

جان اول مظہر درگاہ شد جان جان خود مظہر اللہ شد
(رومی)

لوپ خانقاہ مظہر

۱۹۷۲ء

یعنی

مکتوباتِ مَدِیْنَةُ دِیْرِ

۱۳۹۲ھ

(مخزنہ خانقاہ اخوند شیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوپچ، دیر)

مترجم

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

فضائل صحابہ و اہل بیت

مع مکتوبات عزیزے

از شاہ عبدالعزیز دہلوی

حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی اور ان کے نامور فرزند شاہ عبدالعزیز دہلوی وغیرہ نے مغل آخریوں کے زمانے میں ملت اسلامیہ کی بڑی گراں قدر خدمات انجام دی ہیں۔ شاہ عبدالعزیز کی تصانیف میں سترہ اثناعشریہ اور تفسیر غزنی اور بستان المحدثین وغیرہ مشہور و معروف ہیں۔ شاہ عبدالعزیز دہلوی نے فضائل صحابہ و اہل بیت پر چند رسالے عزیز الاقتباس فضائل اخیار الناس، سیر الجلیل اور احسن النجات تحریر فرمائے ہیں۔ ہم نے ان رسالوں کو ملک کے نامور اہل قلم سے ترجمہ کرا کے فضائل صحابہ و اہل بیت کے نام سے یکجا کر دیا ہے اور آخر میں شاہ عبدالعزیز دہلوی کے مکتوبات بھی شامل کر دیئے ہیں۔ شاہ صاحب کے مکتوبات مختلف کتابوں اور بیاضوں سے نہایت محنت سے تلاش کئے گئے ہیں۔ اس پر پروفیسر محمد ایوب قادری نے ایک جامع اور مبسوط مقدمہ لکھا ہے، جس میں پروفیسر صاحب نے روہیلکھنڈ میں شیعت کے فروغ کے اسباب تاریخی حقائق کی روشنی میں تحریر کئے ہیں۔ قیمت دس روپے۔

جنگ آزادی ۱۸۵۷ء میں لاکھوں ہندو پاکستانیوں نے اپنی جانیں قربان کیں اور آزادی کے لئے آخر وقت تک انگریزوں سے لڑتے رہے۔ ان ہی میں مولانا فیض احمد بدایونی بھی شامل تھے۔ پروفیسر محمد ایوب قادری نے مولانا فیض احمد بدایونی کے مفصل حالات تحقیق اور محنت سے تحریر کئے ہیں جو پڑھنے سے تعلق رکھتے ہیں۔۔۔۔۔ قیمت دو روپے۔

ملنے کا پتہ:۔۔۔ پاک ایڈمی، ۱/۱۲۱۔ وحید آباد، کراچی ۱۸

اظہارِ تشکر

اللہ بخشے حکیم حافظ ذوقی الا آبادی (م ۱۳۹۳ھ) کو، وہ میری اکثر کتابوں کی کتابت کر دیا کرتے تھے۔ ان کے بعد حیدرآباد میں اب ایسا کوئی کاتب نہیں جو عربی اور فارسی سے بھی بخوبی واقف ہو۔ اسی مجبوری کی وجہ سے یہ کام القواد میں پڑ گیا تھا۔ آخر کار عزیز گرامی ڈاکٹر نعیم الاسلام صاحب نے (جنہوں نے کتاب کی ترتیب میں بھی پوری مدد فرمائی ہے) اکثر صفحات کی کتابت خود ہی فرمائی۔ اسی طرح ڈاکٹر مولانا سید محمد نعیم ندوی صاحب نے بھی کرم فرمایا۔ پھر عزیز ڈاکٹر سید سخی احمد ہاشمی صاحب (حال صدر شعبہ اردو) اور ڈاکٹر مولانا ابوالفتح محمد صغیر الدین صاحب، نیز بیٹی رابعہ اقبال سلمہا نے بھی چند کلمات تبرعاً کتابت فرمائے۔ سندھ یونیورسٹی کے یہ تمام اساتذہ میرے لیے بہت عزیز ہیں۔ اللہ پاک ان کو خوش و خرم رکھے اور دونوں جہانوں میں سرفراز و سر بلند فرمائے۔ آمین۔

ز شوقِ دوستِ بر اور ارقِ دفترِ گلہا (سعد اللہ گلشن)
ہما ز نامہ نوشتم ز اشکِ بلبلہا

عزیز گرامی ڈاکٹر نعیم الاسلام صاحب نے کتاب کے آخر میں اشاریہ بھی شامل فرما دیا ہے اور میر نے عزیز ڈاکٹر ابوالفتح صغیر الدین صاحب اور عزیز پروفیسر ایاز الدین سلمہ کی رفاقت میں اس مجموعے کی تمام و کمال تصحیح بھی فرمادی ہے۔ ان سب حضرات کا شکریہ ادا کرنے کے لیے الفاظ تو نہیں ہیں لیکن دل شکر گزار اور دعا گزار ہے۔

سلسلہ منظریہ کے دوسو مکتوبات کا مجموعہ
مشمول بر دو ابواب

- (۱) باب منظرہ (۱۷۲ مکتوبات)
(۲) باب نسیم (۲۸ مکتوبات)

طبع اول

سنہ ترتیب

۱۹۴۲ء

سنہ طباعت

۱۹۴۵ء

قیمت

پندرہ روپے

جلد - ۱۸

مطبوعہ: آفریشیا پرنٹنگ پریس، ناظم آباد کراچی نمبر ۱۸

فہرست مندرجات

مقدمہ

از مرتب

(۱)

باب مظہر

۱- مکتوبات حضرت مظہر:

۱۹

بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۲۰

» اخوند ملا محمد نسیم

۲۱

» میر عبدالہادی

۲۲

» "شیخ صائب"

۲- بنام حضرت مظہر:

۲۳

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

۲۴

» محمد احسان اموی

۲۵

» نواب ارشاد خان

۲۶

» ظفر علی

۲۷

» غلام عسکری خان

۲۸

» مولوی ثناء اللہ سنہلی

۲۹

» میر محمد متین

۳۰

» میر علی اصغر عرف میر مکتوب

۳۱

مکتوب شیخ محمد مراد

۳۲

مکتوب محمد خان (برادر نامدار خان)

۱۰۱	مکتوب غلام حسن	۳۶۱
۱۰۲	” نعیم اللہ	۳۶۱
۱۰۶	مکتوبات شاہ علی	۳۶۱
۱۱۰	مکتوب اہلیہ حضرت مظلوم	۱۵۱
۱۱۰	مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ	۶۵۱
۱۱۲	مکتوب رحیم خان خانزادہ (۱)	۶۵۱
۱۱۷	مکتوبات عبدالعزیز خان	۵۵۱
۱۱۹	کتوب محمد کلیم	۲۵۱
۱۲۱	مکتوبات فتح خان	۶۵۱
۱۲۲	مکتوب والدہ عبدالرحیم	۶۱۶
۱۲۵	” حمزہ خان	۶۱۶
۱۲۶	” غلام نبی	۶۱۶
۱۲۹	” جان عالم خان	۵۱۶
۱۳۰	” امانی بیگم	۵۱۶
۱۳۲	مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دوندے خان)	۸۱۶
۱۳۵	” ضیاء الدین حسین	۲۱۶
۱۳۸	مکتوب منصب خان	۲۱۶
۱۳۹	” محمد وجیہ الدین	۱۶۶
۱۴۱	” اسد خان	۲۶۶
۱۴۱	” برادر خواجہ فتح اللہ	۲۶۶
۱۴۳	” امان اللہ و ہمشیرہ فتح محمد	۲۶۶
۱۴۴	” افضل	۶۶۶
۱۴۵	” ناد علی پسر شیخ غلام محمد	

مکتوبات والد محمد رفیعی خان

۱۴۶	مکتوب	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۴۷	مکتوب	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۰	چوڑام	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۰	جیون	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۱	والد بسا و ن لال بیدار	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۲	مکتوبات جھترل	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۳	نانک چند	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۵	مڑی دھر	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۱۵۹	نامعلوم	مکتوبات والد محمد رفیعی خان	۱۰۱
۳۔ مکتوبات مؤسّسین حضرت مظہرؒ، فیما بینہم:			
۲۱۲	بنام میر صاحب جیو	حافظ شاہ محمد و حافظ نادر	۱۰۱
۲۱۳	" " "	نامعلوم	۱۰۱
۲۱۴	نامعلوم	نعمت اللہ	۱۰۱
۲۱۵	نواب ارشاد خان	نامعلوم	۱۰۱
۲۱۵	مولوی عبدالرزاق	غلام حسن	۱۰۱
۲۱۸	میر صاحب جیو	لہا کاں (!)	۱۰۱
۲۱۹	برادران	عبداللہ خان	۱۰۱
۲۲۰	شاہ صاحب	شاہ علی	۱۰۱
۲۲۱	بیان ابوالعزالی	ابوسعید	۱۰۱
۲۲۲	شاہ نور خان جیو	قاسم بیگ	۱۰۱
۲۲۲	اخوند صاحب	نامعلوم	۱۰۱
۲۲۳	ملا تیمر و لعل خان	عبدالعزیز خان	۱۰۱
۲۲۴	حاجی محمد رسول	نامعلوم	۱۰۱

۲۲۴	بنام میرزا قبا و اخوند محمد سلیم	بہمت (خان)	
۲۲۵	" میر صاحب	حاجی امان	۲۵۶
۲۲۶	" دادا بی صاحب	محمد عجب	۲۵۶
۲۲۷	"	مکتوب سفارش برائے شاہ نور اللہ درویش	۸۵۶
۲۲۸	بنام حافظ نور جیو	رکن الدین	۶۳۲
۲۲۹	" عبداللہ خان جیو	کمال خان	۵۳۶
۲۳۰	" قطب الدین جیو	نفر الدین	۲۲۶
۲۳۱	" ملا محمد فاروق	حاجی عبدالخالق	۲۲۶

(۲)

باب نسیم

۲۳۲	۱۔ مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی
۲۳۱	۲۔ مکتوب اہلبہ حضرت مظہر
۲۳۲	۳۔ مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم
	۴۔ مکتوبات احباب و مریدین
۲۳۳	مکتوب سید غلام
۲۳۵	" عبدالقدوس
۲۳۷	" محب اللہ
۲۳۸	مکتوبات محب اللہ و عبدالقدوس
۲۵۲	مکتوب میر محمدی
۲۵۳	مکتوبات نامعلوم

۲۵۶	کتوب محمد	۲۶۶
۲۵۷	کتوب سيف الدين احمدى	۲۶۷
۲۵۸	کتوبات غلام حسن	۲۶۸
۲۶۳	» عبداللہ	۲۶۹
۲۶۵	کتوب لبشارت اللہ	۲۷۰
۲۶۶	» حاتم	۲۷۱
۲۶۷	» محمد نصير	۲۷۲
۲۶۹	» محمد غلام	۲۷۳
۲۶۹	» نامعلوم	۲۷۴
۲۷۰	» دوندیا خان پسر دین محمد	۲۷۵

ضمیمہ:
 ۲۷۱ کتوب صاحبزادہ حکیم محمد میراغا جان بنام مرتب

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمہ

محترم ڈاکٹر خلیق انجم نے مختلف مجموعوں کے مطالعے سے حضرت میرزا مظہر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۱۹۵ھ) کے مکتوبات اور نثری تحریروں کو مرتب کر کے ان کا اردو ترجمہ ۱۹۶۲ء میں دہلی سے "مرزا مظہر جان جاناں کے خطوط" کے نام سے شائع کیا تھا۔

پھر محترم عبدالرزاق قریشی نے حضرت مظہرؒ کے نادر اور غیر مطبوعہ فارسی مکتوبات کا ایک مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہرؒ" کے نام سے ۱۹۶۶ء میں بمبئی سے شائع کیا، جس میں علاوہ تین مطبوعہ مکتوبات کے، ۱۲۲ غیر مطبوعہ مکتوبات تھے جو مرتب کو حضرت مولانا ابوالحسن زید صاحب فاروقی، سجادہ نشین درگاہ شاہ ابوالخیرؒ (چلتی قبر، دہلی) سے ملے تھے اور مولانا موصوف کو حضرت قاضی سنار اللہ پانی پتیؒ کے مکان واقع محلہ قاضیان، پانی پت سے حاصل ہوئے تھے۔ قاضی صاحبؒ کو حضرت مظہرؒ سے کیسی شیفتگی اور عقیدت تھی اور ان کے مکتوبات کو کیسی حقانیت سے ^{رکھتا} ہوگا!

اس دوران میں حسن اتفاق سے راقم الحروف کو حضرت مولانا صنیف اللہ صدیقی سے شرف نیاز حاصل ہوا، جو گھٹ (ضلع فیروز پور، سندھ) میں عربی کے معلم ہیں اور ریاست دیر (مالاکنڈ ایجنسی) کے مقام اوج کے رہنے والے ہیں۔ اوج میں اُس وقت اُن کے بڑے بھائی محترم حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب خانقاہ اخوند ملا محمد نسیمؒ، الموسوم بہ خانقاہ نور محل میں مسند نشین تھے۔ حضرت اخوند ملا محمد نسیمؒ حضرت مظہرؒ کے تماز خلفاء میں سے تھے اور برسوں حضرت

منظر کی خدمت میں حاضر رہے تھے۔ ان کی حضرت منظر سے عقیدت و شینگی بہت غیر معمولی اور بے مثل تھی جس کا ذکر مقامات مطری میں خاص طور سے کیا گیا ہے اور مراحت کی گئی ہے کہ حضرت منظر سے اخلاص و متابعت کلذیمہ یہاں تک راسخ تھا کہ کوئی کام آپ کی اجازت کے بغیر نہیں کرتے تھے۔ اسی اخلاص و عقیدت کے سبب سے حضرت منظر کی کئی یادگاریں اور ایک بڑی تعداد میں سلسلہ منظریہ کے مکتوبات ان کے پاس محفوظ رہے اور ان کے بعد ان کے اخلاف کی توجہات کے نتیجے میں آج تک خانقاہ نور محل اوج، دیر میں محفوظ ہیں۔

راقم الحروف نے حضرت نسیم کے جمع کردہ نادر اور غیر مطبوعہ مکتوبات تک رسائی حاصل کرنے کے لیے اوج کا سفر اختیار کیا۔ خانقاہ میں حضرت منظر کے دس مکتوبات اور ان کے خلیفہ حضرت قاضی شہار اللہ پانی پتی (م ۱۲۲۵ھ) کے نو مکتوبات موجود ہیں۔ حضرت منظر کے نام ان کے احباب اور مریدین و متوسلین کے لکھے ہوئے مکتوبات بھی ایک بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ان کی تعداد ۱۳۷ ہے۔ علاوہ ازیں ۲۲ مکتوبات ایسے ہیں جو حضرت منظر کے احباب اور مریدین و متوسلین نے آپس میں ایک دوسرے کو تحریر کیے ہیں، یا

۱۔ ملا نسیم کی خانقاہ میں حضرت منظر کی شہادت کے وقت کے خون الودہ کیرٹ بھی محفوظ ہیں۔ شہادت چونکہ ۶ جنوری ۱۷۸۱ (۱۰ محرم ۱۱۹۵ھ) کو ہوئی تھی یعنی سخت سردی کے دن تھی اس لیے حضرت میرزا صاحب رونی کا فرغل پہنچے ہوئے تھے۔ بائیں طرف دل کے قریب، وہ فرغل طبع کی ضرب سے خون الودہ ہے اور اس وقت کا ہمدھی ہے جس کے ساتھ کے حصے میں دو سوراخ پھوٹے ہیں اور پھیلے حصے میں بڑے بڑے سوراخ پھوٹے اور خون الودہ ہیں۔ وہیں ایک پوٹلی میں وہ درہ جیان بھی ہیں جن سے حضرت منظر کا فرغل پونچھا گیا تھا۔ یہ سب چیزیں خانقاہ نور محل میں موجود ہیں۔ حضور النور صلی اللہ علیہ وسلم کے موصے مبارک بھی ہیں۔ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کا سبز کلاہ اور خود ملا نسیم کے کرتے اور ٹوٹیاں بھی موجود ہیں۔ حضرت منظر کا فرغل راقم الحروف نے پہن لیا اور دیکھا تھا جس سے اندازہ ہوا کہ ان کا جسم مبارک راقم الحروف کے بدن کی طرح تھا۔

حضرت نسیمؒ کے مؤسّسین نے تحریر کیے ہیں۔ اس موقع پر حضرت نسیمؒ کے اختلاف مذکورہ کی عنایت سے نہ صرف ان غیر مطبوعہ مکتوبات میں سے بعض کی نقل حاصل ہوئی بلکہ چند کے عکوس تیار کرانے کا موقع بھی ملا۔

راقم الحروف نے اس ذخیرہ مکتوبات کو علمی حلقوں سے روشناس کرانے کی سعادت حاصل کی۔ رسالہ اردو کراچی میں اس سلسلے کی دو قسطیں چھپیں۔ جولائی ۱۹۶۷ء کے شمارے میں حضرت مہرؒ کے چند غیر مطبوعہ مکتوبات پیش کیے گئے اور ان مکتوبات شریف تک رسائی کی کیفیت بھی درج کر دی گئی۔ پھر رسالہ اردو کی دوسری اشاعت بابت اکتوبر ۱۹۶۷ء میں حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پٹی کے مکتوبات پیش کیے گئے۔

ان مکتوبات کے پہلی بار چھپنے کے بعد، قبلہ حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب سجادہ نشین خانقاہ نور محل نے یہ کرم فرمایا کہ ۱۹۶۹ء میں خود اپنے دست مبارک سے باقی جملہ مکتوبات نقل کر کے روانہ فرمائے۔ افسوس کہ قبلہ حکیم صاحب نے پنج شنبہ ۲ رمضان ۱۳۹۲ھ (۱۲ اکتوبر ۱۹۷۲ء) کو انتقال فرمایا اور وہ یہ مطبوعہ مجموعہ نہ دیکھ سکے۔

ان مکتوبات کو از سر نو ترتیب دے کر پیش کیا جا رہا ہے۔ بعض مکتوبات کے لکھنے والوں کا نام بھراحت مکتوبات میں موجود نہیں ہے۔ قرآن

سہ قطعہ تاریخ وفات حکیم محمد میر آغا جان صاحب مرحوم، از مرتب:-

گزشت افسوس ازین دنیا	جناب مرشدی شان
شبہ طبع صفا نودہ	محمد میر آغا جان
مطبع دین حق جون او	۸ ۹ ۳ ۱ = ۱۹۷۲
طیب ظاہر و باطن	کجا پیدا کند یزدان
حکیم و عالم و حافظ	یعیناً رہبر عرفان
نہ بودش هیچ در عالم	حبیب حق و انس و جان
سرو پائے ہوا برید	ہوا و حرص عالیشان
۱۴۵	محمد میر آغا جان
	۸ ۹ ۳ ۱ = ۱۳۹۲

اور خواہد کی بنا پر ان کے لکھنے والوں کے نام کی تعیین کی گئی ہے۔ بہت سے
مکتوب نگار حضرت منظرؒ کے سلیے کے معروف و ممتاز افراد ہیں جن کا ذکر اس
سلیے کی کتابوں میں جگہ جگہ آتا ہے۔ علاوہ ازیں اس مجموعے کے متعدد
مکتوبات سے بھی ان حضرات کے مزید حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
پانی پتی، محمد احسان احمدی، نواب ارشاد خاں اور ان کے صاحبزادے ظفر علی،
غلام سکری خاں، مولوی ثناء اللہ سنہلی، میر محمد بین، میر علی اصغر عرف
میر بکھو، محمد مراد، غلام حسن، نعیم اللہ، محمد کلیم اور اخوند محمد نسیم۔ یہ وہ
حضرات ہیں جن کا ذکر حضرت منظرؒ کے مکتوبات میں جگہ جگہ ہے اور ان کے
نام مکتوبات بھی ہیں۔ نیز مقامات مظہری میں، ان میں سے اکثر کا بیان
حضرت کے خلفاء کے ذیل میں آیا ہے۔ ان سب ماخوذوں سے حالات
اخذ کر کے مکتوبات سے قبل درج کر دیے گئے ہیں تاکہ اس مجموعے کے مکتوبات
کو سمجھنے میں سہولت ہو اور جہاں جہاں ممکن ہو، تعیین سنین کی بھی کوشش

کی گئی ہے۔

اس مجموعے میں، حضرت منظرؒ کے نام لکھے ہوئے ایسے مکتوبات
بھی ہیں جو حضرت منظرؒ کے بعض مکتوبات کے جواب میں ہیں اور اس طرح
کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم و محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں
میں شامل شدہ بعض مکتوبات کو سمجھنے میں وہ معاون ثابت ہوں گے۔
حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام کلمات طیبات اور محترم خلیق
انجم کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کے سات مکتوبات ہیں۔ محترم عبدالرزاق
قریشی کے مجموعے میں یہ تعداد ۱۳۰ تک پہنچ گئی ہے۔ کلمات طیبات کے
مکتوبات ۷۷، ۷۸ کے بارے میں، جو قاضی صاحبؒ کے نام لکھے
ہوئے مکتوبات میں سے ہیں، محترم عبدالرزاق قریشی نے مراحت کی ہے
کہ یہ حضرت منظرؒ کے اصل مکتوبات کے انتخابات کی شکل میں ہیں۔ بہر کیف

ان کو نظر انداز کر دیا جائے تو بھی قاضی صاحبؒ کے نام، حضرت منظرؒ کے کوئی ۱۳۵ مکتوبات ہوتے ہیں جو مطبوعہ مجموعوں میں شامل ہیں۔ مگر قاضی صاحبؒ کا کوئی ایسا مکتوب جو حضرت منظرؒ کے نام لکھا گیا ہو، دستیاب نہیں تھا۔ اب اس مجموعے (لوائح خانقاہ منظریہ) میں قاضی صاحبؒ کے پانچ مکتوبات بنام حضرت منظرؒ شامل ہیں۔ اسی طرح اور بھی کئی ایسے حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے میں شامل جن کے نام حضرت منظرؒ کے مکتوبات کلمات طیبات میں اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں ہیں اور اس مجموعے کی بدولت حضرت منظرؒ اور ان کے احباب کے مابین خط و کتابت کا وہ سلسلہ دو طرفہ ہو رہا ہے جو مطبوعہ مجموعوں میں اب تک یک طرفہ ہی رہا ہے۔ اس طرح حضرت منظرؒ اور ان کے احباب اور مریدین کے مابین تعلقات و مراسم کی تصویر زیادہ واضح طور سے اُبھرتی ہے۔

بعض مکتوبات میں تاریخی واقعات کی طرف اشارات ملتے ہیں، خصوصیت کے ساتھ شاہ ابدالی اور نواب قاسم علی خاں سے تعلق اشارات قابلِ لحاظ ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتیؒ اور مرنی دھر کے مکتوبات میں، احمد شاہ ابدالی کی آمد آمد کی خبروں کا ذکر ہے۔ نواب قاسم علی خاں سے تعلق مکتوبات کی تاریخی افادیت اور زیادہ واضح ہے۔ حضرت منظرؒ کا روہیلہ سرداروں پر گرا اثر تھا۔ ان کے سلسلے کے کئی حضرات، نواب عماد الملک، نواب نجیب الدولہ، نواب افضل خاں برادر نجیب الدولہ، اور نواب مجد الدولہ کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ ملا رحم داد روہیلہ خود حضرت منظرؒ کا عقیدت مند تھا اور اس کے لشکر میں حضرتؒ کے متعدد مرید تھے جب کہ وہ سکھوں پر لشکر کشی میں مشغول تھا۔ اور روہیلہ کے سرداروں میں، حافظ رحمت خاں، دوندے خاں، اس کا بیٹا صاحب اللہ

خان اور ہمیشہ زیادہ محمد خاں وغیرہ حضرت منظرؒ سے تعلق رکھتے تھے۔ نواب قاسم علی خاں جب بکسر کی لڑائی میں شکست کے بعد شمالی ہند آیا اور دوبارہ فوج اکٹھی کرنے کا منصوبہ اس نے بنایا تو حضرت منظرؒ کے متوسلین نے بھی اس مہم میں دل چسپی لی، جیسا کہ اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ظاہر ہے۔ عربی زبان میں ہوا ایک مکتوب تمام تر اسی نوعیت کا ہے، اور بہت اہم معلوم ہوتا ہے اس میں ایک عقیدت مند سردار کی جانب سے، حضرت منظرؒ کے توسط کو کام میں لاتے ہوئے سوار اور پیادے اور گھوڑے مہیا کرنے کی پیش کش کی گئی ہے۔ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام میر عبد الہادی میں نواب قاسم علی خاں کی ان کوششوں کا تفصیلاً ذکر ملتا ہے اور اسی میں مکتوب الیہ کی اس فرمائش پر کہ نواب قاسم علی خاں سے ان کے لیے بھی سفارش کی جائے، حضرت منظرؒ نے ان مواع کا بھی ذکر کر دیا ہے جو نواب قاسم علی خاں کو جانباز روہیلوں کا تازہ دم شکر بھرتی کرنے میں پیش آئے۔ روہیلہ سرداروں نے روہیلہ سپاہیوں کی بھرتی کی اجازت اولاً تو دے دی، لیکن جب دیکھا کہ نواب قاسم علی خاں کے علوفہ بیش قرار مقرر کرنے کے سبب سے جامعہ دار سب اس کی رفاقت میں کھینچے چلے جاتے ہیں تو ازراہ دور اندیشی وہ سردار مانع آئے اور ناچار نواب قاسم علی خاں بریلی جا کر بیٹھ گئے۔

نواب افضل الدولہ (برادر نجیب الدولہ) کے لشکر کے رسالداروں میں سے رحیم خاں خانزادہ اور محمد حسن خاں خانزادہ بھی حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں شامل تھے جو حضرت منظرؒ کے ارشادات کی تعمیل میں کوشاں رہتے تھے جیسا کہ ان حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) سے ظاہر ہوتا ہے۔ غلام عسکری خاں اور نواب ارشاد خاں (اور ان کے صاحبزادے نذر علی خاں) نختاور خاں، محمد خاں آفریدی، میرزا محمد علی بیگ، خواجہ عبید اللہ یہ سب اصحاب سیف تھے جو حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں سے تھے۔ ابراہ

رسانداروں، جماعہ داروں اور دیگر فوجی خدمات انجام دینے والوں کی اس کثیر تعداد میں حضرت منظرؒ سے عقیدت مندی کے نتیجے میں، حضرت منظرؒ کے سیاسی اثرات بھی خاصے نمایاں تھے۔ نجف خاں کے دور وزارت میں جو حضرتؒ کی شہادت کا واقعہ پیش آیا، واقعات و حالات کو دیکھتے ہوئے کوئی اتفاقی نوعیت کا نہ تھا، بلکہ سیاسی مخالفین کی منصوبہ بندی کے نتیجے میں عمل میں آنے والا سیاسی قتل تھا۔ ہر کیف، اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے، ارباب سیف و علم سے حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے۔

حضرت منظرؒ کے جو مکتوبات اس مجموعے میں شامل ہیں ان کا اسلوب سابقہ مجموعوں کے مکتوبات جیسا ہے۔ پُر تکلف اور رسمی القاب و آداب ان مکتوبات میں بھی نہیں ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام مکتوبیوں شروع ہوتا ہے: "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں، برادر با کمال فضیلت پناہ مولوی سناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند۔" حضرت منظرؒ نے ثناء اللہ کو سناء اللہ لکھا ہے۔

مکتوب ملا نسیمؒ کے نام مکتوبات میں بھی، حمد و صلوة اور اپنے نام کی مراد کے بعد کچھ ایسے ہی انداز میں مکتوب الیہ کو مخاطب کیا ہے یعنی "فرزند سعادت خرد مولوی محمد نسیم جیو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند" یا "فرزند عزیز از جان اخوندزادہ محمد نسیم، اوصلہ اللہ الکریم الی مقام عظیم، مطالعہ نمایند" یا "فضائل پناہ کالات دستگاہ اخوندزادہ ملا محمد نسیم جیو ابقار الرحمن مطالعہ نمایند"۔ میر عبد الہادی کے نام جو مکتوب ہے اس کا آغاز یوں ہوتا ہے "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں میر عبد الہادی صاحب مطالعہ نمایند"۔ اور ایک مکتوب ایسا بھی ہے جس میں مکتوب الیہ کا پورا نام تک نثار ہے، صرف "شیخ صاحب مطالعہ نمایند" لکھ دیا گیا ہے۔

عبارت کا انداز بھی وہی سادہ و بے تکلف ہے اور چھوٹے چھوٹے جملوں پر
 مبنی، جو حضرت مظہرؒ کے مکتوبات کے سابقہ مجموعوں میں ملتا ہے حضرت
 مظہرؒ دن، تاریخ اور مہینا تو اپنے مکتوبات میں لکھ دیتے ہیں مگر سنہ سوآگے
 ایک مکتوب (بنام سید موسیٰ خان دہبیدی، مشمولہ مجموعہ عبدالرزاق قرظی)
 کے اور کہیں لکھا ہوا نہیں ملتا۔ یہی صورت حضرتؒ کے ان مکتوبات کی بھی ہے
 جو اس مجموعے میں شامل ہیں۔

حضرت مظہرؒ کے نام مریدین و متوسلین کے جو مکتوبات ہیں ان
 میں حضرتؒ کے لیے القاب و آداب کا ایک مخصوص و منفرد انداز گویا اکثر
 نے اپنے لیے جدا جدا مقرر کر لیا ہے اور اس سبب سے بعض نامعلوم الاسم مکتوبات
 کے لکھنے والوں کے نام معلوم کرنے میں مرتب کو مدد بھی ملی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
 پانی پتیؒ حضرت مظہرؒ کے نام اپنے مکتوبات کو یوں شروع کرتے ہیں: "بسم اللہ
 الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔
 عرضی کترین غلامان محمد ثناء اللہ بموقف عرض میر ساند۔ احوال غلام مستوجب
 حمد الہی و شکر قوجہات قبلہ گاہیت ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس
 مدام مطلوب۔ ملا نسیم کے نام مکتوب قاضی صاحب نے لکھے ہیں ان میں بھی ایک
 مقررہ انداز ملتا ہے۔ وہ یوں شروع کرتے ہیں۔ "الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ
 علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین۔ مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا
 محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ سلامت فقیر فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام
 سنت الاسلام و نیاز مندیہا و اشتیاق بہجت آیات مطالعہ فرماید۔"
 قاضی صاحبؒ کے جو مکتوبات کلمات طیبات میں بنام شاہ غلام علی و شیخ محمد
 قاضی کرانہ و نعیم اللہ ہر اپنی شامل ان کا انداز بھی کچھ یہی ہے۔ حضرت مظہرؒ کے
 مریدین و متوسلین میں سے محمد احسان احمدی اکثر "خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی"
 یا "خداوند نعمت مدظلہ العالی سلامت" پر اکتفا کرتے ہیں۔ نواب ارشاد خاں

کے صاحب زادے ظفر علی نے احترام کا یہ طریقہ اپنایا ہے کہ مکتوب کے انداز میں نہیں بلکہ عرضی کے انداز میں عرض مدعا کرتے ہیں اور یوں شروع کرتے ہیں "معرض صیاد کہ....." اور خاتمہ "عرض ظفر علی" لکھ کر کرتے ہیں۔ یا کبھی شروع میں حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی بھی لکھتے ہیں۔ حضرت منظرؒ کی پیروی میں، ظفر علی نے بھی اپنے ہم وطن اور استاد مولوی ثناء اللہ سنجلی کو حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوب میں "س" سے "ثناء اللہ" لکھا ہے۔ غلام عسکری خان "حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی" اور مولوی ثناء اللہ سنجلی "بجانب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہ العالی میرساند" لکھتے ہیں۔ میر محمد حسین کا انداز مخاطب بھی انہی سے مخصوص ہے۔ وہ "عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زمان پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند" لکھ کر مکتوب شروع کرتے ہیں۔ مگر ان سبھوں میں سب سے عمدہ اور معنی خیز انداز نواب ارشاد خان کا ہے کہ اپنا نام، بھراحت، مکتوبات میں نہیں لاتے مگر القاب و آداب میں اس کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں اور حضرت منظرؒ کو یوں مخاطب کرتے ہیں "حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی"۔

مقامات منظری میں حضرت منظرؒ کے ۷ ام خلفاء کے حالات دیے گئے ہیں۔ ان میں سے جن کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے (لوائح خاتقاہ منظریہ) یعنی مکتوبات مدرسہ دیر میں شامل ہیں، ان کے نام یہ ہیں:

(۱) قاضی ثناء اللہ پانی پتی

(۲) شیخ محمد احسان احمدی

(۳) نواب ارشاد خان سنجلی

(۴) مولوی ثناء اللہ سنجلی

(۵) میر محمد حسین

(۶) میر علی اصغر عرف میر مکھو

(۷) شیخ محمد مراد

(۸) شیخ غلام حسن

(۹) نعیم اللہ

(۱۰) محمد کلیم ، اور

(۱۱) اخوند محمد نسیم -

یہ سب حضرات حضرت منظرؒ کے ممتاز خلفاء میں سے ہیں۔ مگر ان کے مکتوبات میں طلب رشد و ہدایت یا طلب نصیحت پر مشتمل کوئی چیز نہیں ملتی۔ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات میں بھی یہی صورت ہے، اور یہی صورت محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات میں بھی ہے کہ ان میں وعظ و تذکیر اور دعوت و اصلاح کا انداز نہیں ہے۔ دعوت و اصلاح اور رشد و ہدایت کے مضامین پر مبنی مکتوبات کلمات طیبات ہی میں ملتے ہیں۔ بہر کیف، ان مکتوبات کی بھی اپنی ایک اہمیت ہے۔ حضرت منظرؒ کی گھریلو زندگی، اجاب اور مریدین و متوسلین، امراء، علماء و فضلاء، فوجی سرداروں اور دیگر عام آشناؤں سے حضرت منظرؒ کے تعلقات و مراسم اور معاملات و مراسلات کی ایک ایسی بھرپور تصویر ان مکتوبات سے ابھرتی ہے جس میں صرف حضرت منظرؒ کی انفرادی و اجتماعی زندگی کی تفصیلات ہی نہیں، بلکہ اس دور کی معاشرتی، سیاسی اور اقتصادی حالت کی جھلکیاں بھی نظر آتی ہیں۔ بڑی بات یہ ہے کہ یہ مکتوبات از اول تا آخر نجی نوعیت کے ہیں اور منظر عام پر آنے کے احساس کے تحت نہیں لکھے گئے ہیں۔ اس لیے ان میں مکتوب نگاہ اور مکتوب الیہ کی شخصی زندگی کی سچی تصویریں ہیں۔ اور حضرت منظرؒ کی مثالی زندگی ایک کھلی کتاب کی طرح سامنے آتی ہے۔ معاملات میں، ادائے حقوق میں، صلہ رحمی میں، دوسروں کے کام آنے

میں اور گھریلو زندگی کی تلخیوں کو صبر و ثبات کے ساتھ سہنے میں، دینی حیثیت میں، شریعت کی پابندی میں، ملکی معاملات و مسائل سے باخبر رہنے اور وقت کی رفتار کو سمجھنے میں حضرت منظرؒ کی دلکش شخصیت کے جو جو پہلو، جس بے تکللی اور سچائی کے ساتھ ان لکھتو بات میں نظر آتے ہیں وہ اور کہاں ملیں گے؟ تاریخ کی رنگ آمیزیاں تو اچھی اچھی شخصیتوں کو کچھ کا کچھ بنا دیتی ہیں اور حضرت منظرؒ کی دلکش و دل آویز شخصیت کے ساتھ تو بعض اہل قلم نے دانستہ کچھ زیادتیاں کی ہیں۔ لیکن اللہ پاک کا یہ کرم ہے کہ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے لکھتو بات اتنی بڑی تعداد میں قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکان سے دستیاب ہوئے جو محرم عبد الرزاق قرظیتی کے مجموعے میں شامل ہیں، اور اب حضرتؒ کے ایک اور ممتاز خلیفہ اخوند ملا محمد نسیمؒ کی خانقاہ سے، حضرتؒ اور ان کے اجاب و وابستگان کے لکھتو بات کا یہ ذخیرہ دستیاب ہو کر بفضل منظر عام پر آ رہا ہے۔

لکھتو بات کے اس مجموعے کی تقسیم دو حصوں یا ابواب پر کی گئی ہے۔ پہلا حصہ "باب منظر" کے نام سے موسوم کیا گیا ہے، اور دوسرا حصہ "باب نسیم" کے نام سے۔ باب منظر میں حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے اور ان کے نام آئے ہوئے لکھتو بات کے علاوہ آپ کے سلسلے کے حضرات کے آپس میں لکھے ہوئے لکھتو بات بھی ہیں۔ اور ان لکھتو بات کی اہمیت پر، اور روشنی ڈالی جا چکی ہے۔

دوسرا حصہ یعنی "باب نسیم" اخوند ملا محمد نسیمؒ کے نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، اہلیہ حضرت منظرؒ، والدہ ماجدہ حضرت نسیمؒ کے لکھتو بات ہیں اور ان کے علاوہ اجاب اور مریدین کے لکھتو بات

بھی ہیں جو اخوند محمد نسیم کے نام لکھے گئے ہیں۔ ان مکتوبات سے سرحد کے علاقوں میں سلسلہ مجددیہ نقشبندیہ کی ترویج و اشاعت سے متعلق کچھ معلومات حاصل ہوتی ہیں۔

تذکرہ علماء مشائخ سرحد مولفہ محمد امیر شاہ قادری میں سرحد کے علماء کے ساتھ ساتھ مشائخ کا ذکر بھی ہے اور سلسلہ نقشبندیہ کے بزرگوں میں حضرت شیخ یحییٰ المعروف بہ حضرت جی صاحب (۱۰۴۱ھ تا ۱۱۳۱ھ) حافظ عبدالغفر نقشبندی پشوری (۱۰۵۲ھ تا ۱۱۱۶ھ) سید شاہ محمد غوث (۱۰۸۲ھ تا ۱۱۵۲ھ) حاجی محمد امین صدیقی نقشبندی ساکن پشاور۔ حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب پشوری نقشبندی (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۷۵ھ) حافظ محمد عظیم (۱۲۰۵ھ تا ۱۲۷۵ھ)۔ آقا سید پیر جان (م ۱۳۱۵ھ) اور ملا محمد عظیم کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ان حضرات کے، سرحد میں ایک اور خاندان ہے جس سے طریقہ مجددیہ کو فروغ حاصل ہوا، یعنی سرہند پر سکھوں کے تسلط کے بعد حضرت قطب وقت فضل احمد مصویٰ المعروف بہ "حضرت جیو صاحب" (۱۱۵۱ھ تا ۱۲۳۱ھ) ۱۱۸۷ھ میں پشاور تشریف لے گئے اور وہاں محلہ کاکا جمدار داروغہ پکھری میں اقامت فرمائی۔ آپ کا نسب حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کے بڑے بھائی شاہ عبدالرزاق تک پہنچتا ہے اور دادی کی طرف سے آپ "مصویٰ" ہیں۔ آپ نے بخارا تک پانچ سفر بھی کیے۔ شاہ بخارا غازی شاہ مراد، اس کے بیٹے اور ابراہام نے بھی آپ کے ہاتھ پر بیعت کی۔ آپ نے شاہ محمد رسا سے، انھوں نے خواجہ محمد پارسا سے اور انھوں نے حضرت خواجہ محمد مصوم سرہندی رحمۃ اللہ علیہ کے دو صاحب زادوں سے یعنی خواجہ محمد نقشبند ثانی اور مردج الشریف خواجہ محمد عبید اللہ سے فیض حاصل کیا تھا۔ شاہ فضل احمد مصویٰ کا

مزار پشاور کے چوک نامرخاں، محلہ فضل حق میں واقع ہے۔ آپ کی اولاد
۱۲۶۲ھ میں پشاور سے تنگی اور وہاں سے سوات کو ہجرت کر گئی۔
مولانا عبداللہ جان فاروقی صاحب مدظلہ (تھانہ - گڑھی حضرت خیل - ملاکنڈ)
آپ ہی کے اخلاف میں سے ہیں۔

ان کے علاوہ حضرت شاہ غلام محمد المعروف "حضرت جی" (ابن شاہ
غلام محمد معصوم ثانی ابن خواجه محمد صبغۃ اللہ ابن خواجه محمد معصوم سرسبزی
قدس سرہ) بھی صاحب فیض بزرگ تھے۔ ان کا ذکر اوپر آچکا ہے۔ آپ کی
اولاد کابل، قندھار اور سندھ میں آباد ہے اور ان کی وجہ سے ایک عالم
مستفین ہو رہا ہے۔

سید شاہ محمد غوث نے جن کا ذکر مشائخ سرحد کے ذیل میں اوپر
آچکا ہے، شیخ عبدالاحد عرف شاہ گل اٹخلس "حدت" سے کسب فیض
کیا تھا۔ اور شاہ غلام حسن (المتوفی ۱۲۰۲ھ) جن کے مکتوبات "باب نم" میں
شامل ہیں حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔
مشائخ سرحد میں ایک اور بزرگ آقا سید پیر جان کا بھی ذکر آیا ہے جو برادر
خورد تھے سید غلام کے، جن کے مکتوبات "باب نم" میں شامل ہیں۔

شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ عورت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔
ان کے صاحب زادے صنی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم،
اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشائخ فضل عمر (المعروف ملا شوریا بازار - المتوفی ۱۲۵
محرم ۱۳۷۷ھ) تھے۔ جن کے صاحب زادے فضل عثمان صاحب اور ضیاء المشائخ مولانا
محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے
جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوجی ہسپتال کے عقب میں
مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے محی الدین
اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد معصوم ثانی کے
بچے فرزند حضرت شاہ غلام محمد کے اخلاف نے سندھ میں بہت فیض پہنچایا ہے۔ ان کے صاحب زادے
شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ، اور ان کے شاہ عبدالقیوم
تھے۔ مؤخر الذکر تین بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالقیوم کے صاحب زادے خواجه عبدالرحمن
(م ۱۳۱۵ھ) جو قبور کوہ گنج (حیدر آباد سندھ سے قریب ۱۰ میل) میں آرام فرما رہے ہیں۔ ان کے صاحب زادے
(بقیہ حاشیہ صفحہ ۲۰ پر)

سید غلام المعروف سید میر جی (۱۲۸۳ھ) جن کا نسب پانچ واسطوں سے ابوالبرکات سید حسن قادری پشاوری سے مل جاتا ہے، ان کے بارے میں مجموعہ ہذا مزید معلومات فراہم کرتا ہے۔ ان کا تعلق ملا محمد نسیمؒ سے بھی رہا ہے جیسا کہ ملا صاحب کے نام ان کے مکتوبات سے ظاہر ہے۔

ملا محمد عظیمؒ بھی ملا محمد نسیمؒ کے تعلق کے تھے۔

حضرت منظرؒ سے تربیت پانے والے، سرحد کے جن حضرات کا ذکر مقامات مظہری میں ہے ان کے بارے میں اس مجموعے سے مزید کچھ معلومات ملتی ہیں۔ نیز ملا محمد نسیمؒ نے دہلی سے واپس آکر اور اوچ (دیر) میں رہ کر رشد و ہدایت کا جو سلسلہ جاری کیا تھا اس کے فیض یافتگان کے کچھ نام بھی سامنے آجاتے ہیں۔

مقامات مظہری میں اخون نور محمد قندھاری، ملا نسیم، ملا عبدالرزاق، ملا جلیل، ملا عبداللہ اور ملا تیمور کا ذکر حضرت منظرؒ کے خلفاء کے ذیل میں آتا ہے۔ یہ ساتوں حضرات سرحد کے ہیں۔ اخون نور محمد علم دین سے بہرہ رکھتے تھے اور طریقہ نقشبندیہ کی تعلیم بھی پائی تھی۔ ملا نسیم کو مقامات میں اجلہ خلفای حضرت ایشانؒ میں سے قرار دیا گیا ہے، اور وہ عالم بھی تھے۔ ملا عبدالرزاق کے بارے میں صراحت ہے کہ ”در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد و بالزام صحبت مبارک حضرت ایشان حالات نیک پیدا کرد و مدارج قرب الہی ترقیات ممزودہ تا بکمالات فایز گردید، اجازت تعلیم طریقہ یافتہ با فاضلہ علم ظاہر و باطن صرف اوقات نیک دارد۔“ ملا عبداللہ، جن کے دو مکتوبات ملا نسیم

(صفحہ ۱۳ کا لیبھیہ حاشیہ)

تھے۔ ایک آقا محمد حسن جان (۱۳۶۵ھ) جن کے چار صاحبزادے ہوئے (۱) عبداللہ جان عرف شاہ آغا (۱۳۹۳ھ) (۲) عبدالستار جان (۱۳۸۷ھ) (۳) مولانا حافظ محمد ہاشم خان مدظلہ، اور (۴) محمد حنیف جان مدظلہ۔ خواجہ عبدالرحمنؒ کے دور سے صاحبزادے آقا محمد حسن جان تھے جن کے صاحبزادے آقا محمد اسمعیل جان المتخلص بے روشن (۱۳۶۱ھ) کے دو صاحبزادے مولانا محمد اسحق جان مدظلہ اور مولانا محمد ابراہیم جان مدظلہ ہیں۔

کے نام اس مجموعے میں ہیں، ان کا ذکر مقامات نظری میں یوں آیا ہے "بعلم و ادب مردے بود صالحے بین صحبت حضرت الیٹان از ارباب حضور و آگاہی گردید، چن روز با ملا نور محمد صحبت داشت و بوطن خود رفتہ.... "ملا تیمور کے بارے میں مقامات میں آتا ہے کہ "طریقہ از حضرت الیٹان گرفتہ بمقام فناے قلبی رسیدہ احوال حضور و آگاہی نقد وقت خود ساخت و با ملا نور محمد صحبت داشتہ در وطن خود ریاضات شاقہ اختیار نمود...." سرحد کے بعض حضرات نے ملا نسیم اور ملا تیمور (Timur) دونوں سے کسب فیض کیا تھا۔ چنانچہ مقامات میں صراحت ہے کہ "طالبان حرارت شوق در صحبت ملا نسیم از جمعیت و طمانیت حفظ نیافتہ بخدمت وے رجوع آوردہ بمقصود خود رسیدند" ان کا نام مکتوبات میں تیمر آتا ہے۔ ان کے فیض یافتگان میں ملا اولیا، ملا ابراہیم، شاہ لطف اللہ، ملا سیف الدین، محمد خان، خواجہ محمد عمر، خواجہ یونس، شیخ قطب الدین، شیخ محمد امین، اور شیخ غلام حسین کے نام آتے ہیں۔ اب سلسلہ نظریہ سے تعلق رکھنے والوں کے وہ نام بھی ملاحظہ ہوں جن کا علم ہمیں اس مجموعے سے ہورہا ہے حضرت منظر نے سرحد کے محمد بشیر خان کے بارے میں خود صراحت کی ہے کہ "از یارانِ حلقہ است و ہنوز از دائرہ امکان بر نیامدہ" حضرت منظر نے دہلی سے ملا نسیم کو جو مکتوب بھیجا ہے (مکتوب ۱) اس میں ہے کہ سید علی شاہ نے ذکر طریقہ عالیہ فقیر سے حاصل کیا ہے، وطن کا قصد کر رہے ہیں، پہنچنے پر التماس توجہ کریں تو در پیغ نہ فرمائیں (مخصوصاً)۔ مکتوب ۲ میں حضرت منظر نے سرحد کے ایک اور صاحب کا ذکر یوں کیا ہے "نجابت نام جو انے روہیلہ از یارانِ حلقہ رخصت وطن گرفتہ، رفتہ است"

قاضی تشار اللہ پانی پتی کے مکتوبات بنام ملا نسیم میں بھی اس نوع

کی معلومات موجود ہیں۔ چنانچہ ملا محمد حنیف، ملا زبردست، اور ملا سردار کے ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پر طبعی اور تحصیل نسبت باطنیہ کا ذکر ہے۔ مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام ملا نسیم (مکتوب ۱۷۷) کے آخر میں ایک مختصر رقم شاہ علی کا بھی ہے اور اس میں ملا نور محمد کے انتقال کی خبر کے علاوہ ملا عبداللہ کا سلام اشتیاق بھی ہے۔ یہ دونوں حضرات سرحد کے ہیں۔ ملا نسیم کی والدہ ماجدہ کے مکتوب (۱۷۸) سے ملا خیر محمد کے بارے میں معلوم ہوتا ہے کہ وہ بھی ملا نسیم کے ساتھ سرحد سے دہلی تحصیل نسبت باطنی کی غرض سے پہنچے ہوئے تھے۔ نیز ملا نسیم کے خاندانیوں میں سے دو صاحبزادگان اوج کے ناموں کا علم ہوتا ہے یعنی صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میاں محمد عتیق اور ان کے علاوہ میاں محمد درجات، محمد توکل، علی شیر، اور محمد نبی کا ذکر بھی ملتا ہے۔ محب اللہ اور عبدالقدوس کے مکتوباً میں محمد (پسر عبدالقدوس)، محمد شرف، محمد بصیر، عبدالقدیر اخوند، ملا ولی محمد اخوند، سید معین شاہ جیو، میاں نور محمد، ملا محمد نعیم، اخوند ملا سیف الدین، ملا حاجی، میاں محمد کاظم، ملا رحمت، شاہ رطف اللہ خان، ملا جان محمد، ملا محری، اور ملا عبدالقدیر کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ازیں مکتوب ۱۸۲ میں جو محب اللہ و عبدالقدوس کی طرف سے ملا نسیم کو لکھا گیا ہے، یہ خبر ملتی ہے کہ ”چون دریں وقت مسمرع گردید کہ طائر روح صاحبزادہ فضل احمد پنجرہ حواس را دریم شکستہ و بجانب قدس پرواز کردہ از اصغاراں یعنی این جانب را حزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔“ صاحبزادہ فضل احمد مصوری کا ذکر پیشتر آچکا ہے۔ اس مکتوب سے پتا چلتا ہے کہ ملا نسیم اور ان کے قوسلین، صاحبزادہ فضل احمد سے تعلق خاطر

رکھتے تھے۔ اسی مکتوب میں مُلا شاحت، سید غلام، حافظ کرم، محمد کا شرف اور مُلا نصرت کا بھی ذکر ہے۔ مُلا نسیم کے نام دیگر مکتوبات میں بھی کچھ نام سرحد کے اصحاب سلسلہ کے آتے ہیں؛ مثلاً اخون نعمت خاں، ملا قلندہ اخون سعد اللہ اور اخون محمد اعظم۔

میر حسین نے اپنے مکتوب (۲۸) میں مُلا عبدالرحیم اور مُلا نصرت کا ذکر کیا ہے۔ اور مکتوبات ۳۹، ۴۰، ۴۱ میں مُلا فیض اللہ، مُلا صالح اور مُلا صالح محمد کا۔ مکتوب ۴۶ میں مُلا نسیم کے ساتھ مُلا قائم خاں کا بھی ذکر ملتا ہے۔ محمد حسن خاں خازن ارہ کے مکتوب (۵۲) میں مُلا نسیم کے ساتھ اخون امان اللہ کا نام آتا ہے، یہ بھی سرحد ہی کے ہوں گے۔ مُلا غازی محمد اور مُلا بہار کا ذکر مکتوب ۴۸ میں ہے۔ مکتوب ۴۲ کسی حاجی عبدالخالق نے مُلا فاروق کے نام لکھا ہے۔ یہ بھی سرحد کے معلوم ہوتے ہیں۔ مکتوب غلام حسن بنام مولوی عبدالرزاق (۵۵) میں سرحد کے بعض اصحاب سلسلہ اور ان کے متوسلین کے نام، مقام کی مراحت کے ساتھ موجود ہیں؛ یعنی مولوی عبدالرزاق ساکن پشاور (پشاور)، گل محمد ساکن پشاور درکوٹلہ رشید خاں، غلام رسول پدر عمر درخانہ گل محمد منڈلور، امام مسجد گل محمد، محمد عارف برادر گل محمد کاشف ساکن ہشت نگر در محلہ پڑانگ، میاں سعود پیرزادہ ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی، مُلا خواجہ محمد ساکن موضع ہنڈ برکنارہ ابا محمد اکبر ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ، مُلا سیف الدین ساکن سوات

سے محمد اکبر کا ذکر حضرت منظر نے مکتوب ۵۱ (کلمات طیبات) بنام مولوی عبدالرزاق میں کیا ہے اور انہیں یاران طریقہ میں سے بتایا ہے۔ اس مکتوب میں حضرت منظر نے اپنی عمر ۸۰ سے متجاوز لکھی ہے یعنی یہ مکتوب ۱۱۹۰ یا اس کے کچھ بعد کا ہوگا اس وقت محمد اکبر تحصیل نسبت میں مشغول تھے اور ان کا نصف دائرہ امکان پورا ہو چکا تھا۔

خادم مرزا صاحب، ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب، استاد ملا رحمت
 موضع الہ ڈنڈہ، اور ملا نسیم کا ذکر لیں آیا ہے "ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب
 ساکن سوات"۔ اُس زمانے میں اچھ سوات میں شامل تھا، اسی لیے
 ملا نسیم کو ساکن سوات لکھا گیا ہے۔

ان اصحاب مرحوم کے علاوہ، پنجاب کے کچھ اصحاب سلسلہ کے نام
 سامنے آتے ہیں؛ یعنی محمد شاہ ولد غلام غوث بن قادر شاہ ساکن قصبہ
 بٹالہ متصل کلا نور، عبدالرسول ولد محمد شفیع یز ساکن بٹالہ مہر پور،
 میاں عبدالنبی مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور، میاں غلام
 ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ مہر پور۔ غلام حسن نے مکتوب ۱۵۶ میں یہ
 بھی بتایا ہے کہ میاں عبدالنبی اور ولایت شاہ اور اسفوں نے میاں غلام
 قادر شاہ مرحوم و مغفور سے بیعت کی تھی۔ وہ کسی محمد حسین پراچہ کا
 بھی ذکر کرتے ہیں۔

اصحاب سلسلہ سے متعلق حالات حضرت منظر کے جن حیات تک
 کے، بہت کچھ تو خود حضرت کے مکتوبات شریف ہی میں آگے ہیں مقامات
 منظری جو حضرت منظر کی شہادت کے پندرہ سولہ برس بعد لکھی گئی ہے،
 حضرت کے عہد کے علاوہ، بعد کے زمانے کے کچھ حالات اصحاب سلسلہ
 کے متعلق پیش کرتی ہے۔ مقامات میں تصریحات ملتے ہیں کہ اُس وقت
 (۱۲۱۱ھ) تک خلفاء میں سے کون بعید حیات تھے اور کون دارالبقا

۱۔ بٹالہ کو کہیں "بٹالہ" اور کہیں "بتالہ" کی شکل میں لکھا گیا ہے۔ لیکن
 یہی مکتوب میں کوٹلہ کی شکل کو اسی صورت میں لکھا گیا کہ اب روج ہے یعنی کوٹلہ۔
 بٹالہ مذکور کے بارے میں مکتوب ۱۵۶ میں صراحت ہے کہ متصل بہت کڑوہ قصبہ کلا نور
 در پنجاب واقع است۔

۲۔ حضرت منظر کے خلیفہ شیخ غلام حسن تھا نسیری کو بھی ان سے تعلق رہا ہے چنانچہ
 مقامات منظری میں شیخ غلام حسن تھا نسیری کے بیان میں آتا ہے کہ "در بلوہ بٹالہ (کڑا)
 ملک پنجاب علم فقہ فرائدہ اندواز حضرت شیخ غلام قادر شاہ قادری طریقہ قادریہ گرفتہ (۱۵۹۹ھ)

کو تشریف لے جا چکے تھے۔ حضرت منظرؒ کے بعد کے زمانے کے بارے میں
اس مجموعہ مکتوبات سے بھی کچھ معلومات ملتی ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پٹی
کے مکتوب (۱۷۱) بنام ملا نسیم میں اس نوع کی کئی اطلاعات ہیں کہ
مولوی احمد اللہ اور محمد صبغۃ اللہ (پسرانِ قاضی ثناء اللہ بانی پٹی) مدت
ہوئی کہ رحلت کر چکے ہیں، محمد دلیل اللہ اور صفوۃ اللہ (پسر احمد اللہ
مرحوم) حیات ہیں، اور اہلیہ حضرت منظرؒ بھی حیات ہیں جو چند سال
سے پانی پت میں یقین مگر اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں، اور مرزا شاہ
علی کی وفات کو بھی عرصہ ہوا، انھوں نے دو پسر چھوڑے، ایک سیان
مداری جو پانی پت میں ان کے (قاضی ثناء اللہ بانی پٹی کے) ساتویں
دورے سیان زنگائی چھوٹے بیٹے مع اپنی والدہ کے، عظیم آباد پٹنہ
میں اپنے خالو کے پاس ہیں، اور بی بی امینہ دفتر مرزا شاہ علی کا مدت
ہوئی کہ نکاح کر دیا تھا، اور شاہ علی کے پسر خورد جو دوری بیوی سے تھے
فوت ہو چکے اور ان کی والدہ بھی نہیں رہیں، یارانِ حلقہ میں سے سیان
محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میاں عبدالباقی صاحب اور میاں
محمد احسان صاحب بخیریت ہیں۔ میاں محمد احسان رام پور میں ہیں اور دیگر
صاحبانِ دہلی میں، مولوی غلام علی مسند ارشاد پر تشریف فرما ہیں،
ایک عالم ان سے مستفیض ہو رہا ہے، مولوی محمد صدیق مدت ہوئی
کہ رحلت کر گئے..... اس مکتوب کے افراد مذکورہ میں سے
احمد اللہ تو ۱۱۹۸ھ میں انتقال کر چکے تھے اور تقاضات نظری
کی تحریر کے وقت بھی اسی مکتوب کے مندرجات کی سی کیفیت تھی
کہ یارانِ حلقہ میں سے میاں محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور
میاں عبدالباقی اور میاں محمد احسان حیات تھے گویا یہ مکتوب ۱۲۱۱ھ
کے لگ بھگ لکھا گیا ہوگا۔

مکتوب غلام حسن بنام مٹلا نسیم (۱۹۱) سے بھی سلسلے کے
 کئی حضرات کے حالات پر روشنی پڑتی ہے مٹلا نسیم کو اول وہ یاد
 دلاتے ہیں کہ سید نور محمد قدس سرہ کے مزار فایض الانوار کی مرت
 حضرت مظہرؒ کے فرمانے کے بموجب دونوں (غلام حسن اور مٹلا
 نسیم) نے مل کر کی تھی۔ پھر وہ یہ بھی یاد دلاتے ہیں کہ — مرزا صاحب
 کی سکونت اور حیات کے وقت ان کا مکان خلد بنیان ایک سو اور
 کچھ روپیوں پر ہندوؤں کے ہاتھ گروی تھا۔ جب حضرتؒ نے اس دار الفنا
 سے رحلت فرمائی تو ان کی اہلیہ کے تقاضے کے مطابق وہیں دفن
 کیا گیا یہ ارحال کے بعد مریدوں اور خادموں کو ان مذکورہ ہندوؤں
 نے مزار کی حاضری اور زیارت سے روکا اور کہا کہ یہ مقام ہمارے ہاتھ
 گروی ہے، جب تک حساب صاف نہ ہوگا زیارت نہیں کرنے دیں
 گے۔ مخلصوں اور مریدوں کو پریشانی ہوئی تنگ آگئے۔ آخر الامر یہ
 ماجرا مولوی نعیم اللہ بھراچی نے پورب میں سنا تو بقدر وسعت و
 امکان رقم جمع کر کے اس طرف کو روانہ ہو گئے۔ یہ درویش

کہ حضرت مظہرؒ کے وصیت نامے 'مشمولہ' معمولات نظریہ" میں ہے:
 "پیش ازین روز چند منکرہ من از من درخواستہ بود کہ تدبیر امور
 اخروی خود را برائے او واگذارم و درین باب خطے نوشتہ بدہم
 تا بعد من مخلصان بہ او مخالفت نہ نمایند و در ہر جا کہ خواہد مرا
 بخاک سپارد و من ہم این معنی را باقرار زبانی قبول کردہ بودم، اما در ان
 ایام ان مستورہ قطعہ زمینے در ملک خود نداشت، الحال یک منزل حویلی
 خرید کردہ است و من بجان ازاں بقعہ بزارم۔ اگر خواہد کہ مرا در ان جا
 مدفون سازد، بردوستان فقیر بحکم حق دوستی واجب است کہ ہرگز
 نمایند، بعد ازین در ہر جا کہ میسر آید رضی او مرعی دارند و بیرون
 ترکان دروازہ مناسب تر است۔۔۔۔۔ (ص ۵۱۴) مگر اس مرتبہ تالیف
 کے باوجود ہر ادوی جو حضرتؒ نے چاہئے تھے یعنی بقول غلام حسن ان کی اہلیہ کے
 تقاضے کے مطابق وہیں دفن کیا گیا۔ حضرت مظہرؒ نے وصیت نامہ لکھ کر قاضی
 ثناء اللہ بانی پٹانہ کو دیا تھا اور وہ حضرتؒ کی شہادت کے وقت بانی پٹانہ میں
 انھوں نے اس وصیت نامے کو ۵۱۲۰۵ میں نعیم اللہ بھراچی کو معمولات نظریہ میں شامل کرنے
 کے لیے دیا۔"

(علامہ حسن) اُن ایام میں رام پور میں تھا۔ ہماری ملاقات ہوئی۔ کچھ رقم اس درویش کے پاس تھی، وہ مولوی صاحب کے حوالے کی۔ مولوی صاحب نے دہلی آکر اس مکان سعادت انجام کو ہندوؤں سے خلاص کرایا اور کچھ حجروں اور لکڑیوں میں سے کچھ فروخت کر کے مرقد منور کو مرتب کیا۔ اسی سفر کے موقع پر نعیم اللہ بہراچی نے معمولات منظریہ کو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو پانی پت میں اور شاہ غلام علی وسید عبدالباقی و شاہ قطب الدین کو دہلی میں دکھا کر اطمینان کرنا چاہا تھا۔ معمولات میں ان حضرات کی رائیں بھی درج ہیں۔ گویا میر عبدالباقی اور شاہ قطب الدین ۱۲۰۵ھ تک حیات تھے۔ مقامات منظری کی تصنیف کے وقت میر عبدالباقی زندہ تھے اور شاہ قطب الدین رحلت کر چکے تھے۔ یعنی شاہ قطب الدین کا انتقال ۱۲۰۵ھ اور ۱۲۱۱ھ کے مابین ہوا ہوگا۔ بہر کیف، یہ ایک ضمنی ذکر تھا، اور اب پھر اسی مکتوب (۱۹۱ء) کی طرف آئیے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ — الحال بلجی (اپلیہ حضرت منظر) پانی پت میں اقامت رکھتی ہیں، چنانچہ مولوی ثناء اللہ دو روپیہ درم دیتے ہیں اور ایک روپیہ مُلا مراد دیتے ہیں۔ (مقامات منظری سے بھی ظاہر ہے کہ اُس وقت یعنی ۱۲۱۱ھ میں شیخ محمد مراد حیات تھے)۔ پیر علی فوت ہو چکے ہیں، سنا ہوگا اور دو بیٹے ان کے تھے، ایک مداری نام کہ وہ محض ناقابل اور دیوا طواری ہے، دوسرا بیٹا اپنی والدہ کے ساتھ یہاں سے تلاشِ معاش میں پورب کی طرف چلا گیا ہے۔ میاں عبدالمحفیظ و میاں بہادر فوت ہو چکے ہیں۔ حضرت منظر کے روضہ مقدس ہی میں تدفین ہوئی۔ محمد احسان رام پور کی طرف آگے تھے، نواب فیض اللہ خاں نے مبلغ تین روپیہ دیئے تھے، پھر وہ پورب کی طرف چلے گئے۔ اور یہ درویش (علامہ حسن) قصبہ اروہ میں سکونت رکھتا تھا۔ فرنگیوں نے یعنی ۱۲۰۵ھ میں معمولات منظریہ کے تکیہ میں صاحب معمولات نعرات کی ہے، ۱۲۰۵ھ میں تعمیر نزار مبارک کے لیے کیا گیا تھا۔

اور مرہٹوں کی زد و تافت کے سبب سے قصہ مذکور خراب و تباہ ہو گیا۔ اس کے بعد اس درویش نے امر وہ سے نکل کر رام پور میں سکونت اختیار کر لی۔ غلام حسن نے رام پور میں طریقہ مجددیہ کی ترویج میں جو حصہ لیا، اس کا بھی اجمالاً ذکر کیا ہے۔ یہ شاہ غلام علی کے بارے میں لکھا ہے کہ کس قدر مرد قابل و ہوشیار ہیں اور پھر ان کا در ماہہ پندرہ روپیہ مقرر ہونے کی خبر ہے۔ غلام حسن نے یہ مکتوب پشاور سے لکھا ہے جب کہ وہ عارضی طور سے وطن آئے ہوئے تھے اور کوٹلہ رشید خان میں مقیم تھے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ خاصا معلومات افزا مکتوب لکھا ہے۔

اس مجموعے کے جملہ مکتوبات فارسی میں ہیں (بجز ایک کے جو عربی میں لکھا گیا ہے) اور لگ بھگ ۱۱۷۵ء سے لے کر ۱۲۳۱ء تک کے درمیانی

لے رام پور طریقہ مجددیہ کی ترویج و اشاعت کا کچھ اندازہ تذکرہ کاملاں رام پور سے بھی ہوتا ہے جس میں متعدد افراد کے احوال ہیں ان کے مجددی ہونے کی صراحت ملتی ہے چنانچہ، بلا ریتب، محمد ابراہیم خاں عرف قوشہ خاں، مولانا دلی اللہی و رشیدی خاں شاہ ابوسعید، مولوی احسان حسین فاروقی مجددی، مولانا ارشاد حسین فاروقی مجددی، شاہ احمد سعید مجددی اور ان کے تین صاحبزادے جن میں محمد نظر صاحب سابق احمدیہ بھی ہیں، حافظ احمدی ولد شاہ محمد پیر محبوب، غلام محی الدین، مولوی ارشد علی، تاجی دالم علی لرنبری، مولوی ارشد علی، مولانا ابرار حسین، حافظ منایت اللہ، شیخ احمد حسین، ملا اسلم اخون، مولوی اصف علی (از استنبلیہ فقیر نظر) حافظ اکرام الدین احمد شاہ امین الدین، شیخ امین احمد انظر، مولوی جمال احمد مجددی، مولوی حبیب احمد ابن رؤف احمد ریاضت، یان احمد علی شاہ فقیر لرنبری، مولوی حبیب الرحمن خاں، باز خاں نیرہ نواب دوڑے خاں، اخوند ملا امام الدین، ملا امان اللہ، ملا جاگیر، ملا حبیب اخوند، مولوی خلیل احمد لرنبری، مولوی خلیل الرحمن سواتی ولد ملا عرفان، ملا خواص، مولوی رحمان حسین، مولوی رشید الدینی مجددی، ملا رفیع ابن مولوی عبداللہ اخون سواتی، مولوی سراج احمد مجددی، یان سراج شاہ از سادات لور، ملا سراج، حافظ عباس علی اردوہی، نقشبندی کے سرید مولانا سید اللہ خاں، ملا سیف الدین باجوڑی (ان کا ذکر تفصیل سے اور عراحت ہے کہ یہ قاضی تبار اللہ پانی پتی کے خاندان تھے) اخوند سید احمد، ملا صدر الدین ولد ملا سراج، مولانا نصی القدر، شاہ ضیاء الدینی مجددی، مولانا ظہور الحسن مجددی، ملا حاجی باجوڑی، ملا عبدالرحمن، ملا عبدالرزاق، مولانا عبدالرشید مجددی، ملا کر، اخوندزادہ محمد شاہ خلیل باجوڑی، مولانا علاء الدین مجددی، مولانا فراہ محمدی، شاہ محمد مریدی، حافظ محمد منایت اللہ خاں لرنبری مجددی، سوات کے کسی عورت کے نام آتے ہیں جو اغلباً ایسی سلسلے کے ہوں گے۔ ملا نسیم کا بھی ذکر آتا ہے ان کے بارے میں وقائع عبدالقادر خانی کے حوالے سے لکھا ہے کہ رام پور میں سوات کے طلبہ کا مرجع تھے۔

عرصے میں لکھے گئے ہیں، زیادہ تر حضرت مظہرؒ کے حین حیات (تا ۱۱۹۵ھ) لکھے ہیں، اور کچھ ۱۱۹۵ھ سے ۱۲۳۱ھ کے درمیانی عرصے کے بھی ہیں جب کہ دہلی میں شاہ غلام علی (م ۱۲۴۰ھ) مسند ارشاد پر متمکن تھے ۱۱۷۵، ۷۶، ۷۷ کا زمانہ نواب ارشاد خاں کے اخیر دور حیات کی رعایت سے متعین کیا جاسکتا ہے اور ۱۲۳۱ھ حضرت فضل احمد عسویؒ کا سنہ وفات ہے جن کا ذکر مکتوب محب اللہ و عبد القدوس بنام ملا نسیم (ع ۱۸۴۲) میں ہے۔ پھر ملا نسیم کا سنہ وفات بھی ۱۲۳۱ھ ہی ہے۔

سلسلے کے مکتوبات میں بعض ہم نام افراد کا ذکر آتا ہے۔ محمد خاں نام کے کئی اصحاب ہیں جن کا ذکر آیا ہے اور جن کا حضرت مظہرؒ سے تعلق ثابت ہے۔ اسی طرح غلام حسن نام کے دو حضرات ہیں، ایک غلام حسن جو غلام سکری خاں و محمد احسان احمدی کے بھائیوں میں سے ہیں۔ یہ مقامات مظہری میں ان کا ذکر "شیخ غلام حسن" کے نام سے ہے۔ یہ حضرت مظہرؒ کے خلفائے ہیں۔ اور ۱۲۱۱ھ یعنی مقامات مظہری کے سنہ تصنیف سے قبل انتقال کر چکے تھے۔ دوسرے غلام حسن پشاور کے ہیں جن کے پُر از معلومات مکتوب کا ذکر پیشتر آچکا ہے اور جو امر وہ و رام پور میں رہے ہیں۔ اسی طرح، غلام نبی بھی کم سے کم دو مختلف اشخاص کا نام تو ضرور ہے اور ممکن ہے کہ جرد کے اصحاب سلسلہ کے ذیل میں جن غلام نبی کا ذکر آتا ہے وہ ان دو میں سے نہ ہوں، اس نام کے تیسرے شخص ہوں۔ علی ہذا، محب اللہ (از متوسلین ملا نسیم) اور محب اللہ خاں (پسر دوندے خاں) کے ناموں میں بھی الیاس کی گنجائش ہے۔ عبد الرزاق نام کے بظاہر دو افراد معلوم ہوتے ہیں۔ ایک مولوی

عبدالرزاق (پہلی بعیت) جن کے نام حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب کلمات طیباً میں ہے (مکتوب ۵۱) 'دورے وہ بزرگ جو سرحد سے تعلق رکھتے ہیں اور انھیں کہیں مولوی عبدالرزاق اور کہیں ملا عبدالرزاق لکھا گیا ہے مگر شاید وہ ایک ہی صاحب ہیں۔ حضرت منظرؒ نے مولوی عبدالرزاق (مقیم پہلی بعیت) کے سپرد ایک ایسے طالب کو کیا تھا جو نصف دائرہ امکان پورا کر چکے تھے یعنی مولوی عبدالرزاق کو اجازت ارشاد حاصل تھی اور مقامات مظہری میں جن ملا عبدالرزاق کا ذکر ہے وہ بھی اجازت تعلیم طریقہ یافتہ تھے اور خلفاء میں سے تھے۔ ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ نے یہ بھی لکھا ہے کہ 'در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دار' ناموں کی اس مشابہت سے عام قارئین کو کہیں کہیں دشواری پیش آسکتی ہے مگر جن کی نظر سے مقامات مظہری اور اس سلسلے کی دوسری کتابیں گزری ہیں غالباً انھیں زیادہ دقت پیش نہ آئے گی۔ بہر کیف، ان کتابوں کی کم یا بی اور ان سے عموماً لا علی کے پیش نظر اس نوع کی توضیحات و تشریحات و ضاحتی نوٹوں میں (جو مکتوبات سے قبل درج ہیں) اور حواشی میں مگر دی گئی ہیں۔

آخر، عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صدیقی صاحب کا شکر یہ ادا کرنا ہے جنہوں نے اس مجموعے کی ترتیب و تہذیب میں میری پوری اعانت فرمائی۔ اللہ پاک ان کو فائز المرام رکھے۔ آمین۔

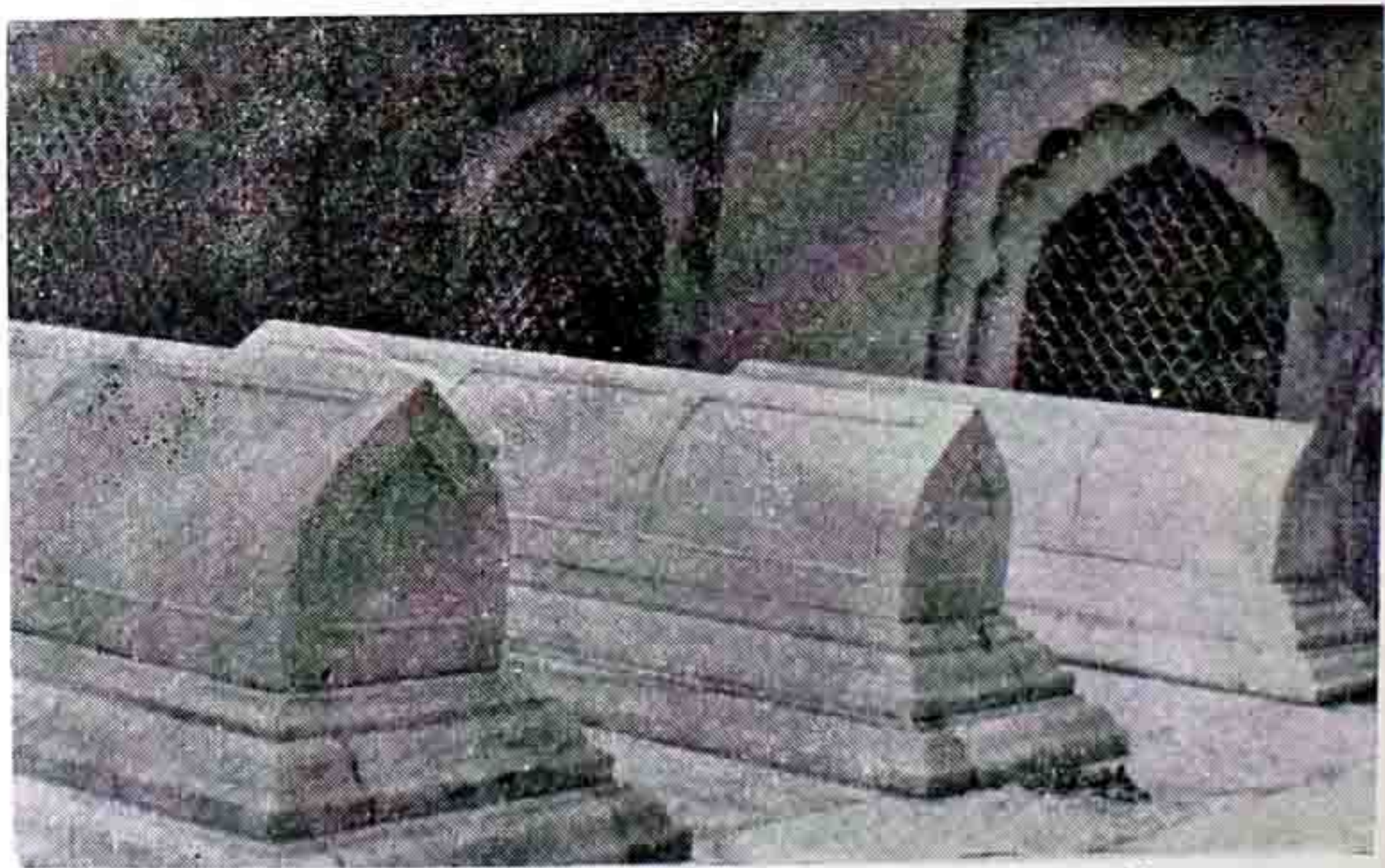
فقط والسلام

احقر۔ غلام مصطفیٰ اٹال

استدراک

مکتوبات ۱۸۵ء، ۱۸۶ء جو باب نسیم میں شامل ہیں، غالباً حضرت منظرؒ

کے نام ہیں۔ اور ممکن ہے کہ مکتوب ۱۸۵ کے لکھنے والے میر محمدی، میر محمدی
بیدار ہوں جو بیان (شاگرد حضرت منظر) کی طرح مولانا محمد الدین دہلوی سے بیعت
تھے اور دہلی والے تھے مگر اگر آباد چلے گئے تھے۔ مکتوب ۱۸۶ میں "رسالہ
فضل ذکر خفی" ملاحظہ فرما کر خط لکھنے پر مکتوب الیہ کے لیے کلمات تشکر ہیں
اور رسالے کے سبب تالیف کی طرف بھی اشارہ ہے جس سے اس
مکتوب کا مکتوب ۹۵ (مجموعہ ہذا) سے ربط ظاہر ہے۔ مکتوب ۹۵
میں، جو حضرت منظر کے نام ہے، رسالہ در فضل ذکر خفی کا وہی سبب تالیف
بیان کرنے کے بعد جسے ہم مکتوب ۱۸۶ میں پاتے ہیں، یہ کہا گیا ہے کہ "جز اول
بجناب عالی ارسال داشتہ" ملاحظہ فرمودہ و اصلاح فرمودہ عنایت فرمایند۔
اور غالباً حضرت منظر کی طرف سے جوابی مکتوب ملنے کے بعد، انہی
صاحب نے حضرت کے نام وہ مکتوب لکھا ہے جو اس مجموعے کا مکتوب ۱۸۶
ہے۔ وہ اس میں لکھتے ہیں کہ "سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن
رسالہ فضل ذکر خفی کہ رقم قلم فیض رقم گردیدہ بود" پر تو ورود فرمود۔
کلمات طیبات میں حضرت منظر کا مکتوب "ذکر چہر اور ذکر خفی میں سے
ایک کو دوسرے پر فضیلت (یعنی کے مسئلے سے متعلق ہے۔ اور حقیقت
یہ ہے کہ بہت خوب ہے۔ آخر میں یہ فقرہ بھی ہے کہ "ذخیر الکلام ما قل دل"
جو رسالے پر تبصرے کا سا انداز لیے ہوئے ہے نیز آغاز و اختتام کی عبارت
کی شان بھی کچھ ایسی ہے کہ رسالہ مذکورہ سے حضرت منظر کے اس مکتوب
کا تعلق ہو سکتا ہے۔ مگر کلمات طیبات کے اس مکتوب کا مکتوب الیہ
بھی نامعلوم ہے اور مکتوبات ۹۵، ۱۸۶ کے مکتوب نگار کی یقین کے
سلسلے میں اس سے بھی کوئی مدد نہیں ملتی۔ یہ عقده رسالہ مذکورہ کے
دستیاب ہونے یا اس سے متعلق مزید معلومات ہمدست ہونے پر ہی حل ہو سکتا ہے۔

حضرت منظرہ شاہ غلام علیؒ اور شاہ ابوسعیدؒ کے مزارات مبارک۔

(۱)

باب منظر

مشتعل

- ۱- مکتوبات حضرت منظر
- ۲- مکتوبات بنام حضرت منظر
- ۳- مکتوبات متوسلین حضرت منظر، فیما بینہم

۱۔ مکتوبات حضرت مظہرؒ

- نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- نام اخوند ملا محمد نسیمؒ (ساتھ عدد) نمبر شمارہ ۲ تا ۷
- نام میر عبد الباقیؒ (ایک عدد) نمبر شمارہ ۹
- نام "شیخ صاحب" (") نمبر شمارہ ۱

مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رح

پانی پت میں مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رح کے دروازے اور دیوار کا بیرونی منظر۔

مکتوب حضرت منظرؒ بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

۱

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان برادر با کمال نصیحت پناہ رومی
 ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہم ذی قعدہ است، فقیر مع
 علائق در پانی پت بعایت است۔ فردا پس فردا قصد دہلی وارد۔ و
 متعلقان را درین جای گزارد۔ بعد یک دو ماہ مراجعت بہ پانی پت
 می کند، انشا اللہ تعالیٰ۔

باعث تحریر آنست کہ محمد نسیم نام جوانی در ہیلہ بسیار مرد ہمار
 است و طالب استعداد، اخذ طریقہ کردہ ارادہ بڈھانہ نمودہ، در خدمت
 شہا حاضر خواہد شد۔ توجہ کردن ضرور است و در خدمت مولوی نور اللہ
 صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ عسفاوش گفتہ کہ سبق بتوجہ بدادہ باشند، منت
 بر فقیر است۔ و معلوم شد کہ خطوط افضل خان مفید نیفتاد۔ خوب خدا
 کار ساز است۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

بہ بیان حضرت منظرؒ نے قاضی صاحب کا نام "س" ہی سے لکھا ہے۔ اصل مکتوب راقم الحروف نے
 دیکھا ہے۔

مکتوبات حضرت منظر بنام اخوند محمد نسیم

[حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۰ھ) نے ۱۲۱۱ھ میں مقامات منظر یہ لکھی تو اس میں اخوند ملا محمد نسیم علیہ الرحمۃ کے حالات اس طرح رقم بند کیے ہیں:

"ملا نسیم از اجلہ خلفائے ایشان، سلوک باطنی در طریقہ احمدیہ بتوجہات علیہ آنحضرت قریباً بانجام رسانیدہ، اخلافت کسب مقامات تا بہ کالات تربیت کردہ بطریق طفرہ تا انجامہ خدا خواست رسیدہ، حالات نیک دارد۔ در ہر سال از وطن بخدمت مبارک آمدہ انوار طریقہ حاصل فی نمود و اخلاص و محبت و متابعت حضرت ایشان راسخ است۔ پیچ کار بے اجازت آنحضرت نمی کرد۔ یک بار می خواست کہ قے نماید، گلوی خود بند نمودہ بخدمت مبارک رسید کہ اگر اذن شود استغراق بکنم۔ لہذا بکمال متابعت آنحضرت از معتولان بارگاہ الہی گشت بلالان بخدمت او رجوع آوردند و بہ یمن توجہ او بجمعیّت و حضور مبارک زبانی نطق شنیدہ ام کہ یک بار بر شخصے توجہ بہ توجہ نمودہ بود تا ب نیارودہ۔ تا دیر اضطراب و بے تابی ہی نمود۔ آخر بہمان حال بہ رحمت حق پیوست۔ ذات کثیر البرکات او بسیار غنیمت است۔ بہر س علم و تعلیم طریقہ اوقات خوش می گذارد۔"

ملا نسیم کے نام حضرت منظر رحمۃ اللہ علیہ کا پہلا مکتوب (یعنی اسی مجموعے کا مکتوب ۱) ۱۷ رجب کا لکھا ہوا ہے جو محمد بشیر خان کے ہاتھ بھیجا گیا تھا۔ اس میں شریعت کے لیے ترغیب و تخریب دلانے کے علاوہ یہ بھی ہے کہ جب سے تم میرے پاس سے گئے ہو۔

صرف دو خط لے ہیں، ایک پانی پیتا ہے اور دوسرا جموں سے۔
 پانی پیت کا ذکر کرتے ہی خیال ہوتا ہے کہ مکتوب ایہ (ملا صاحب)
 ضرور وہاں گئے ہوں گے اور حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی سے
 شرف نیاز حاصل کیا ہوگا۔ اوج کے بھوسے میں حضرت منظرؒ کا
 ایک مکتوب حضرت قاضی صاحب کے نام ایسا ملتا ہے جس میں
 ملا محمد نسیم کے لیے سفارش ہے کہ وہ آپ کے پاس حاضر ہو رہے
 ہیں آپ ہمیں توجہ دیں (مکتوب عجمہ ہذا)۔ یہ مکتوب
 حضرت منظرؒ نے پانی پت سے بھیجا تھا، جب کہ قاضی صاحب
 بدھمانہ میں ہوں گے جو ضلع مظفرنگر دہلی کی جنوب مغربی تحصیل
 تھی۔ اسی مکتوب میں ایرالامراد نجیب الدولہ (المکتوفی) رجب
 ۱۱۸۴ھ مطابق ۳۱ اکتوبر ۱۷۷۱ء کے بھائی نواب افضل خان
 کے خطوط کا ذکر ہے کہ ان کے متعلق یہ معلوم ہوا کہ وہ (قاضی
 صاحب کے لیے) مفید ثابت نہ ہو سکے۔

ملا صاحب کے نام ایک مکتوب تو ۱۷۷۱ء رجب کا ہے جس کا
 ذکر اوپر آچکا ہے اور دوسرا آخر رجب کا ہے جو دہلی سے بھیجا
 گیا تھا۔ اس مکتوب میں میاں محمد فیروز چوہدری اور نواب ارشاد خاں
 وغیرہ کا سلام بھی لکھا ہے (ان ناموں سے مکتوبات کے زمانے
 کی تعیین میں مدد مل سکے گی)۔ تیسرا مکتوب ۱۷۷۱ء آخر شعبان کا ہے
 اور چوتھے مکتوب میں جو ۱۷۷۱ء کی ذی قعدہ کا ہے (دوسرے مکتوب
 کی طرح) ذکر ہے کہ اگر تمھاری والدہ صاحبہ اجازت دے دی
 تو یہاں آکر سلوک کے بقیہ مقامات بھی طے کر لو۔ پانچویں خط
 میں نجیب خاں (نجیب الدولہ) کے شکر کا ذکر ہے جو کفارک
 کے قلع قمع کے لیے آیا تھا اور ملا حماد کا ذکر بھی ہے جو ملاقات

کے لیے آئے تھے یہ اسی مکتوب میں مکتوب الیہ کی والدہ کے انتقال
 پر اظہارِ غم ہے۔ چھٹے مکتوب میں بھی مکتوب الیہ کی والدہ کی تعزیت
 ہے اور ملا رحم داد کی ملاقات کا ذکر بھی ہے۔ پھر ساتویں
 مکتوب میں ملا رحم داد کو سلام لکھا ہے کہ وہ دربن مرتبہ مجھ
 سے ملاقات کے لیے آئے تھے اس لیے ان کا مجھ پر حق ہے۔ یہ
 ساتواں مکتوب پانی پت سے لکھا گیا تھا اس میں ہے کہ میرے
 میرے متعلقین دہلی سے یہاں آئے ہوئے ہیں اور صلح کا وعدہ
 کر رہا ہے۔ چنانچہ میرا قصد دہلی جانے کا ہے اور دو ماہ کے بعد
 یا تو انھیں دہلی بلوا لوں گا یا خود ہی پانی پت آجاؤں گا۔
 اس مکتوب میں یہ بھی ہے کہ بغیر مجھ سے ملے ہوئے تم وطن
 کو نہ جانا۔ اس سے ظاہر ہے کہ اس وقت مکتوب الیہ اپنے
 وطن اوچ میں نہیں بلکہ کسی اور جگہ ہوں گے (غائباً فوج میں)
 جہاں ملا رحم داد بھی ہوں گے۔ مکتوبات ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲
 ہی سلسلے کے معلوم ہوتے ہیں اور مکتوب ۱۳ میں یہ بھی ہے
 کہ مکتوب الیہ کے جانے کو پورے دو سال گزر چکے ہیں۔ میرا
 خیال ہے کہ کم و بیش اتنی ہی مدت میں یہ تمام مکتوبات لکھے
 گئے ہوں گے۔

۱۳ فارسی مکتوبات (مطبوعہ ممبئی) میں ہر جگہ "رحیم داد نام آتا ہے۔
 لیکن وہ رحم داد ہوگا کیوں کہ حضرت منظر کے مکتوب میں جس کا
 عکس شائع کیا جا رہا ہے حضرت منظر نے صاف طور پر "رحیم داد"
 لکھا ہے۔

۱۴ ملائم کے نام حضرت منظر کے مکتوبات میں ساتواں مکتوب مگر مجموعہ ۱۳ کے مطابق
 مکتوب ۱۳ ہے۔

مکتوب ۳ میں محمد منیر جیو اور نواب ارشاد خاں ویرہ کا سلام ہے یعنی اس مکتوب کی تحریر کے وقت یہ لوگ زندہ تھے۔ محترم خلیق انجم والے (اردو) مکتوبات کے صفحہ ۱۲۲ میں جو مکتوب ہے اُس میں محمد منیر جیو کے انتقال کی تاریخ ۱۹ (ذی الحجہ) درج ہے۔ اور اسی مکتوب میں یہ بھی ذکر ہے کہ "فیروز ایک دفعہ شاہ ولی اللہ کی عیادت کو گیا تھا۔ ان کی صحت کے لیے خدا سے توفیق طلب کی اور دعا میں مصروف ہوا۔" حضرت شاہ ولی اللہ کا انتقال ۲۹ محرم ۱۱۷۶ھ کو ہوا تھا، اس لیے ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ان کے انتقال سے پہلے کا ہے جب کہ میاں محمد منیر جیو انتقال کر چکے تھے اور عین ممکن ہے کہ وہ ۱۱۷۵ھ ہوگا۔ اسی مکتوب میں نواب ارشاد خاں کے صاحبزادے ظفر علی خان کا ذکر ہے کہ "حقیقت یہ ہے کہ اس کے ماں باپ کی جگہ اور اس کی خبر گیری کے لیے سب کچھ میں ہوں۔" ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس وقت تک نواب ارشاد خاں بھی فوت ہو چکے تھے۔ پھر اردو مکتوبات کے صفحہ ۱۲۵ میں جو مکتوب نم جمادی الآخر کا ہے، اُس میں نواب ارشاد خاں کے انتقال کی تاریخ ۱۳ ربیع الآخر دی گئی ہے اور قاری مکتوبات (مرتبہ محترم سید المرزا ققرینٹی) کے صفحہ ۶۶ میں جو مکتوب ۱۲ جمادی الاولیٰ چہار شنبہ کا لکھا ہوا ہے، اس میں بھی نواب ارشاد خاں کے انتقال پر اظہارِ غم ہے اور آگے چل کر

را که از یاران حلقه است و هنوز از دایره امکان بر نیامده، توجه
میدارد و باشند و به برادر خود سلام رسانند و از اندرون دعاء و
از یاران حلقه سلامها برسد.

۳

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند عزیز از
جان افروز زاده محمد نسیم او صله الله الکریم الی مقام عظیم، مطالعه نمایند که
فقیر در محروسه شاهجهان آباد مع یاران حلقه و مردم محل تا آخر شهر رجب
بعافیت است. الحمد لله علی نواله و الصلوة علی رسول محمد و صحبه و
آله. و اشتیاق دیدن آن فرزند بسیار است و اخوان طریقه بهم
یاری کنند. اگر از کتخدانی خواهران فارغ شده باشند و والده
شمار ذمت بدید قصد این طرف بکنند و بعضی مقامات عالی
که بشارت آنها نیافته اند، بگیرند. و اگر در مراجعت توقف
باشد، باید که در تعلیم ذکر طریقه در ریخ و تغافل نه نمایند. مردم
و مشغول سازند که این طاعت متعدی است الی الخیر. و هیچ عملی
به ازین نیست که دل مرده را بیدار الی زنده سازند و به شغل علم
ظاهر نیز مقید باشند و از مردم محل و از میان پیر علی و از یاران
حلقه نام بنام سلام خوانند، از میان محمد میر جیو و میان محمد مراد
جیو و نواب ارشادخان و برادران و اولادشان سلام برسد.

۴

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فضائل پناه، کلمات

دستگاه، اخوندزاده ملاً محمد نسیم جو معلوم نمایند که تا او افرماه شعبان
 فقیر ح توایح در محروسه دہلی بعاقبت است۔ باعث تحریر آنست
 کہ سید علی شاہ از فقیر ذکر طریقہ عالیہ گرفتہ روزے چند در حلقہ
 نشستند۔ بنا بر فرود تے قصد وطن کردہ اند۔ خدا برساند۔
 بعد رسیدن آنجا اگر از شما التماس توجہ بکنند در ریغ نہ نمایند کہ خدمت
 سادات سعادت است، و مقید بہ اتباع سنت و تعلیم طریقہ
 باشند و بمؤسلان خود سلام برسانند۔ و از یاران حلقہ سلام
 و از اندرون دعا خوانند۔

لطیفہ قلب این سید از قالب بر نیامدہ است۔

۵

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند عزیز تر از جان ملاً
 نسیم سلمہ الرحمان مطالعہ نمایند کہ فقیر تا اوائل ماہ ذی قعدہ در بلدہ
 دہلی بعاقبت است و از مدت احوال آن برخوردار معلوم نیست۔
 خاطر متعلق است۔ باید کہ احوال خودی نوشته باشند، و اگر والدہ
 رخصت دہد بیایند و درین آخر عمر فقیر را بہ بیند و کسب مقامات
 باقی بکنند و اشتیاق در تحریر نمی آید و السلام علیکم از اندرون دعا
 و از میان پیر علی سلام و از یاران طریقہ چہ ہندوستانی و چہ روہیلہ سلام
 خوانند۔

و یاران سنہیل و امر وہہ و بسولی و آنولہ بخیر اند و مشتاق
 اند و سلام می رسانند۔

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند پر خوردار
 ملا محمد نسیم بیو البقاہ الرحمن مطالعہ فرمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہندیم
 سوال است در محروسہ شاہجہاں آباد مع علائق و توابع بعافیت است
 و یارانِ حلقہ جا بجا و شہر بہ شہر بخیر اند و مشتاق شما ہستند و انتظار
 شما کشند۔ اگر از کار خیر خواہران خود فارغ شدہ باشید، بیائید
 و درین آخر عمر ما را بہ بینید۔ ضعف پیری بر ما بسیار غلبہ کردہ است
 اما ہنوز ہر روز پنجاہ کس را کم و زیادہ توجہی دسیم و دو سال کامل
 گذشتہ کہ شمارفتہ اید درین مدت یک خط شما رسیدہ است و درین
 ایام کہ برائے تنہیہ کفار سکھ لکھنؤ بکسر نجیب خان قریب دہلی رسیدہ،
 ملا رحم داد برائے ملاقات فقیر آمدہ بود، خبر خیریت شما رسانید و
 گفت کہ اکرم از وطن آمدہ و خط بنام فقیر آورد۔ ظاہراً ان خط کم شد
 بفقیر نہ رسید۔ افسوس اہت کہ والدہ شما وفات یافت۔ خدا
 او را بیامرزاد۔ و کار خیر ہر دو ہمیشہ شما در پیش است۔ بعد فراغ
 ازاں قصد شاہجہاں آباد دارید۔ خدا تعالیٰ بیارد۔ و مردم خانہ ما
 بسیار شما را یاد می کنند و دعا گفنتہ اند و میان پیر علی سلام می رسانند
 و یک نکاح دیگر کردہ اند۔ از منکوچہ اول دو پسر (وازن) منکوچہ
 دوم یک دختر متولد شدہ و صاحبان سنبھل ہمہ سلام گفنتہ اند و ہمہ
 مشتاق اند و بہ تقریب رمضان، یاران قدیم اکثر در حلقہ مجتمع
 اند، ہمہ سلام ہا می رسانند۔ حامل رقیمہ نجابت روہیلہ از یاران طریقہ
 ہست۔ اگر طلب کند او را توجہی دادہ باشند۔ والسلام۔

لہ فارسی مکتوبات مطبوعہ بمبئی میں سے مکتوب نمبر ۱۶ میں نجیب خان کے بھائی
 افضل خان اور ملا رحم داد خان کا ذکر ایک ہی جگہ ملتا ہے۔
 لہ فارسی مکتوبات مطبوعہ بمبئی کے نمبر ۲۶ میں بھی پیر علی کی دوری بیوی اور دختر
 کا ذکر ہے۔

معلوم نیست درین مدتی چه قدر مردم را داخل طریقه کرده
اید و از کتابهای تحصیلیه چند نسخه خوانده اید. احوال خود را مفصل
بنویسید.

۷

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند بر خوردار ملامحمد نسیم
جیو مطالعه نمایند که فقیر تا روز تحریر که غره ذی قعد است، در بلده دلی
مع توابع بعافیت است و مدتی است از احوال شما خبر نداریم.
درین ایام ملامحمد داد جیو برای ملاقات آمده بودند، می گفتند
که شخصی از وطن آمده و خط ملامحمد نسیم بنام فقیر آورده، اما آن
خط بفقیر نرسید. ظاهراً گم شد و زبانی آن شخص معلوم شد که
والده شما رحلت نمود. خدا مغفرت کند و از کار خیر خواهران فایز
شده قصد ملاقات فقیر دارید. خدا راست آرد که فقیر و یاران طریقه
همه مشتاق اند و درین روزها نجابت نام جوانی رو سیه از یاران جلوه
رخصت وطن گرفته، رفته است. بدست او هم خط نوشته و ستاره
یم خدا برساند. از مردم اندرون دعا و از میان پیر علی و یاران
لمقه سلامها خوانند. میان پیر علی نکاح دیگر کرده است. از منکوحه
دل دو پسر دارد و از منکوحه دویم یک دختر پیدا شده و مردم اندرون
بیشتر بیماری باشند و فقیر هر سال یک بار به بلده سنجهلی رود.
ان آنجا شمارا بسیار یاد می کنند. وضع پیری و امراض متعدد
فقیر نعلبه کرده است و عمر از هفتاد تجاوز نموده. دعا کنید که خانم
بود. والسلام.

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند ملاح محمد نسیم سلمه الله الکریم معلوم نمایند که فقیر تا اوائل ماه شوال در محروسه پانی پت بعافیت است و متعلقان فقیر از دہلی درین جا آمده اند و عہد موافقت بستہ اند و فقیر برضای ایشان قصد دہلی کردہ است۔ بعد دو ماہ یا ایشان را بہ دہلی خواہم طلبید یا خود مراجعت بہ پانی پت خواہم کرد و از دعای خیر دوستان غافل نیستم، خاطر جمع دارند و بر عسکب شریعت و شغل طریقت بہ استقامت باشند و بے ملاقات فقیر بہ وطن نہ روند و خط شما برسید و مطالب معلوم گردید، ہر جا باشند با خدا باشند۔ از اندر دعا خوانند۔ از برادران دہلی و یاران حلقہ سلام برسند۔ بہ ملا رحم داد خان جیو سلام برسانند۔ دو سہ بار ملاقات با ما کردہ اند، حقے دارند و ما خود با ایشان کار نداریم۔

مکتوب حضرت مظہر بنام میر عبدالمادی

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند کہ خط رسید و مقدمات مرقومہ بوضوح انجامید۔ سبب تاخیر در جواب آن بود کہ نواب سید قاسم خان را ہنگامہ ہا پیش آمد چون برعایت خاطر سرداران این حدود فسخ عزیمت سفر نمودہ و نگاہداشت سپاہ مطلقاً موقوف داشتہ در مکان مہرود خود آمدہ نشستند۔ و آدم فقیر موافق قاعدہ

کہ آخر پرباہ برای خبرگیری خانہ روانہ دہلی می شود ، فردا روانہ خواہند شد ، الفبا
تحریر افتاد۔

صاحب من فقیر خدمت بندگان خدا خصوصاً سادات و آشنا
سعادت می داند و این معنی مخفی نیست ، اما با تقدیر چارہ نہ فقیر
خود برین امور قادر است۔ مگر بہ حرکت زبانی فقیر حاضر م۔ اما گوش
آشنایان ہندوستانی از امر او سلاطین رفتند۔ این سرداران کہ در و صوم
آمدہ اند آشنا نیستند و اگر آشنا شوند ہمت ندارند و نواب قاسم خان
ہمتے دارد لیکن آشنائی فقیر با او زیادہ بریک دو ملاقات نیست۔
مہذا اورا با من در دین رجوعی نہ کہ او شیعی است و من سنی پس
اعتقاد خود معلوم و در مقدمات دنیا ظاہر است کہ من بچہ کار اوی ایم
پس چہ احتمال است کہ از برای خاطر فقیر درین افلاس و فلاکت رعایت
صد ہا مردم خواہد کرد۔ مرا براو کدام حق است کہ براعتاد آن اورا تکلیف
کم و اینکه با وجود شہرت افلاس بلخ ہا برای نگاہداشت سپاہ بر
آورده۔ الفاضلی باید کہ برای مصلحت وقت ہر کسے در کار خود سعی
و تلاش از ہر جا کہ می تواند چیزے بہم میرساند۔ برای خدا رعایت کردن
در مذہب دنیا داران اینقدر ضرور نیست کہ خواہ و ناخواہ زری از
جای بدست آورده باید داد۔ و فقیر از استطاعت و افلاس آن
مرد چہ خبر دارد۔ مرا با او اختلاطے نیست۔ یکچند بار خطوط مشتمل بر دوستی
من نوشتہ است و بس۔ حساب خانہ خود بفقیر نداده است۔ بے سامانی او
مشہور است کہ سرمایہ او بگارت رفتہ۔ ہمہ کس می دانند۔ من ہم اورا ^{مغلس}
می دانم و ربط قوی در میان نیست کہ با وجود مغلسی تکلیف باید کرد۔ و
اورا چہ ضرور است کہ گفتہ مرا البتہ قبول نماید۔ اندکے شعور در کار است
صاحبانرا خدا شعوری بدہد و فقیر با وجود قدرت نجل نیست خدای داند۔

صاحبان گمان دارند که تغافل می کنم لعنت بر کسی که چنین کرد و تغافل نماید۔

با فقیر سبب آشنائی نواب مذکور منشی مشتاق راے بود آمد بریریم زده به بریلی رفت۔ حالا رسم تحریریم نمانده۔ اگر رفتن فقیر تا اتوله اتفاق می افتد و آن بزرگ یعنی نواب قاسم خان برائے دیدن فقیر از اتر چیمپڑی می آید تقریب شهادت در میان می آرم و هر قدر زبان یاری خواهد داد، خواهیم گفت۔ اگر تقدیر مساعدت نمود و آن بزرگ اقبال کرد به شامی نویسم، احتمال دارد که نقش مراد بنشیند و تقویٰ بلندی از او گرفتن متصور است، زیاده زیاده است۔

به فصیح اللہ خان جیو و شیخ قمر الدین جیو سلام برسانید۔ حقیقت نگاہداشت او این است که سرداران رو سیدله اجازت فرایم آوردن سپاه، آن بزرگ را داده بودند۔ چون مرد خوش بهمت است و علوفه بیش قرار دستخطی کند و سرداران این حدود بسیار کم می دهند، جماعه داران همه نوکری با گذاشته رفیق او شدند۔ سرداران ازین معنی در اندیشه فرو رفته آن بزرگ را از نگاہداشت مانع آمدند۔ ناچار با بریلی رفته بازگشت و در محل سابق آمد و نشست۔

مشکل دیگر است که اگر با نواب قاسم خان برائے مصلحت سپارش اختلاط بکنم و خلاف وضع خود که با دنیا داران آمیزش نمی نمایم، گوارا کنم، افاغنه مرا بدنام به رفض و تشیع می کنند و دشمنی شوند۔ کار را به لطائف باید گرفت اگر مقدراست می شود۔ و فقیر مخلصی احباب است، سئالی یا۔ شاکر۔

مکتوب حضرت منظر بنام شیخ صاحب

۱۰

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، برادر گرامی قدر عزیز از
 جان، شیخ صاحب مطالعه نمایند که تا امروز که ہفتم جمادی الاولی است
 فقیر در بلدہ سنبل مع دوستان اینجا بعافیت است و نواب ارشاد
 خان صاحب برائے رفاقت محب اللہ خان صاحب پسر دوند خان
 رفتہ اند کہ ہمراہ نیز با زیارت حضرت شاہ مدار قدس سرہ رفتہ است
 و برائے خدمت کے نیست۔ محمد راد رفتہ و محمد الوری آمدہ بود۔ او
 ہم رفت و روہیلہ ہا شعور نداشتند۔ سخت تنہائی است برائے پرداخت
 اہل طریقہ درین ماہ خود ہستم۔ تا آخر ماہ نواب مذکور ہم خواہند آمد،
 و آدم فقیر تا سلخ این ماہ مرافق قاعدہ برائے خبر گیری خانہ
 خواہد رسید۔ در ماہ آئندہ بعد مراجعت قاصد این طرف، قصد
 دہلی خواہم نمود۔ و اگر مانع پیش آمد، او آخر ماہ آئندہ می رسم۔
 چون ریخ سفر کشیدہ ام و پرداخت بواطن طالبان منظور است،
 چند روز بامزہ یا بجہ مزہ باید بود و امروز کنار دیگر بہ مع خطوط
 رسیدند و پیٹاری صاحبزادی امانت نگاہداشتہ ایم۔ معلوم شد کہ
 ایشان ارادہ این طرف کردہ بودند، مانع پیش آمد کہ نیامدند۔
 زبانی کنار این ست داخل خط نبود۔ ظاہرا خط در حالت تشویش نوشتہ
 اند کہ جواب اکثر مطالب نداشت۔ چنانچہ احوال پیر علی در زادہ کہ خیرا اورا
 ازان خانہ برآرد کہ پدرش منتظر است، بیج معلوم نہ شد و بعض امور تفصیل
 از اصحاب حضرت منظر، کہ محمد الوری برادر زادہ میر محمد حسین

می خواست مجمل مرقوم بود بهر حال بعد انتظار دوازده روز خاطر جمع نه شد
 و از صحت مزاج و همواری مردم محل ممنون شدیم، انشاء الله تعالی
 عوض این آدمیت آدمیها خواهیم نمود - شکر بجا آوردیم - امروز آدم
 سرکار نواب روانه می شد - حرفی چند تحریر شد - متعاقب جواب خطوط
 خواهد رسید -

عزیزان سنهبل به میان غلام مصطفی صاحب مع رفقا سلام
 رسانند - و در خدمت قاضی صاحب خصوصاً برادر ایشان سلام و اشتیاق
 بدوستان مسلمان و هندو و غیره همه عبدالمادی صاحب سلام برسد -
 جواب خط ایشان بعد چند روز خواهد رسید که مطلبی دارد، با ایشان
 بگویند - حساب معلوم شد - دیگر معلوم باد که مولوی ثناء الله صاحب
 از پانی پت نوشته اند که سه چهار بیگه زمین خوب در معرض بیع است، اگر
 منظور باشد مبلغ باید فرستاد و برای طیاری چاه پنجاه روپیه طلبیده
 اند که زراعت ربیع بچاه خواهد شد - این معنی را ب مردم محل ظاهر خود
 جواب گرفته به میرکام متصدی عنایت خان جیو که در حویلی برون ترکان
 دروازه می باشد، خط از طرف اندرون نوشته بدهند که به پانی پت برسانند
 و اگر اندرون مبلغ خواهد بحساب پنج روپیه در ماه پیشگی که شصت
 روپیه در وجه تمام سال می شود ایشان یکجا بگیرند، از هر در ماه پنج روپیه
 وضع می کنیم و پانزده می دهیم - چنانچه ماه جمادی الثانی از ما است و از
 غره رجب حساب سال تو خواهد شد - پس شصت روپیه بایشان بایرداد
 سنی روپیه بابت خواجه کامیاب که پیش شما امانت است و سی روپیه
 که حالا از میا لصاب گرفته اید و از خط شما معلوم شد که یازده روپیه برای
 سامان سفر بیزادی قرض از شما گرفته اند آنرا وضع کرده چهل و نه روپیه
 بدهند همین قدر برای چاه که ضروری است کفایت می کند - اگر قطع زمین

را نیز خیرین منظور خواهد بود از زبور خود فروختہ ہندوی خواهد نمود۔
 و اگر در دادن مبلغ و چہ چاہ و خرید زمین تعافل نمایند نام مبلغ
 نباید گرفت و از پیش نباید داشت۔ بعد رسیدن فقیر آنچه مناسب
 خواهد بود بعمل خواهد آمد۔ و یک تھان سوسی سرخ و کھنڈ مراد آبادی
 دہ در چہار پا جامہ دار بدست حامل رقمہ مرسل شدہ، فرمایش
 اندرون است باید رسانید و اگر فرمایشی دیگر بکنند باید نوشتہ کہ
 ہمراہ آوردہ شود یا فرستادہ شود و خدا کند کہ ماہ الجبن بامراج
 ایشان راست آید درین تقدیر دوا در لیج نباید کرد و در دل جوئی
 و احتیاط تاکید فضل است۔ چون پیر علی دعای نہ نوشتہ از ما
 ہم اورا ہیج نگویند۔

تدبیر مبلغ خواجہ کامیاب کردہ خواهد شد و در سلخ این ماہ
 از میا لصاب سی روپیہ گرفتہ یا نزدہ روپیہ بہ مردم محل دہ روپیہ
 کرایہ جوئی و در ماہہ ہنڈ در بان و راو پیر زادہ خواہند داد بیخ روپیہ
 باقی خواہد ماند۔

چون مقدمہ چاہ فروری بود و مولوی بتاکید نوشتہ اند اطلاع
 بہ مردم محل دادن فروری است کہ ملک ضائع نہ شود و بنا چاری مبلغ
 دادن نیز فرور۔ اما بے سماجت نباید داد۔ بہ پیرزادی صاحب سلام
 و مردم اندرون خود دعا۔

۱۔ یہ مکتوب قیاساً شیخ محمد مراد کے بھائی شیخ عبدالرحمن کے نام معلوم
 ہوتا ہے۔ حضرت مغلہ کے گھریلو کاموں سے متعلق ذمہ داری شیخ محمد
 مراد کے سپرد تھی جیسا کہ مقامات میں مذکور ہے اور ممکن ہے کہ ان کے
 بھائی شیخ عبدالرحمن بھی ہاتھ بٹاتے ہوں۔ اس مکتوب میں میرٹھ خانگی معاملات
 مذکور ہیں۔

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ بنام حضرت منظرؒ

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام حضرت منظرؒ کے سات
مکتوبات کلمات طیبات میں، ۱۲۹، ۱۰، ۱۲۹ مکتوبات محرم عبد الرزاق
قریشی کے مرتبہ مجموعے میں شامل ہیں۔ لیکن اب تک خود قاضی
صاحبؒ کا طرز کردہ کوئی مکتوب بنام حضرت منظرؒ سامنے نہیں
آیا تھا۔ کلمات طیبات میں بھی، جس میں قاضی صاحبؒ کے
آٹھ مکتوبات درج ہیں حضرت منظرؒ کے نام کوئی مکتوب نہیں۔
خوشی قسمتی سے قاضی صاحبؒ کے پانچ مکتوبات بنام
حضرت منظرؒ خانقاہ نور محل میں محفوظ ہیں جو یہاں پیش
کیے جاتے ہیں۔

ان مکتوبات میں ایک خاص قضیے کا تسلسل کے ساتھ
ذرا جس سے مکتوبات کی ترتیب اور تاریخی تعیین میں مدد ملتی ہے
ہماری رائے میں یہ پانچ مکتوبات ۱۱۷۷ھ یا اسکے بعد
کے ہیں۔

پہلا مکتوب اوسطاً رجب کا ہے اور پانی پتی سے دہلی
حضرت منظرؒ کے نام بھیجا گیا ہے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے
کہ اُس سال مرزا صاحبؒ اوائل جمادی الاول میں راجھل
پہنچے تھے اور دہلی والی اوائل رجب میں پونی علی گڑھ
کہ پہنچے ہی آگے دیکھے کہ نہ کہ حضرت منظرؒ کے مکتوب سے
(مجموعہ عبد الرزاق قریشی) کی تاریخ عزری ۲۵ جمادی الاول
ہے اور مقام عزری دہلی۔ اس مکتوب میں حضرت منظرؒ لکھتے ہیں :

"برائے فرید چہار بیکہ زمین مہبود کہ چہل و چہار روپیہ طلبیدہ
 بودند ... " اس معانی کا ذکر قاضی صاحب علی مکتوب میں ہے
 جس میں چہار بیکہ زمین کے لیے گیارہ روپیہ فی بیکہ کے حساب
 سے ۴۴ روپے طلب کیے گئے ہیں۔ حضرت منیر رحمۃ اللہ علیہ
 کے تذکرہ مکتوب میں یہ بھی ہے کہ "انفرتہ از اسلوب سکھان
 بسیار است" نیز اس کے بعد کے مکتوب ۱۱۷۷ میں
 بھی جو بارہ شعبان کا ہے، یہ ہے کہ "واحوال خیب الدولہ
 با سکھان و محفوظ ماندن پانی پست از دست کافران محل شکر
 است۔ یہ واقعہ شعبان ۱۱۷۷ھ مطابق فوری
 ۱۷۶۲ء کا ہے۔ اس سے قاضی صاحب کے مکتوب کا
 سنہ تحریر بھی معلوم ہو جاتا ہے۔"

قاضی صاحب کے دیگر چار مکتوبات (۲ تا ۵)
 میں لکھنؤ کے ساتھ ایک قصے کا ذکر ہے اور یہ مکتوب
 بھی ۱۱۷۷ھ ہی کے ہیں۔ مکتوب ۱۱۷۷ میں ہے کہ
 "بروایات شکر و کج پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی
 اصال با بن طرف می آید بر تنبہ سکھان سرزمین
 و سکھان گر خیتہ رقتند۔ ازین جهت اطہیان ہم رسیدہ
 یہ صورت ۱۱۷۷ھ ہی میں پیش آئی تھی۔"

قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱۷۷ میں علی رضا خان کا
 ذکر ہے کہ "لور چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شدہ
 بسیار دل فرس شدہ بجهت بعد مسافت از علوم اتفاق
 فرجہ شدہ اور ضروری رسو چند روز ہمیں نیت در ایچا آباد
 خواہد ماند۔ شفقت کمال بحال مشار، الیہ بند دل شود"

گویا یہ مکتوب علی رضا خان کے وہی جانے کے وقت لکھا گیا ہے۔
 ۱۱۷۷ھ ہی میں علی رضا خان کا ذکر حضرت نظر سہا کے
 مکتوب ۹ (مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں یوں موجود ہے
 ”برخوردارین علی رضا خان بر قریبے کہ مخفی نیست بہ
 پانی پت می رسند۔ چون طرفہ را از غیر گرفتہ اند و ذکر
 لطائف حسبہ جاری شدہ و نفی و اثبات ہم شروع کردہ
 اند در حلقہ شہاد داخل فرماہند شد۔۔۔“ نیز حضرت نظر
 کے ایسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”بمیان سخن خان جنو تقریباً
 پسر موافق سنت برساند“ سخن خان کے پسر کے مارے
 جانے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں آیا ہے۔
قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں ہے کہ: در شکر افضل الدولہ
 کے اشعارے غلام نیست اندا بجانب عالی معروض می دارد
 چون پیش امام افضل الدولہ در جناب عالی داخل طریق
 است و بعضی رسالہ داران ہم بندگی دارند، امیدوار
 است کہ مشقہ خاصہ بنام پیش امام و اشنا بیان را اللہ ان
 رحمت شود۔۔۔“ نیز مکتوب ۱۱ میں بھی ہے کہ ”اگر
 یہ کے از سرداران شکر یا از رفقائے افضل الدولہ
 رقعہ اشعارش غلام نوشتن مناسب باشد رحمت لود
قاضی صاحب کے ان دونوں مکتوبات (۱۱) میں
 کے جواب میں حضرت نظر سہا کا مکتوب ۱۹ (مجموعہ
 قریشی) ہے۔ چنانچہ قاضی صاحب کے جواب میں حضرت
 نظر سہا نے محمد حسن خان خانزادہ اور رحیم خان خانزادہ
 کو سفارشی رقعے لکھنے کی خبر کے ساتھ یہ بھی لکھا ہے کہ

«پیش امام افضل خاں با فقیر و بطرفیہ نزارد» اور یہی
 مکتوب میں قاضی صاحب کو یہ سرزنش بھی کی تھی کہ ہر آدمی
 عجب گارہ است کہ ہر واحد از مردم بانی بیت بریز شکایت شما
 می آید۔ معلوم نیست چه عمل از شما واقع می شود۔ اگر راستی و
 دیانت شما باعث آزار مردم است از آن راستی بگذرید و
 خود را فضیحت نکنید۔۔۔» حضرت کی اس سرزنش کے
 جواب میں قاضی صاحب نے مکتوب عہد میں اپنی صفائی یوں
 پیش کی ہے۔ «ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد از مردم بانی بیت
 بریز شکایت شما می آید۔ خداوند نعمت! میان عبد الجلیل
 و محمد شعیب ارثاً از غلام عتاد و عداوت ہزارند۔۔۔»
 اب ذیل میں قاضی صاحب کے وہ پانچ مکتوبات
 پیش کیے جاتے ہیں:

۱۱

ع
 بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علی فی خلقہ
 محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔ عرضہ کترین غلامان محمد شام اللہ بموقف عرض
 می رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات قبلہ گاہیست،
 ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس مدام مطلوب، مدتست
 کہ غلام و دیگر دوستان بانی بیت در انتظار قدم میمنت لزوم چشم براہ داشتند
 کہ اتفاق تشریف فرمودن آنجناب بجانب سنجہل شد۔ نوازش نامہ عالی
 مرقوم اوائل جمادی الاول از سنجہل نزول اجلال فرمود۔ دران ارشاد

شده بود که او ائیل رجب به شاہجہان آباد خواہم رسید و اول شعبان
 قدم میمنت لزوم بہ پانی پت خواهد شد۔ حالاً در ان می گردد۔ او
 رجب رسید۔ البتہ جناب عالی در شاہجہان آباد تشریف آورده باشد
 او آخر شعبان ہم می رسد۔ امیدوار است کہ آخر شعبان البتہ تشریف
 بایا آورد و ماہ رمضان دریانی پت باید گذرانید و اگر بر تقدیر القاق
 تشریف آوردن آنحضرت بہ پانی پت نتواند شد، ارشاد شود کہ غلام خود عن
 حضور نماید و آخر شعبان در بزرگی رسیده رمضان ہما نجا کند۔ در موسم ہر ما
 از کارہائے اینجا فرصت دست می دہد و باز فصل ربیع خواہد رسید۔
 و بعد ازاں برسات ایام حرج است۔ درین ایام سفر آسان است۔
 اگر تشریف آوردن حضرت نخواہد شد، غلام خواہد رسید۔ لیکن اولی ہمین
 است کہ جناب عالی تشریف آرند کہ اکثر مردم پانی پت نشدہ دیدار اند
 چہار بیگہ زمین در شفقت والدہ مرشدہ فروخت می شود۔ خریدن
 آن ضرور است و تیار کردن چاہ ضرور است۔ دو سہ بیگہ زمین چاہ دیگر
 فروخت می شود۔ این معنی را غلام بخدمت والدہ مرشدہ معروض داشتہ
 و صد روپیہ از والدہ مرشدہ طلب داشتہ، مفصل حجہ از عرض علیہ
 کہ بخدمت آن مشفقہ نوشتہ واضح راے عالی خواہد شد۔ ارشاد
 شدہ بود کہ اگر قطعہ کلان مقدار بہت سی بیگہ در معرض بیع باشد
 معروض وارد۔ خداوند من! شا نژدہ بیگہ زمین درین ایام معروض
 شرا است، ازین قطعہ بوالدہ مرشدہ اطلاع نوشتہ ام۔ اگر بجا
 مبارک بگردد خرید فرمایند فی بیگہ یازدہ روپیہ می گویند، بایدید ہشت
 بیگہ زمین دیگر ہم شاید فروخت شود۔ بالفعل شا نژدہ بیگہ فروخت
 می شود۔

بہرام بخش فدوی خاکپاہے جناب فیض مآب حضرت پیرو مرشد

برحق عرضه قدمبوس می رساند -

۱۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَیْ فِرْخَلِقِهِ
 مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِیْنَ - عرض می مکتزین غلامان جناب محمد شاد الله بموقف عرض
 می رساند - احوال غلام مستوجب حمد الهی و شکر توجیبات حضرت قبله گاه است
 ادام الله تعالی برکاته و صحته و سلامتی ذات قدسی صفات مدام مطلق
 مدت است که چشم انتظار بر راه است و خاک پانی پت را بقدم میمنت لزوم
 رشک ارم باید فرمود -

لوز چشم علی رضا خان داخل طریقۀ علیّه شده اند؛ بسیار دل خوش
 شده؛ بجهت بعد مسافت از غلام اتفاق نه شده؛ در حضور می رسد - چند روز
 بهمین نیت در شاهجهان آباد خواهد ماند - شفقت کمال بحال مشارالیه
 مبذول شود - سید عبدالعلی پسر مولوی محمد یونس نوازش نامه
 عالی آورده بود - در آن نوازش نامه مندرج بود که مای دانستم که
 موضع پرتیاری به شما تعلق ندارد؛ حالا معلوم شد که تعلق دارد؛ پس
 رعایت سید مذکور ضرور - قبله من! غلام موضع مذکور را گذاشته
 کرده است؛ لیکن تا ادا ع قرض قدری دخل می کنم؛ انشاء الله تعالی
 عنقریب ادا ع قرض می شود؛ باز هرگز دخل منظور نیست - بالفعل
 کار آنجا به مولوی محمد رضا تعلق دارد و شخصی مقولی شده از
 شاهجهان آباد هم آمده است - باید دید؛ کدام قرآن سید باید؛ لیکن
 حسب الارشاد غلام بمقدور در رعایت سید عبدالعلی در لایح نخواهد

ک علی رضا خان ابن عزت الله ابن اسخ

کرد -

بجناب والده صاحبہ مرشدہ عرض قدم بوس رسد - یارانِ طریقہ
سلامت مطالعہ فرمایند - غلام زادہ صبغۃ اللہ عرض قدم بوس دارد -

۱۳

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - الحمد للہ رب العالمین والصلوة علیٰ خیر خلقہ
محمد آلہ واصحابہ اجمعین - عرضہ کثرت بنی غلامان جناب محمد ثناء اللہ برفیق
عرض می رسانند - احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات حضرت قبلہ گناہ
ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحتہ و سلامت ذات قدسی آیات عدم مظلومیا
بروایات شکر و کج پوره معلوم شد کہ شاہ درانی امسال باین طرف
می آید بر تہ سکنان متوجہ است و سکنان گریختہ رفتند - ازین جهت
اطمینان ہم رسیدہ -

غلام مدتیست کہ موضع ہرتاری واگذاشت کردہ ، سال گذشتہ
بہ سبب خشکی بیج زراعت نبود و درین سال از ابتداء خریف رحمت اللہ
نامی از طرف صدر و الصدور متولی موضع مذکور شدہ آمدہ - غلام
را در انجا دخل نیست و چهار صد و چند روپے بابت سابق معرفت
غلام در حساب موضع مذکور قرض است - چنانچہ تمسک بہر خادمان
بدست غلام است - با این ہمہ چون عبد الجلیل با غلام عداوت
قلبی دارد رحمت اللہ مذکور و دیگر مردم را و غلام نیدہ بہ شکر خیب الدولہ
فرستادہ آنها بے موجب در شکر نالش غلام کردہ انجا خود نالش غلام
بفضل الہی مسموع شد - حالاً رحمت اللہ و غزہ بہ شکر افضل الدولہ

سہ برادر بجناب الدولہ

رفته اند و کاربانی پت و غیره اکثر با لفظ به افضل الدوله متعلق گشته
 لهذا غلام هم اراده ملاقات افضل الدوله دارد - چون در لشکر افضل الدوله
 کسی آشنا با غلام نیست لهذا بجانب عالی معروض می دارد - چون
 پیش امام افضل الدوله در جناب عالی داخل طریق است و بعضی
 رساله داران هم بهنگی دارند، امیدوار است که ششقه خاص بنام
 پیش امام و آشنایان رساله داران مرحمت شود که شاء اللہ بجا توصل
 دارد، در امور مربوطه او امداد و اعانت لازم - جواب این عرضی
 زود مرحمت شود - نعتن خان قضیه داشت از سه سال چنانچه
 آن خداوند هم در آن ماده به اعظم علی خان فرموده بنبردند در همان قضیه
 پسرش تلف شد، حالا غلام در انجام مرام نعتن خان اسلوبی انداخته
 آن مقدمه هم بتوجه افضل الدوله کرسی نشین می تواند شد - اگر غلام
 به لشکر افضل الدوله خواهد رفت، برای کار نعتن خان هم سعی خواهد
 کرد - یک رقعہ برای سفارش نعتن خان هم تملی شود -

فدوی خاکسار جناب فیض مآب بهرام بخش عرض مقدم بوس
 می رساند -

کسی آدم دیگر رونده شاه جهان آباد سنبل میسر نشد
 ناچار خواجه محمود را فرستاده شده، در مسجد جامع شب و روز
 خواهد ماند، هرگاه جواب عنایت خواهد شد، خواهد آورد - غلام حمل
 عتاب نشود -

عرضی کترین غلامان محمد شاد اللہ بموقف عرض می رساند۔ احوال غلام
 مستوجب حمد الی و شکر تو جہات حضرت قبلہ گاہیست اوام اللہ تعالیٰ
 برکاتہ و صحت و سلامت ذات اقدس مقدس مطلوب۔ دو سال شدہ
 کہ غلام از موضع ہرتاری دست برداشته، سال گذشتہ چون بسبب
 خشک سالی بیج زراعت نبود موضع مذکور گویا در تصرف زمینداران
 نولمتہ (۹) بدستور قدیم بود بجهت عدم زراعت عمل جدید نمودار نہ شد۔
 بہ سبب مبلغ قرض کہ معرفت غلام در ان دیہ بود، غلام سوالی پالی پت
 با زمینداران نولمتہ و اندکے مدد خلتہ داشتہ و مقولی آنجا
 بہ نیابت ^{غنا} خالص صاحب مولوی محمد رضا بودند محض در خیال و آگونی بیج زراعت
 نبود کہ ایشان در ان دخل کند درین سال کہ زراعت خوب شدہ، رحمت اللہ
 نامی کشمیری از صدر الصدور مقولی شدہ آمدہ، در ان تصرف نمود۔ حاصل
 کلام آنکہ غلام را در ان دیہ مطلقاً داخلت نیست با این ہمہ عبد الجلیل
 کہ عداوت موروثی و نزاع قلبی دارد بے وجه مردم را اغوا کردہ می خواہد
 کہ در شکر حق نہ تہمت فرماید کند و اصل غرض آن خواہد بود کہ چہار
 صد و چند روپیہ کہ بابت قرض است گلوگیر غلام شود۔ بہر حال درین عدا
 تو بہ باید فرمود۔ و اگر بہ کسی از سرداران شکر یا از رفقائے افضل
 رقعہ سفارش غلام نوشتن مناسب باشد، رحمت گردد۔
 بتاریخ بست و دویم رجب غلام زادہ بخانہ غلام پیداشدہ
 نظر تو بہ مہذول باد۔ بجناب حضرت والدہ مرشدہ عرض قدم بوس
 می رساند۔

سابق بست و دو بیگہ زمین سرکار در یکجا است و ہفت بیگہ تنزیق
 حالا متصل آن بست و دو بیگہ زمین ہفت بیگہ زمین در معرض بیع
 است سابق با بیع آن چہار بیگہ فروختن می گفت، چنانچہ معروض داشتہ

بود۔ حالای گوید کہ ہفت بیگہ می فروشم۔ اگر این ہفت بیگہ زمین خرید
شود، قدر معتد بہ یکجا جمع گردد، و زمین متفرقہ بدست آمدن می تواند
شد و قطعہ کلان بدست آمدن مشکل است۔ حالای شود، باز نخواہد
شد۔ سوائے ارسال قیمت این زمین بخدمت آن مشفقہ نوشتہ بودم
معلوم شد کہ درین وقت مبلغ میسر نمی شود، لہذا غلام می خواہد کہ زمین
متفرقہ سرکارا فروختہ، بعوض آن، این زمین خرید نماید کہ یکجا قطعہ
کلان بدون فائدہ تمام دارد۔ زمین متفرقہ باز بہم خواہد رسید لیکن بدون
پرواگی بر فروخت زمین اقدام نہ کردہ۔ اگر ارشاد فرمایند ہفت بیگہ
زمین متفرقہ را فروختہ، این ہفت بیگہ خرید نمایم کہ ضرور است۔
زود جواب قلمی فرمایند، این جا قرض بہم نمی رسد۔ والا بہ قرض
می خریدیم۔

۱۵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی فِرْخَلَقِہٖ
مُحَمَّدٍ وَآلِہٖ وَاصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ۔ عرض مکترین غلامان جناب محمد شاد اللہ بموقف
عرض می رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الی و شکر تو جہات حضرت
قبلہ گاہی ادا م اللہ تعالیٰ برکاتہ، وصحتہ، و سلامتہ ذات اقدس مقدس
مدام مطلوب۔ نوازش نامہ عالی بدست میان محمود مع مشفقہ خاص
بنام رحم خان خانزادہ شرف ورود فرمود۔ ارشاد شدہ بود کہ ہر واحد
از مردم پانی پت لبریز شکایت شمای آید۔ خداوند نعمت! میان عبد اللہ
و محمد شعیب ارشاد از غلام عناد و عداوت دارند۔ برائے نافوشی ایشان
تقصیر نمی باید، و بود غلام در نظرشان تمام گناہ است۔ و دیگر میان

سیف اللہ پیر شاہ عصمت اللہ از وہ سال از حضور قاضی مرحوم ناخوشی
دارند۔ حضرت میدانند کہ در ہم تعصیر غلام نیست۔ شیخ سیف اللہ اگر
قضیہ را شیوہ دارند و ہر گاہ حرف خلاف مرضی ایشان گفتہ شود کہو
سراسر حق باشد، ناخوش می شوند و قاضی اگر متدین باشد گفتن
کلمہ الحق ناچار است و من لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون
سواے این چهار کس بفضل الہی مردم پالی پت از غلام شاگردا کے
شکایت ندارد۔ وقتیکہ جناب عالی بہ پالی پت تشریف خواہند فرمود، انظار
صدق این امر خواہد کرد۔ اتفاقاً درین ایام محمد شعیب بہ تقریب شادی
بہ شاہجہان آباد رفتہ بود و قدرت اللہ پسر محمد شعیب مکر بہ شاہجہان آباد
رفتہ و شیخ سیف اللہ مدتی درین ایام بہ شاہجہان آباد ماندہ، اغلب
کہ زبانی این بزرگان شکایت بہ سمیع مبارک رسیدہ باشد۔ اگر این چنین
است پس قول اینہا در حق غلام پذیرانہ شود۔ و اگر سواے این مرد
کے دیگر نالش در حضور نماید از نامش ارشاد شود کہ دفع نالش کردہ
شود یا عذر مسموع معذور دارد و قطع نظر از تفصیل مجمل آنست
کہ اگر بابت امر دنیوی شکایت کند بنا بر آئندہ العبد و مافی یدہ ملک
المولی چون جان و مال غلام مملوک حضرت است ارشاد فرمائید غلام
اورا راضی سازد و از حق خود ہم درگذرد۔ و اگر در حکم شریعت کے از
غلام ناخوش شود دلیل ضعف ایمانی او است و غلام ناچار۔ قال اللہ
تعالیٰ فَاَوْرِثْکَ لَا یُؤْمِنُونَ حَتّٰی یُحْلِسُوْا نِکَاحًا فِیْمَا شَکَرْتُمْ لَنَا لَا یُؤْمِنُوْنَ
اَنْفُسِهِمْ فَرَجًا مَّا قَضَیْتَ وَیَسْلَمُوْا تَلِیْمًا۔ و آئندہ ارشاد شدہ کہ بخاطر
داشتن لیمان، لیمان دیگر را ناخوش نباید کرد، خداوند من! غلام در مقدمہ
شرعی بیچ کس را دخل نمی دہد و بر بیچ کس اعتماد ندارد۔ همان مردم می لمان
کے کہ با غلام دوستی دارد عیبش اورا محل طعن می سازند۔

عبد الجلیل ونظام الدین داماد سیف اللہ بہ عداوت غلام حید
کس را جمع کردہ در شکر افضل خان برائے فریاد ہر تیری بریا کردہ ،
محمد نجیب از طرف غلام بہ شکر رفتہ ، رقعہ فاضل حضرت رحمہ خان

مکتوبات محمد احسان احمدی بنام حضرت منظر

[مقامات منظری میں محمد احسان احمدی کا ذکر یوں آیا ہے:

" از قدامت اصحاب و ائمه خلفاء حضرت ایشان از اولاد

حضرت حافظ محمد محسن در نسب بشیخ عبدالحق رحمۃ اللہ علیہم

می رسند..." مقامات میں ان کے بارے میں یہ بھی ہے کہ

حرارت شوق و گرمی طبعی باطنی کے سبب سے ان کو موسم سرما میں

روٹی کے بارے کی ضرورت نہیں ہوتی تھی۔ شاہ درانی کے

ہنگامہ عمارت گرمی میں اپنے کوچے کے دروازے پر بہت تھکا

بیٹھے پہرہ دیتے رہے بفضل الہی رات تک ہرگز کوئی دوا نہ

نہ آیا۔ ملا رحیم داد (رحم داد) کے شکر کو جب شکست ہوئی

اور ملا رحیم داد نے سہادت پائی جس کے بعد کفار کا غلبہ ہوا تو

یہ اس موقع پر شکر ہی میں تھے۔

ان کے نام مرزا صاحب کے تین مکتوبات کلمات طہیبات

میں ہیں، یعنی مکتوب ۱، ۲، ۳، ۴۔ "مکتوبات مرزا احقر"

رتبہ عبد الرزاق قرظی میں حضرت ظہرہ کے دو مکتوبات (عذ ۶)
 (ع ۱۷) میں جو قاضی شاد اللہ پانی پتی کے نام ہیں، ضمناً ان کا
 بھی ذکر آیا ہے۔ مکتوب عذ ۶ میں جو غا ببا دہلی سے لکھا گیا ہے،
 ان کے نام سلام ہے، دوسرے مکتوب (ع ۱۷) میں یہ اطلاع ہے
 کہ محمد احسان احمدی ایک ہفتے ہوا کہ رحیم داد کے شکر کو جا چکے ہیں
 یہاں محمد احسان احمدی کے پانچ مکتوبات درج ہوئے
 ہیں جو سب سے حضرت ظہرہ کے نام ہیں۔ پہلا مکتوب
 (مکتوب ع ۱۶) ۲ شعبان کو لکھا گیا ہے، اس میں فروری مئی
 ہے کہ نواب صاحب (جنیب الدولہ) میان رستوں کے قابل
 جنگ کے میدان میں ضیمہ زن ہیں اور حافظہ جو (حافظہ بنت
 خان) کی لاف سے احمد خان اور ملا حسن کنگ کے لیے پیچھے
 والے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ یہ نواب جنگ دانی پت کے
 زمانے کا ہے۔ دوسرا مکتوب (مکتوب ع ۱۷) جو قبل
 کا یعنی ۱۱ رجب کا ہے، اس میں شاہ درانی کے لاہور
 پہنچنے کا ذکر ہے اور یہ خیال ظاہر کیا گیا ہے کہ شاہ لکھنؤ
 اور مرہٹے جالوں سے صلح کر لیں گے پھر شاہ اور رستوں کے
 مابین جنگ ہوگی۔ یہ تقریباً وہی صورت ہے جو پانی پت کی
 تیسری جنگ میں پیشہ آئی۔ تیسرا مکتوب (مکتوب ع ۱۸)
 ۲۳ رجب کا ہے اور اس میں بھی شاہ ددانی کے آگے
 بڑھنے کی افواہ کا ذکر ہے۔ چوتھے اور پانچویں مکتوب
 (ع ۱۹، ع ۲) میں شاہ کا کوئی ذکر نہیں ہے اور ان کے
 متعلق نہیں کہا جاسکتا کہ یہ اسی زمانے کے ہیں، البتہ
 پانچویں مکتوب میں نواب ارشاد خان کا ذکر ہے اس لیے

یہ مکتوب نواب ارشادخان کے سنہ وفات سے قبل کا ہے۔
 اب عمداً صان احمدی کے مکتوبات ذیل میں درج کیے
 جاتے ہیں۔ [

۱۶

خداوند خدایگان مدظلہ العالی۔ محمد احسان احمدی بعد از گذار
 مراتب بزرگی بجا آورده معروض می دارد۔ تا تحریر بست و نهم شهر ربیع الثانی
 احوال غلام مع جمیع غنمان بعافیت است۔ و از اندرون مزاج بی بلحاظ
 و قبلہ بعافیت است۔ باقی حقیقت از عرضی شیخ صاحب یہ اطلاع قاصد
 داده شدہ۔ واضح رای عالی خواهد شد و غلام مصطفیٰ خان مع عیال و اطفا
 و خلیفہ جملہ بعافیت اند۔ و صاحبزادہ مع میان میرن بخوشی رخصت شدہ اند
 ہمراہ قافلہ شاہ مدار روانہ خواهد شد و غلام نیز چہارم حصہ بہل از ہمین قافلہ
 پھری کرایہ کردہ است۔ روانہ فرخ آباد خواهد شد۔ تا چار اتفاق ملاقات خواهد
 شد کہ پھری از راہ میان دو آب خواهد رفت۔ و از فرخ آباد محمد سرور
 پھری سے خرچ فرستادہ بود کہ در سر انجام رفتن بہ خرچ آید و در جناب عالی عرض
 کورنش گفتہ بود۔

و عرضی غلام عسکری خان و غلام حسن مصحوب قاصد
 شفیق را سے تا کر (ٹھاکر) کہ ہمراہ موسوی خان است ارسال داشتہ
 ام، بنظر عالی گذشتہ باشد۔

از اندرون ہمہ با بزرگی و کورنش بجای آرند۔

خداوند نعمت مظلله العالی سلامت - غلام محمد احسان احمدی بعد از
تبلیغ مراسم عبودیت معروف می دارد - تا آخر چهاردهم شهر رجب غلام مع
جمیع متعلقین غلامان عاقبت دارد - غلام حسن مع نورالدین حسین که
در بسوی ملاقی شده بودند بتاریخ یازدهم شهر حال بخیریت رسیدند - نوید
قدوم حضرت بطرف شاهجهان آباد رسانیدند - حضرت سلامت از روی
..... ساهوکاران دینجا خیرا آمد شاه درانی به لاهور رسید اگر رو بستر کنند
و آنحضرت مع متعلقان تشریف به شهر سنجل فرمایند متعلقان غلام
را مع بی بی عظاما یک بهل کرایه نموده همراه بی بی صاحبه و قبله روانه فرمایند
و بالفعل مبلغ بست روپیه بنام محمد مراد ارسال داشته ده روپیه با جمله آن
برای خرج آینه که تفصیل آن در خط خانگی نوشته شده و ده روپیه امانت
نزد محمد مراد باشد که برای کرایه بهل و غیره بکار خواهد آمد و اگر اراده سنجل
نباشد جایکه حضرت بی بی صاحبه و قبله خواهد ماند - آنجا این کثیر خواهد ماند
و ده روپیه که امانت است روز غره رمضان در خانه بنده محمد مراد
رسانند و بدستور این ده روپیه قسمت کنند -
از قرعه شاه درانی و غیره چنان معلوم می شود که شاه از سکه صلح
کند و مرسته از جات صلح نماید و بامر هسته و شاه جنگ شود و بجلد از هر
کدام می نویسم امروز دیده بود و بنام حضرت صاحب ماهوار
نالو روز دیده متعاقب می نویسم - از اندرون مانی صاحبه و لوبو و
بی بی دینا و بی بی محله بزرگی می رساند - غلام عسکری خان و غلام حسن
و غلام امام و محمد بزرگی می رسانند -

خداوند نعمت مد ظلم العالی - محمد احسان احمدی بعد از ادای
 لوازم بندگی معروف می دارد - الحمد لله علی ذالک تا تحریر ۲۳ رجب المرجب
 بممه وجوه عاقبت دارد - چند روز است که عرضی مفصل ارسال داشته شد
 معرفت ساهوکار بنظر عالی خواهد گذشت و الحال از زبانی غلام امام که
 حامل عرضی است مشروحاً واضح خواهد شد -

حضرت سلامت! افواه شاه درانی در اینجا نیز است - غلام هندوی
 مبلغ بست^ن روپیه بنام محمد مراد بردگان سرپتو و هر بجن ساهوکاران که
 در کثره محمد یار خان ی باشد کرده است، از آنجمله ده روپیه برای خرج
 خانه و ده روپیه امانت پیش محمد مراد مانده - اگر آنحضرت متعلقان
 (را) بطرف سنجل روانه فرمایند متعلقان غلام را نیز گادی کرایه
 کرده روانه فرمایند و سابق بتاریخ دوازدهم شهر جمادی الثانی هندوی
 کرده بودم، الحال که آدم محمد سرور خان آمد اظهار کرده که دهم رجب بیچ نه
 رسیده - میان محمد مراد که برای وصول کردن هندوی مبلغ بست روپیه
 بخانه ساهوکار روند - نعمان هفت روپیه زیاده هم کرده بلکه وصول خود
 بخانه بنده بدهد و اگر آن هفت روپیه وصول نه شود، این ده روپیه
 هم بخانه بدهند و حساب تقسیم سابق نوشته شده الحال علیحدہ نوشته
 که موافق آن بعمل آرند - زیاده عداوب -

محمد سرور خان بعد نیاز بندگی می رساند - بجناب عصمت مآب
 حضرت والده صاحبه و قید عرض کورنش قبول باد و نظر شفقت برکنز
 خود بطور سابق می فرموده باشند - مشفق میان پیر علی سلام نیاز قبول
 نمایند - و بر مضمون کلی عرضی مع محمد مراد صاحب عمل فرمایند -

غلام محمد احسان احمدی بعد از ادا اے لازمہ عبودیت معروضی دارو، تا تاریخ دویم شعبان المعظم مع جمیع غلامان عاقبت دارد۔
سه روز است که بروز جمعہ سلج رجب نواب به سمت مرہتہ داخل نیمہ شدہ اند۔ ہمراہ برادرزادہ احمد خان و ملا محسن از طرف حافظہ جیو برای کومک روانہ می شوند عن قریب در دو سه روز از اینجا ہم کو چیدہ داخل شکر خواهند شد۔ غلام ہم ارادہ دارد۔ بتکلیف محمد سرور خان چنانچہ امروز برای ملاقات نواب رفتہ بودم، از احوال خیر مآل آنجناب گفتی می فرمودند کہ درین روزها کجا تشریف دارند۔ گفتم کہ در شہر شاہجهان آباد و متعلقان غلام کلی از پرستاران است در ظل آنجناب حق تعالی محفوظ فراید داشت۔ و آنچه قرعہ معلوم شدہ بود علیحدہ نوشتہ ارسال داشته است بنظر الور خواهد گذشت، زیادہ بجز بندگی چہ عرض آرد۔

غلام سکری خان و غلام حسن و محمدی عرض بندگی می رسانند۔ از اندرون نام بہ نام کورنشات می رسانند۔ بجناب بی بی صاحبہ و قبلہ کورنشات قبول باد۔ مشفق میان پیر علی صاحب سلام نیاز برسد۔

محمد احسان احمدی بعد از گزارش لوازم بندگی معروضی دارد، احوال ما غلامان بفضل الہی و از توجہ آنجناب تا تحریر شانزدہم شہر جمادی الثانی بعاقبت است۔ الحمد للہ علی ذلک۔

و حقیقت اینجاست میان غلام حسن مفضل معروض خواهند داشت
 هر یک در آرزوی حصول سعادت قدم بوس می باشند، حق تعالی به هر دو
 انجامد.

نواب تا حال اراده کوچ نه کرده اند. بعد از ... فراغت
 حاصل کند، ایشان شامل حال شوند. آنجناب چون به دہلی تشریف
 فرما خواهند شد، غلام را از طرف متعلقان نهایت دل جمعی خواهند شد. او
 سجانہ بر سر ما جمیع غلامان سلامت دارد. زیادہ بجز بندگی چه
 عرض نماید.

خدمت عالی نواب ارشادخان بہادر بندگی و خدمت جمیع صاحبان
 سلام و بندگی - محمد سرور بندگی می رساند.

مکتوبات نواب ارشاد خان بنام حضرت مظہرؒ

[اعتضاد الدولہ نواب ارشاد خان ابن امین الدولہ]

نواب امین الدین خان بہادر سمجلی۔ ان کا حال مقایمات

مظہری میں حضرت مظہرؒ کے خلفاء کے ذیل میں ملتا

ہے۔ یہ حضرت مظہرؒ کے مخصوص احباب میں سے تھے۔

ماثر الامرا جلد اول میں ان کے والد کا ذکر آیا ہے

کلمات طیبات کے کئی مکتوبات میں حضرت مظہرؒ

نے نواب ارشاد خان کا ذکر کیا ہے اور محرم عبدالرزاق

قریشی کے مجموعے "مکاتیب یرزا مظہرؒ" میں

حضرت مظہرؒ کے متن ایسے مکتوبات ہیں جن میں

نواب ارشاد خان کا ذکر آیا ہے، یعنی مکتوب ۲۹

۳، اور ۴۶۔ مکتوب ۲۹ میں ہے کہ "نواب ارشاد

خان بخیر اند، دیہات ایٹان مستخلص شد بمصادره

سالانہ مقرر گردید۔ پھر مکتوب ۳۲ میں ہے کہ "نواب

ارشاد خان معاتباع بخیر اند" مکتوب ۴۶ میں پھر

نواب ارشاد خان کا ذکر آتا ہے اس میں حضرت مظہرؒ

نے قاضی شاد اللہ پانی پتی کو نواب ارشاد خان کے انتقال

کی خبر، نام لیے بجز لوں دی ہے "خطوط صاحبان مشعر

یہ خبر دل گداز آن دوست دل نواز رسید و آنچه بہ

دل رسانید نصیب کس مباد۔"

نواب ارشاد خان کے لکھے ہوئے نو مکتوبات بنام

حضرت مظهرؒ، یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ اگرچہ ان مکتوبات میں مکتوب نگار نے بفراحت اپنا نام نہیں لکھا ہے لیکن مکتوبات کے مطالب سے صاف ظاہر ہے کہ یہ نواب ارشاد خان ہی کے ہیں۔ اس کے علاوہ ہر مکتوب کے شروع میں حضرت دقہر نے کو حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی ہی لکھا ہے۔ قبلہ ارشاد کی ترکیب سے اس امر کی تائید مزید ہو جاتی ہے کہ مکتوب نگار نواب ارشاد خان ہی ہیں۔ ان کے کئی مکتوبات میں بحیب الرواہ کا ذکر تسلسل کے ساتھ ہے۔ پھر ایک مکتوب میں قرضداروں کے قصص کی طرف اور ایک اور مکتوب میں کاغذ قرض و مدافع و مخارج کا ذکر ہے۔ غالباً اسی قصص سے مکر خلاصی کی بڑھتی نظر آنے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۹، مجموعہ بمبئی) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی لکھتے ہیں کہ "دیباچہ ایسا مستخلص شد، رسالہ سالانہ مقرر کردید"۔

۲۱

حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدمبروس
..... عرضی دارد۔

زرفتن توں از خویش بے نصیبم
مخو تو لودی و من در وطن غریبم

ہر چیز بے ادبی بود و لیکن از اینجا کہ حال غلام است بمرض رسانیدم امید کہ معاف فرمایند۔ تا امروز کہ دوازدهم رجب است بعنایت الہی غلام با جمیع اطفال و توابع اندرون و بیرون بخیریت است و احوال معیشت بدستور، ہنوز بیچ فیصلہ نہ کردہ اند۔ ہر گاہ کاغذ قرض و مدافع و مخارج لائحہ فرمایند، حواس گم می کنند۔ بارے اگر توجہ دلی عالی ہست صورتی خواہد گرفت لیکن بشرطیکہ خرج غلام

از جابے دیگر بشود و گرنه معیشت من هم درین (جای) باشد و اداای قرص ^{شکل}
 هم بشود، دشوار بنظری آید و بنیوی صوبه دار تا حال پیش امان بر نه گشته معلوم
 نیست که چه خاطر آمده است هر گاه می آید و آنچه می آید معروض خواهد نمود،
 امیدوارم که تنقیح مقدمات مفصل دریافته ارشاد شود چه از بر آمدن از خانه
 و چه از موافقت نجیب الدوله و چه از رفع دل شکنی و اغلاس، تا موافق
 آن دل نهاد شده بر آن عمل نمایم، مانند غلام در خانه متعذر معلوم شد.....
 امام الدین احمد خان صاحب قدس بوس عرض می رسانند مع اطفال -
 شب بعد میرے فرزند ازین جهت از ارسال عرض معصر مانند - دیگر همه
 چه از بیرون و چه از اندرون صغیر و کبیر قدس بوس و کورنش بجای آرند علاوه
 ازین خبر کوچ دوندے فان (یا) معقدیم است بطرف کمات (گھاٹ)
 سهسوان، باید دید - بخدمت اندرون آداب فرزندان قبول باد - میان
 پیر علی و شیخ رحمت اللہ و اخوند نسیم سلام خوانند -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض آرزوی ...
 التماس می نماید تحریر عرضی شب بستم است، غلام با توابع و اطفال
 و اندرون بعافیت مست بهارتخ هفتدیم پیر سید احمد عنایت نامه مع قلمهای
 واسطی رسانید، از نوید صحت و سلامت عالی و همواری مزاج حضرت والدہ ..
 ایشان سجدات شکر بجا آورده، و قلمها را موافق ارشاد تقیم نموده
 دو قلم خود گرفته انتظار حکم می کشیدم که یار چه کاغذ خورد ملغوف بر آید، حالا
 قصد بسوی می کنم - بعد از آمدن بسوی سعی در بهم رسانیدن رسیدن خود
 هم کرده، ندای کریم میر آرد - قیلے من! ازین واضح تر ارشاد شود، ازین

ارشاد فرمایند که دوندی خان شریعتی رساند و توجیه فرمایند که اسباب
 سعادت کند. هنوز قضیه قرضداران بدستور است، آنچه انفصال خواهد
 شد، بعرض خواهد رسانید، امثال دوشاله برای غلام و یک شال خیمه ارشدخان
 از نجیب آباد فرستاده و براسه نذر وعده کرد که خواهم فرستاد و نوشته بود که
 صرف آمدن یاد خواهند داشت. ازین معلوم شد که نامرئنه گفته بود در دل خود
 دارد. روز سوم است که نلام محمد را پیش لاله فرستاده ام. اگر قلیله هم
 می آرد تکیه بر توکل کرده این مرتبه باز حرکتی نمی کنم کونج دوندی خان بهادر
 هم در پیش است. حیرانم که اگر این بشود چکنم، آن طرف بروم یا همراه ایشان
 بروم (بروم؟) درین بر چه صلاح افتاد مولوی صاحب بعرض می رسانند
 موافق ارشاد در خدمت ایشان می روم، متعلقان ایشان قلع
 به پیایش آمد از مکان افتاده تا چپتر شمالی پنجاه و چند گز طول شد و
 عرض آن از دیوار قلعه تا راه شانزده گزی شود تعلق به روسیه
 دارد، او هنوز نمی فروشد. بعد ازین گویم و شنویم. اگر حکم شود خط آن
 نویسانده شود بنام هر که ارشاد شود، بنویسانم. بعد آن طرح عمارت خواهد
 شد. امام الدین احمدخان صاحب مع اولاد و ارشدخان و غالب بختان و غلام
 زاده با مع مادران خود و همیشه با کورنش می رسانند، والده توفیق علی بلاگردان
 می شود، بموجب عرض او نوشته ام رضا و قاسم و منظور و محمد و شاه محمد
 و عزیزیم کورنش بعرض می رسانند. میرزا محی کورنش می رسانند. میان شاهانند
 بدستور 'کاغذ دیگر حاضر شود' امیدوارم که معاف فرمایند. بعد مغرب حلقه
 می کنم. اطفال می آیند. برش عنایت شده ارشدخان و خان صاحب
 امام الدین احمدخان بیرون. اگر دیگر بدست آینه این طرف بنلام عنایت
 شود که دوائی عالییه است و آن صاحبان از دیگر جایها کار خود می کنند و غلام
 عندالاحتیاج همین را بکار می برد. در خدمت اندرون آداب فرزندان

برسد - میان پیر علی و شیخ رحمت الله و اخوند نسیم سلام خوانند -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - آرزوی قدمیوں زیادہ از معروض است - حق تعالی زود میسر آرد - و احوال اینجا آنچه هست بر یک طور است - برگز از بیچ طرفے گشود کارے بنظر نمی آید بر نوشتن بتفصیل مکرر کردن اوقات اقدس است و بر ضمیر منیر مویدا است، احتیاج عرض ہم نیست -

در بسوی اتفاق رفتن شده بود، با میر کلو صاحب و محب الله خان صاحب (پیر و نذی خان) احوال خود گفته بودم و برای روزگار اطفال بخانه نجیب الدولہ بہادر نیز گفته بودم کہ مرا اینہا ہمیشہ خفمی کند و اکثر قصد بر خاستہ رفتن ^{بطرف} می کند و عہدہ برائے فرج اینہا ندارم اگر اجازت دهید، رفتہ شکل روزگار اینہا کردہ بیایم و معرفت انا مل ہم ظاہر کردم - ہر دو صاحب بتائید بسیار گفته کہ بے اجازت و استمزاج خانصاحب بہادر برگز مناسب نیست - باید کہ مرضی ایشان دریافتہ باید حرکت کرد و روز خود را برگز از ایشان نباید گفت - و غلام محمد را نزد لالہ اچاکل فرستادہ بودم کہ آنچه گفته بود بر آن قائم است یا از تلون مزاجی بود دیروز غلام محمد آمد و ظاہر نمود کہ انا مل گفته است کہ بہ شاہجہان آباد رفتہ بصلاح حضرت صاحب این امر خواہم کرد یعنی طلبع راستن غلام و آنچه نقد وعدہ کردہ بود بیچ نداد، بوعده گذرانید بنا بر اطلاق معروض داشتہ شد - قبل ازین ہم مکرر عوائض ارسال نمودہ ام بنظر گذشتہ

۱۰ جام جهان ناست ضمیر میزدوست - اظهار احتیاج خود اینجا و جادت است (حافظ)

نیز تا این روز که شازدہ محمد عالم است این غلام بعنایت اہلی و ولوج عالی باجیس توابع بعاقبت است -

باشد۔ قدرے جنا و خضاب خوب برائے غلام مرحمت شود۔ زیادہ ہرچہ
 بزیلیم الم دوری از قدوم امت و بس۔ خدای کریم سبب سازد کہ بعینہ
 عمر از خدمت جدا نشوم۔ در خدمت اندرون آداب فرزندانه قبول باد۔
 میان پیر علی و شیخ جیو و ملا نسیم سلام خوانند۔ میان شاہ نور و غیرہ کورنش
 می رسانند۔ ارشد خان جیو و امام الدین خان صاحب و غالب علی خان و
 محمد علی و ظفر علی و دیگر برادران و ہمیشہ پادشاه ایشان و مادران ایشان
 و دیگر ہمہ ہا کورنش و قدمیوں می رسانند۔ بہ غلام مصطفیٰ خان صاحب
 سلام برسد۔

۲۲

حضرت پیر و مرشد قبیلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ عنایت نامہ کہ بدست غلام
 مرحمت شدہ عرض جواب آن در حضور نتوانست نمود۔ لیکن مطالعہ آن با
 افزونی تشویش گشت۔ دی شب وقت فراغ نشستی خواست عرض نماید
 کہ ہمہ تشویشها برون شد، الا اندلیت عنایت و مہربانی لیکن خلوت
 نبود نتوانست عرض کرد۔ صبح این عنایت نامہ عنایت شد۔ قبلہ بن
 چون غور فرمایند کہ سوائے ذات عالی، بیچ کس نیست کہ بہ درد دل غلام
 رسد و غم خواری نماید و ہر کہ ہست از زن و مرد و صغیر و کبیر ہمہ را عرض
 خود مقدم است و باغراض خود ہرچہ مناسب می دانند می گویند۔ ہر گاہ اجراء
 مطلب آنها می شود۔ بخوش دلی حاضر و غائب پیش می آیند و اگر اندک
 قصور سے واقع می شود، ناخوش می شوند و زبان بہ غیبت درازی کنند
 و انواع گلہ می نمایند۔ مکرر بہ شاہجہان آباد عرض احوال خود نوشتہ
 و برہمان تشریف بردن پانی پت و اکبر آباد موقوف فرمودہ، در عین بارش

تشریف آوردند و حالا این چنین ارشادی شود - این نیست مگر زبونی
 ایام و سستی طالع هر چند این حرف هم بارها عرض کرده ام مضمون مستبد است
 لیکن چون فی الواقع چنین باز عرض کردم ، حالا سیرا نم که چه کنم و از پهلوی اینها
 بمن چه خواهد رسید - خداے کریم عاقبت بخیر کند - حالا چنین گمان می برم
 که راه عرض احوال مسدود شود ، هر چه می خواستم بگویم ، فراموش کردم
 دوبار خواستم رو برو عرض نمایم جرأت نیافتم -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مدظله العالی - بعد عرض قدمبوس
 معروض می دارد - از حضور رخصت شده دو گهری شب رفته در چند روز
 نزل کرد - صبح روز یکشنبه دو گهری روز باقی مانده در آلوله رسید
 همان روز ، شش گهری روز مانده ، برات سوار شده بود - ازین جهت
 بروز صبح آن باز بجیب الدوله مع پسر سوار شده رفت ، هر چند سعی کردم ملاقات
 نشد - تا نصف شب مکریسته انتظار کشیدم ، فائده نبرد - دیروز صبح
 اول وقت نماز سحر گرفته سوار شده رفتم ، در حواس با خستگی ملاقات کردم
 و رخصت گرفتم لیکن با روندے خان بهادر که بعد انتظار دولت ملاقات
 شد - آنروز قصد مصمم بود که روانه شوم لیکن یک مانع پیش آمد که عرض
 آن رو برو خواهم نمود - ازین جهت آنروز توقف کردم - فردا پنجشنبه
 روانه خواهم شد - روز جمعه شرف اندوز قدمبوس خواهم شد - و تفصیل
 این احوالات رو برو گذارش خواهم نمود - کاغذ دیگر بدست نیامد -
 ازین سبب بر این عرض نمود - ولی نذر هم در آلوله هست ، کورنش
 معروض داشته - ظفر علی و میان محمد فاروق کورنش و قدمبوس

معروضی دارد - یار علی خان صاحب و شیخ محمد کورنشی رسا سازند -

۲۶

حضرت پیرو مرشد قبله ارشاد مدظله العالی - بعد عرض قد میوس معروضی می دارد که تا تحریر عرضی که چهاردهم شعبان است غلام با همه توابع بخیر و عافیت است - درین روزها بسبب رفتن بسوی از ابراز عرض معصرا مانده بتایخ بست و هفتم رجب همه هارفته بودیم ، بتاریخ نهم این ماه آمدیم چون آدم نواب موسوی خان صاحب زود روانه می شد ، لهذا عرضی اجمالی رسول ساخته متوصل احوال همه چیزها بدست آدم خانگی در دوسه روز انشاء الله تعالی معروض خواهیم داشت همه خورد و بزرگ درونی و بیرونی کورنشی رسا سازند - در خدمت محل آردا فرزندان قبول باد - میان پیر علی و شیخ رحمت الله جیو و اخوند نسیم جیو سلام خوانند - به غلام مصطفی خان صاحب سلام برسد -

۲۷

حضرت پیرو مرشد قبله ارشاد مدظله العالی - آرزوی قد میوس زیاده از آنست که بعرض رسا نام موقوف داشته مدعا بعرض رسا نام - تا این وقت که شب نهم ماه مبارک است غلام با همه اطفال و برادران و توابع اندرون و بیرون بعنایت الی بخیریت است و شب و روز در یاد اقدس می گذرانند - مکر عرض ارسال داشته دیر است که بجواب آن سرفرازه شده ازین خلی اضطرار دارد ، امیدوار است که جواب جمیع مطالب سابق مرحمت شود زمین که در قلعه پیا لاش شده است خطا آن بنام هر که ارسال شود بنویسانم

بدون امر در توقف است. بیان عظیم الدین جیو هم تاکید دارند و احوال و سوال
 نواب نجیب الدوله و انازل هم معروف داشته ام. و درین جا بامیر کلونیم
 به اجمال آنچه گفت و شنفت بیان آمده بود. نیز عرض کرده ام -
 جواب همه امیدوارم که مرحمت شود. و احوال ضیق معیشت زیاده از
 آنست که خود بدولت گذاشته تشریف فرموده اند. حیرانم که چه کنم،
 نه پای گریز دارم و نه طاقت استقامت. فدای کریم تریم فرماید. والد
 میان ظفر علی پاشا پونش می خواهد و بی بی زیبا یک صندوقچه فرمایش کرده است
 که حضرت مرا فرموده بود که چیزی فرمایش خواهی کرد. بنا برین بعرض
 رسانیده و از احوال شاه که تا کجا رسیده و با سکهان چه کرده نیز
 ارشاد شود. و این غلام را از تشریف فرمودن قدوم میمنت لزوم که کلفت
 فدای عقیدت کیشان است بشارت فرمایند که عین مراد است تا که جلوه
 خواهد شد تشریف داشتن عالی در اینجا پشت پناه غلام است -
 درین امر هر قدر که مبالغه بعرض رسانم هم گنجایش دارد. بے حضور عالی
 بیکس می مانم. زیاده ازین نمی توانم معروف داشت. بخدمت
 اندرون آداب فرزندان قبول باد. بیان پیر علی و شیخ جیو و اخوند
 نسیم سلام خوانند. بیان عظیم الدین جیو قد میوس می رساند. اطفال
 مع والد و همشیره کورنش و قد میوس بعرض می رساند. امام الدین
 احمد خان صاحب مع اولاد خصوصاً امین محمد خان و شاه نذر و غیره
 آداب بجای آرند. هو مگر معروف آنکه قبل ازین عرصه دو سال
 ارشاد شده بود اگر باین حالت که می گذرد دو ماه به غلام دشوار است
 بچه نوع زندگی خواهد شد. منظور و قاسم و رضاء و نجیو و شاه محمد
 و غیره تسلیات بجای آرند. شیرا و جهوا قد میوس می رساند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مظلله العالی - بعد عرض قدمبوس
 که اہم آرزو ہا است معروض باد کہ شہر بست و یکم است تا تحریر عرضی
 بختیاری الی با ہمہ خورد و بزرگ غلام بعافیت است و صحت جسمانی
 دارد مکرر عرض ارسال داشته بنظر مبارک گذشتہ - دیر است کہ
 از عنایت نامہ عالی سرفراز نہ شدہ موجب تردد خاطر غلام است لیکن
 وجہ این شاید کہ ہمین خواہد بود کہ این طرف درین روز ہا آئینہ بحضور
 نہ رسیدہ باشد آدم خانگی را غلام ہم نہ فرستادہ کہ جوابی می آورد
 بسبب تنگی فرج کہ تا حال ہم نہ رسیدہ و مردمان ہم در کار و بار تغافلما می نمایند
 لیکن انشاء اللہ تعالی در دوسہ روز بہر طور آدم خانگی روانہ خواہم کرد کہ
 جوابها بیارد تا تشفی دل شود ، احوال اینجا بدستور است بل زیادہ بر
 روز در ترقی رضیا برضاء اللہ تعالی - غلام محمد از نزد لالہ انامل آوند
 زبانی انامل می گفتند راست و دروغ پر دورا خداے عالم الغیب
 داند کہ با نجیب الدولہ مذکور غلام کردہ بود کہ فلانی کسی معتر خود فرستادہ
 است و حضرت ہم برای او فرمودہ بودند ، در جواب گفتہ کہ بلے حضرت
 فرمودہ اند ، لیکن بلے ملاقات حضرت فلانی را نمی توانم طلب نمود -
 بہ شاہجہان آباد کہ می روم بخدمت حضرت خواہم رفت - ہرچہ خواہند
 فرمود مرافق آن مقرر کردہ خواہم طلب داشت و زبانی لالہ مذکور است
 کہ این ہم بہ نواب گفتہ بود کہ تعلقات ایشان در ملک دوندے خان
 بہادر است در آمدن اینجا خلیے بآن نرسد - در جواب نواب فرمود
 کہ ازین خیریت است ، ہمچو کسی را برای طلب خواہم فرستاد کہ از دوندے
 خان گفتہ خواہد آورد صدق این مقال را حق تعالی عالم است بنا

بیر اطلاع معروض داشته زیاده بجز عرض قد مبوس چه معروض نماید. اطفال
 و والده ایشان و خواهران ایشان و دیگر همه خورد و کلان کورنش
 و قد مبوس معروض می دارد. در خدمت محل آداب فرزندانه قبول
 نماید. بیان پیر علی بیو و شیخ رحمت الله بیو و اخوند نسیم سلام خوانند.
 غلام که در بسوی رفته بود نزد کور مولوی صاحب به بسوی تشریف آرند
 چند غلام قبول نه کرده که گفت که حرکت ایشان معلوم. مگر اینکه
 تشریف فرمایند در رکاب حضرت اگر حرکت کنی می تواند شد. بنا
 به بیار علی خان خط نوشته در حصول ارسال داشته نموده ایم، امید
 که اگر کسی به پانی پت برود بدست باید فرستاد. جهود؟ بسیار
 می کند و کورنش می رساند.

۲۹

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض قدم
 معروض می دارد. کلا با گذار روز سه شنبه پرا بیاون رسید و غدا
 نامه رسانید. بوسیدیم و بر مردمک دیدیم نهادیم، پیچیدیم
 سوخته کردم. الحمد لله به توبه عالی با همه لواجیل با همه قافل در
 رسیده، فردا انشاء الله تعالی بر کنکا (گنقا) رسیده می شود تا
 غلام اطلاع آمدن برش بر اعوه نه شود، و الا استدعا خوا
 شکر الهی که مزاج مردم محل آرمیده است و خط غلام مصطفی
 به غلام نه رسیده. محب الله فان صاحب تسلیم معروض می
 محمد خان صاحب و خلیفه بیو و محمد شاکر و نانک چند کورنش و
 بعضی می رسانند. از احوال مسطور اطلاع باید فرمود. میان

بسیار صاحب الله فان صاحب (بیر و نذ) آند بود ایشان استعدا و این دارند که یک ربه مولوی

مع دیگران دعا خوانند۔ بوالدرہ ایشان از غلام آنچه مناسب باشد
بر فرمایند۔

مکتوبات ظفر علی بنام حضرت منظر

[ظفر علی، نواب ارشد خان کے صاحبزادے تھے۔ ان سے
حضرت منظر کو بڑی محبت تھی اور اولاد کی طرح ان کا خیال
رکھتے تھے۔ متعدد مکتوبات سے اس کا اظہار ہوتا ہے۔ کلمات طبیبانہ
کے مکاتیب ۳، ۳۱ اور ۳۲ میں حضرت منظر نے ظفر علی کا
ذکر یوں کیا ہے :-

(۱) مکتوب ۳ بنام مولوی شہداء اللہ سبحانی: "واچھے دریاں پر خوردار
ظفر علی خان نوشتہ اندو واقعی ست، از اخلاق و مناقب و اخلاص
و دیگر اہبت ہر چہ می باید و دلی فراید او ہمہ داند..." (کلمات طبیبانہ ص ۴۲)
(۲) مکتوب ۳۱ بنام مولوی شہداء اللہ سبحانی: "اچھے از تدبیرات
و آدمیت پر خوردار ظفر علی خان او صلہ اللہ تعالیٰ الی سائمتناہ نوشتہ
اند بجا ست، ہنوز قدر او نشاخصہ اند۔ او جو ہر پارہ ایست کہ
قیمت ندارد و فقیر بے سبب گرفتار او نیستم۔ فو بیہای او را
شناختہ ام۔۔۔" (ایضاً ص ۴۳)

(۳) مکتوب ۳۲ بنام شاہ ابو الفتح: "باعت تحریراً نیک ظفر علی
خان سلمہ ربہ خلف نواب اعتضاد الدولہ ارشاد خان بہادر بنیرہ
نواب این الدولہ مغفورا ست، از اولاد امجاد حضرت شیخ الاسلام

عبداللہ انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ و تربیت ظاہری و باطنی از فقیر
 یافتہ نسخہ سراپای او صورت و معنی بہ صحت رسیدہ، مرافق و ہمراہ
 حافظ رحمت خان صاحب کہ در بسوی در مجلس کتبخانی صبیہ دوزخ خان
 در باب رفاقت و روزگار این خان بر خود ارادہ بودند قصد ^{پہلی بیت}
 کردہ بنا برین بخدمت تصریح می دہم کہ بحق دوستی ہای قدیم و المعانی
 کہ بر فقیر مبذول است شفق کہ لائق بزرگیہای آن مہربان باشد
 در حق این جگر گوشہ کہ مرا عزیزتر از جان ست بذل فرمایند۔۔۔
 (ایضاً ص ۹ لم)

کلمات طیبات میں مرزا صاحب کا ایک مکتوب ظفر علی کے نام میں ہے۔ اس
 سے بھی اُن کے تعلق خاطر کا اظہار ہوتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں۔ "جان میں سلا
 باشی، درین مدت مفارقت در رقم شمار رسید و عزیز جان گردید و روح
 نازہ در تن ناتوان رسید۔۔۔ ہر صبح بعد نماز توجہ بہ فقیر بہ نشینید
 بے نامہ توجہ می دہم، از کہ توجہ دیگرید و اطاعت و امرین واجب دانید"
 (ایضاً ص ۸، ۹ لم۔ مکتوب علی)

محمد عبد الرزاق قریشی کے مرتب کردہ "مکاتیب میرزا ظفر" میں بھی
 متعدد مکتوبات میں ظفر علی کا ذکر آیا ہے۔
 اب ذیل میں ظفر علی کے تین مکتوبات (نام حضرت نظر) درج
 کیے جاتے ہیں۔ [

۳.

معروضی دارد کہ بعد تہمت بندگان عالی متعالی سے قطعہ عراض
 مرہ بعد آخری ارسال داشتہ بہ جواب دینے ہم سرفراز نہ شد۔ ہر چند نوازش نامہ
 کرامت مکرر ورود فرمود سرفراختار بہ فلک رسانید، لیکن بہ جواب عراض سرفرا

نه شد. مقدمه معلوم یابست نواب موسوی خان که در یاد دہی آن ناچار است
 بوضی رساند و از تشریف بردن نواب صاحب و قبلہ پیش نواب نجیب الدولہ
 بہادر آجی کہ مخطور ضمیر منیر اقدس خواهد بود، یقین غلام شد کہ بحال و غیر ممکن
 است، امیدوار عفو توفیر است. یک ذمال شمال غلام را فرورد کار است
 اگر پیدا شود بہتر، و الا کر بند شمال برنگ زمردی یا نوس یا زرد یا ازہر
 کہ باشد مرحمت گردد. زیادہ بجز آرزوی قدیموں چہ معروفی دارد. والدہ صاحبہ
 کورنش بجای آرند. برادر صاحب و دیگر برادران و ہمیشہ با و دانی و دوا
 و بوبوسنبل و دیگر ہمہ غلامها کورنش بجای آرند میان منظور و میان
 مداری آداب تسلیمات بجای آرند۔

عوض

ظفر علی

در خدمت مولوی صاحب قبلہ یک مرتبہ روز حاضری شوم۔ میان پیر علی صاحب
 و اخوند نسیم و میان مراد سلام خوانند۔ این خط کہ بنام میان اکرم است،
 میان پیر علی صاحب واقف اند، امیدوار است کہ حضرت تعید فرمودہ بہ اوستا
 خواهد رسانید و جواب ہم بہ تعید حضرت طلب فرمودہ مرحمت خواهند فرمود کہ
 این بے چارہا بسیار مضطرب اند بلکہ مشہور است کہ آنہ عزیز، اذوقی
 کہ محمد شاگر اینجا حاضر بود باو شان گفتہ اند کہ من عرض نوشتہ می آرم، شما
 انتظار خواہید کشید۔ ایشان بے اطلاع ہمان وقت رفتند، انداز عرض
 نوشتہ ماند، حالا کہ میان انور رسیدند، بدست ایشان ارسال نمود، بنظر
 مبارک خواہد گذشت۔

۳۱

معرضی دارد تا آخر عرفی کہ نہ ماہ رمضان مبارک است۔ احوال
 لے نوس = قوس قرع

اینجا مقرون بجد است و صحت و سلامتی ذات عالی از درگاه او سبحانه
 سوال - از ارسال عرایض متواتر و سرفرازانه شدن به جواب یکے، ازان
 آنچه بر دل غلام می گذرد، چه عرض نماید، خصوصاً نواب صاحب راحت
 فلق پیدا شده است - از افضال عالی امیدوار است که اگر تقصیر برزد
 شده باشد، معاف شود - هر چند که بدانت غلامان سرایا جرم امری
 صادر نه شده، لیکن به مقتضای وجود مادیت معروض نمود - سابق از
 برای کربند یا رومال شال التماس نموده بود، اکنون که موسم درگذشت
 خیر النساء اللہ تعالی سال آئینه عنایت خواهد شد - روزیکه به شاهجهان آباد
 تشریف فرموده بودند همان جامه و همان پاجامه و همان جفت پاپوش که
 عنایت شده بود تا حال دارم، الحال هیچ نمانده - چنانچه بخانه شریف
 ام - علاوه، عید بر سر آمده، واحوال فتوح بندگان عالی نیز هویدا
 اگر از جائے بدست آید، درین روزها مرحت شود که تا بکار آید - زیاده
 بجز آرزوی قدمبوس چه معروض دارد -

اندرون قدمبوس بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض نیاز - میان
 مراد و اخون نسیم سلام خوانند - عرض
 ظفر علی

۳۲

حضرت قبله و کعبه مد ظله العالی - معروض می دارد که آنچه از مهاجر
 قدوم میمنت لزومی گذرد، شاهد آن ضمیر النور عالی خواهد بود، بعرض رسانیدن
 غیر از فضولی کنی داند - او سبحانه، بکرم امتنان عمیم خویش با سرع ترین
 راه و کلیه کلمات طیبات بکرتب ۱۲ - حضرت مظهر ظفر علی کو کلمه "بهر حال با همه
 بد معالکی با فیر..... مناسب حال غیر غراز و عفو و دعا بیع نیست"

ادقات سعادت ملازمت میرا ارد کہ درین مہاجرت اٹھے کہ بر غلام می گذرد
 یارای بیان نیست، زیادہ حدادب نذید، و احوال واللہ صاحبہ نیز بر
 ہمیں طور است، برادران و ہمشیرہ ہا اذاب کورنشات بجایمی آرنڈ، برادر
 صاحب، دای و ددا و دیگر ہمہ کینز ہا خصوص بوبو سنبل عرض تسلیمات
 بجایمی آرنڈ۔ کاکامنظور و میان مداری و دیگر ہمہ غلامان اینجا کورنشات
 بجایمی آرنڈ۔

مولوی سناء اللہ صاحب از توجہ حضور بجا فیت اندو بر غلام بسیار
 مہربانی می فرمایند۔ بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض سلام قبول باد۔ اندرون
 کورنش قبول باد۔ میان مراد و دیگر صاحبان حضور سلام خوانند۔

عرضہ
 غلام ظفر علی

مکتوبات غلام عسکری خان بنام حضرت مظہر

[غلام عسکری خان نے خود اپنے مکتوب میں محمد احسان احمدی کو اپنا بھائی

لکھا ہے۔ علاوہ ازیں، حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب بنام غلام عسکری خان

(مجموعہ رتیبہ فلیق، الجیم: ص ۲۱۷) میں ہے کہ "آپ کے بھائی غلام حسن

احمد اللہ کے ساتھ جس آدھیت سے پیش آئے ہیں اسے حرر کرنے کیلئے

الحفاظ نہیں ہیں" اور غلام حسن کورنقات مظہری میں محمد احسان احمدی

لکھا ہے کہ میں سے بتایا گیا ہے یعنی غلام عسکری خان میں محمد احسان

احمدی کے بھائی تھے لیکن شاید حقیقی بھائی نہیں تھے کیونکہ حضرت مظہرؒ

لے مولوی سناء اللہ سنبھلی

رہی کے مکتوب (۷۲ مجلد رتبہ محترم فلیق انجمن، ص ۱۹۲) میں محمد احسان احمدی کے نام ہے یہ آتا ہے کہ "آپ کے اہل خانہ کا حال بتانا آپ کو پریشان کرنا ہے اور اعز و اقربا کے حالات سے بے خبر ہونا گناہ ہے، غلام عسکری خان کی والدہ و غیر فاقہ کشی کی وجہ سے قرع آباد جانے کا ارادہ رکھتی ہیں۔"

غلام عسکری نواب عماد الملک کی سرکار سے والبتہ تھے یا کچھ عرصہ والبتہ رہے تھے۔ کلمات طیبات میں رزا صاحبہ کے ساتھ کتبوبات غلام عسکری خان کے نام سے نواب عماد الملک کی سرکار سے ارسال ظاہر ہے۔

میان ذیل میں تین مکتوبات ایسے درج کیے جاتے ہیں جن میں اگرچہ مکتوب نگار کا نام ملاحظاً موجود نہیں، لیکن ہمارے خیال میں ان کے لکھنے والے غلام عسکری ہیں جیسا کہ ان مکتوبات میں مذکورہ افراد کے رشتوں سے ظاہر ہوتا ہے واللہ اعلم بالصواب [

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی۔ بعد عرض عرض کورنش کہ شیوہ غلامان راسخ الاعتقاد است بعض اقد میں می رسانند احوال خود را مفصل مکر بہ عرض رسانیدہ، از نظر مبارک گذشتہ باشد تا حال کیفیت معلوم در ترقی است بلکہ سوامی بر اہر روز یکہ قضیہ تازہ بریابی خود تفصیل آن موجب شغلی مزاج مبارک دانستہ بر ہمین قدر اکتفا نمودہ شد۔ بعض مکروہات تازہ زبانی بھائی محمد احسان صاحب قبلہ بعض خواہر رسید، تا حال منتظر جوابم امیدوار فضل و کرم کہ از آنجناب صرف نظر نمی رسد ہمین قسم نمی گذرد۔ آنچه

امید تری و نیزه درین سرکار داشتیم از همه چیز نوازش با حرف همین دعا،
 او دعا او سبحانہ تعالیٰ جل شانہ، استدعا دارد کہ چندے تا زندگی با برو
 بسر برد و این همه توقعات ہم از آنجناب است، زیادہ حدادت
 حضرت والدہ صاحبہ و بی بی مجیدن ^{و حجت} محرم خانہ و دیا (؟) و محمدی
 و امینہ و حکمت اللہ عرض کورنش می رسانند۔

بجناب اندرون محل نام بنام عرض قدوسی می رسانند۔ بہ عالی
 خدمت میان پیر علی صاحب و دیگر صاحبان سلام و بندگان قبول باد۔

۳۳

^۲
 حضرت قبلہ و کعبہ دو جهان مظللہ العالی۔ بعد عرض قدوسی بعض
 اقدس می رسانند، احوال غلامان آنچه بیان غلام حسن بعض رسانیدہ باشند
 تا حال بہ همان صورت است، کدام مقدمہ تازہ در پیش نیست کہ عرض
 دارد۔ جناب عالی از سہ ماہ تنخواہ گویا ماہ بہ ماہ دادہ اند، ازین جهت آنچه
 قرض قدیم است بہت و آئینہ را خوب می گذرد، اگر ہمین شکل قائم باشد
 شاید از ہمہ بلا مخلصی شود، آمد و رفت غلام بدستور است مگر غلام امام
 معطل در خانہ نشسته است، دیگر ہمہ خورد و کلان عرض کورنش
 پیرسانند قبول باد۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش از ہمہ با قبول باد۔
 امروز کہ یازدہم رجب است میان غلام حسن رسیدند۔

۱۔ حجت = دفتر غلام حسن برادر غلام مسکری خان حضرت نظر کہ نام مکتوب میں غلام حسن
 نے اپنی ان صاحب زادی کو "نور چشمی حجت" کہا ہے۔ کہ برادر خود غلام مسکری خان

حضرت سلامت۔ بعد عرض قدمبوس کہ شیوہ غلامان است برض

اقدس می رساند۔ عنایت نامہ ہا مکرو در جواب عرضی غلام ورود فرمود باعث
افتخار کونین گردید، حزب البحر از مدت یک سال از میان محمد احسان صاحب
وقبلہ اجازت گرفتہ ہر دو وقت می خواند و دیگر ہر چہ ارشاد شدہ است
بہ عمل آرد۔ درین ولا کہ محمد انور رسید و عنایت نامہ رسانید، بسرو چشم نہاد
لیکن احوال غلام بدستور است، یعنی آمد و رفت دربار شاہ بالکل موقوف
است۔ بچرای جناب در سواری گاہے میسری آید و در خانہ دیگر، بیچ کس
آند و رفت نزارم، قدرے مردم کہ ہمراہ غلام باقی ماندہ بود، آنرا ہم از
چند روز گویا جواب شدہ است و سوای گذران مشار، الیہ چندان دشوار
نہ بود کہ گرانی نمی گذرد لیکن ہر چند بہ سماجت گفتہ شد تا مدت چند روز
سوای نوکری جناب عالی قبول نہ کرد و زیادہ از یک روز نماند و وقت
مراجعت از مکن پورا نقد جلدی فرمود کہ اگر شمرات فردی محروص داشت
فوت شد۔ انشاء اللہ تعالیٰ نواب صاحب نواب ارشاد خان بہادر اول اینکہ
ارادہ میان غلام حسن متصور است و اگر بر تقدیر اتفاق نشد کیفیت مفصل
میں مضمون داشته خواهد شد، زیادہ حدادب۔

از ہمہ داشتہ ہاے اینجانب نام بنام عرض کورنش قبول باد۔
خواجہ قلندر خان و خواجہ سکندر خان و خواجہ محمود خان عرض کورنش می
رساند۔ از غلام امام عرض کورنش و قدمبوس قبول باد۔

۱۔ یہ مکتوب غلام عسکری خان کا تحریر کردہ ہوگا کیونکہ "میان محمد احسان"
اور "میان غلام حسن" کے ذکر کے علاوہ، اس میں حزب البحر کا بھی ذکر ہے۔ حضرت مظهر
کے مکتوب ۶۸ (جملات طبیات) میں غلام عسکری خان کو لکھا گیا ہے کہ "وظیفہ کفرزب البحر مع
ہمہ برادران می خواندہ باشند۔"

مکتوبات مولوی ثناء اللہ سنہجلی بنام حضرت منظرؒ

(مولوی ثناء اللہ سنہجلی "حضرت منظر" کے خاص خلفاء میں سے تھے اور علم حدیث و قرآن میں شاہ ولی اللہ دہلوی کے شاگرد تھے۔ سنہجلی میں درس و تدریس کے شغل کے ساتھ طریقہ مجددیہ کی تعلیم میں بھی منہمک رہتے تھے۔ انتقال ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا کیونکہ مقامات نظری میں جو ۱۲۱۱ھ کی تصنیف ہے انہیں "رحمۃ اللہ علیہ" لکھا گیا ہے۔

معمولات نظریہ (تصنیف ۱۲۰۵ھ) میں حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام مولوی ثناء اللہ سنہجلی سے اقتباس درج کیا گیا ہے جس میں مولوی ثناء اللہ سنہجلی کے حالات پر بھی روشنی پڑتی ہے اسی کا کچھ حصہ بیان پیش کیا جا رہا ہے حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "شما در انجا (سنہجلی) جائے فقر گرم سادہ دید کہ در ان ضلع عالمی منیدہ و درویشے صاحب نسبت نیست، بخاطر جمع بکار خود ساعی و مرگرم باید بود و تشویش را بباطن خود راہ نباید داد و اوقات در ایصال منافع دینی ظاہر آؤ باطناً معروف دارند کہ او سجانہ، شمارا دولتی دادہ است شکر ہمین است (مکتوب ۲۸ ص ۱۲۱۱ھ)"

مقامات نظری میں ان کے بارے میں شاہ غلام علی لکھتے ہیں "از اعظم خلفای حضرت ایشان اند علم ظاہر تحصیل نمودہ علم حدیث و قرآن از خدمت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ فرمودند" طریقہ از خواجہ موسیٰ خان خلیفہ حضرت شیخ رحمۃ اللہ علیہا گرفتہ، بذکر و مراقبہ مراعات نمودند و باہر ایشان استفادہ کالات باطنی از حضرت ایشان نمودہ یہ نہایت مقامات سلوک

۱۰ حضرت منظرؒ
۱۱ شیخ محمد عابدؒ

طریقہ رسیدن و تعلیم طریقہ مجاز گردیدہ در بلکہ سخیل بدر علوم
 و ہدایت سدرک راہ خدا پرداختند بعلم و عمل و صبر و استقامت
 مرصوف، و با خلاق نیک و اوقات حسنہ معروضہ نمودند ایشان
 ی فرمودند از شغل درس حدیث و تفسیر نور و صفا بسیار حاصل شد
 و نسبت اندر یہ قوہ و ترقی میگرد - مقامات ہی میں یہ بھی آتا
 ہے کہ قافی محمدیہ طریقہ از ایشان گرفتہ
 اب ذیل میں حضرت نظر کے نام، مولوی ثناء اللہ سخی کے
 دو مکتوبات درج کیے جاتے ہیں [

۳۶

بجناب مقدس حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رساند - غلام با جمیع
 وابستہا بتوجہات آنقبلہ بعافیت است و سلامت ذات قاض البرکات
 آن خداوند از جناب حق سبحانہ، مسؤل و مطلوب - تانیاً آنکہ یاران طریق
 ہر دو وقت حاضر می شوند و غلام ہم بخدمت ایشان حصول سعادات و
 برکات می نماید - و میان ظفر علی خان و برادران ایشان ہر روز تشریف
 می آید و شغل کتاب دارند - و نواب صاحب و دیگر اعزہ اینجا گاہ گاہ
 مہربانی می فرمایند - قریب یک ماہ شدہ کہ بہ اطلاع فر عافیت اثر
 آن قبلہ جمعیت دل عقیدت منزل حاصل نہ شدہ، حق سبحانہ آن خداوند
 را بر مفارق ما غلامان سلامت دارد، آمین، زیادہ خداداد -

عہدہ

غلام ثناء اللہ

بعالی خدمت خدمہ محل مدظلہم العالی آداب بندگی معروض می دارد

خدمت میان پیر علی صاحب بندگی معروض باد - یاران طریق سلامت ^{الاسلام}
مطالعہ فرمایند - غلام زادہ و والدہ ایشان آداب قدمبوس می رسانند -
به ملازمان کاقران حلقہ آداب غلامی بجای آرند - اخون روزی آداب
قدمبوس می رسانند و در کار یومیہ ساعی می باشند - دیگر آنکہ بیان محمد
القرنیہ روسہ شب نزد غلام مانندند و احوال مانند و بود غلام بہمہ وجوہ
خوب ملاحظہ نموده اند - معروض جناب مقدس خواهند نمود -

۳۷

جناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رسانند - غلام بایع
لواحق محفوف، (با) جمیعت و عافیت است و سلامت ذات فالص
البرکات القبلہ از حق سبحانہ، مطلوب و مسؤل اوسبحانہ، اقبلہ
بر سر ما بندگان سلامت دارد، آمین - ثانیاً آنکہ غلام متوجہ اقبلہ
به شغل خدمت طریقہ عالیہ و کتاب مشغول است - و ہر دو وقت یاران طریقہ
جمع می شوند و چند سبق تفسیر و حدیث ہم می شنوند و صاحبان اینخانہ نزد غلام
اکثر مہربانی می فرمایند - چنانچہ درین ماہ مبارک امام الدین خان جیو دوبار
آمدہ بودند و نواب صاحب و ارشد خان جیو و صاحب زادہ نواب صاحب
به شب برای سماع قرآن شریف کہ بر خود دار محمد می خوانند تشریف می آرند -
و دیگر مردم بسیار جمع می شوند - چنانچہ تمام سائبان و دیوان فائزہ پیر
می شود - و کرم خان پسر موسی خان نزد غلام داخل طریق شدہ، و
ذکر لطائف خوب معلوم نموده - قدمبوس می رسانند، مگر بہ سبب خستگی
خونے کہ از ہمیشہ زادہ او شدہ ازینجا قصد بر فاستن دارد و از سبب
احوال روزی روزینہ بہ تفریق بدست می آید - بنوجہ اقبلہ حق سبحانہ
ملہ برادر زادہ میر محمد حسین ۷ نواب ارشاد خان

دریں برکت دید آئین - زیادہ حد ادب -

بغالی خدمت خدمہ محل مظالم العالی قدموس می رسانند۔ بیان
طریقه سلام سنت الاسلام مطالعہ فرمایند۔ غلام زادیا و والدہ الشاہ
و جمیع غلامان ایجا قدموس عرض می نمایند۔ کریم خان خاں خاں الوقت قدموس
می رسانند۔ محمد عظیم خاں الوقت قدموس می رسانند۔

صاحبزادہ بیان اسد اللہ صاحب بندگی می رسانند و معروض می
دارد کہ والدہ میر صاحب را فاطمہ جمع باید فرمود کہ از پنج ماہ بیج
تنخواہ نیافتہ ام، لہذا میان میر صاحب را در بریلی گذاشتہ اندہ ام
ہمیں بار تنخواہ بدست می آید۔ میر صاحب در شاہجان آبادی رسد
و عریضہ کہ پیش ازین ارسال داشتہ ام، جواب آن عنایت باید فرمود
ارادہ دارم کہ بعد وصول نوازش نامہ پیش محب اللہ رفتہ شود۔
زیادہ بندگی -

مکتوبات میر محمد مبین بنام حضرت منظر

[میر محمد مبین سید شہت خان بہادر شہسوار جنگ کے صاحبزادے
تھے جیسا کہ خود حضرت منظر کے مکتوب ۱۷۶ بنام عماد الملک
(کلمات فیہیات) میں فراحت موجود ہے۔ ان کے والد سید شہت
خان سے بھی حضرت منظر کے مراسم تھے۔ چنانچہ کلمات فیہیات میں
حضرت منظر کا ایک مکتوب (۱۷۹) سید شہت خان کے نام بھی
ہے، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ حضرت منظر سے کسی معاملے میں
سفارش کے طالب تھے۔ حضرت منظر کے ایک اور مکتوب بنام

غلام عسکری خان سے بھی میر حسین کے والدین سے حضرت منظرؒ کے
 تعلق خاطر کا اظہار ہوتا ہے اور یہ بھی معلوم ہو جاتا ہے کہ ان کے
 والدین نے ایک زمانے میں فرخ آباد میں قیام اختیار کر لیا تھا۔
 حضرت منظرؒ لکھتے ہیں " (ترجمہ) حضرت محمد حسین اپنے والدین کی زیارت
 کے لیے فرخ آباد جانے والے ہوں گے، ان (والدین) کے دم کو نہایت
 سمجھنا پاتا ہے اور ان کی دل جوں سے جوں فرو گدانت میں رُنی جاتی
 کہ فقیر کی رضا اسی میں ہے۔ وہ (والدین) کسی چیز کے محتاج نہیں ہیں۔"
 (مجموعہ محرم فلیق، ج ۱ ص ۲۱۴)۔ مقامات نظری میں میر حسین کا ذکر
 کرتے ہوئے شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں " از سادات کبار و عمدہ اصحاب
 وزبدہ اعیان حضرت ابنان اند۔ بہ کمالات ظاہر و باطن اراک
 بودند۔ طریقہ از آنحضرت گرفتہ با انتہای مقامات طریقہ فایز
 شد و اجازت تعلیم طریقہ یافتہ۔۔۔ (حضرت منظرؒ) در بارہ ابنان
 فرمودند کہ میر حسین از اولیاد خدا کبر و جانانان صغیر است ..."
 (ص ۸۹)۔

حضرت منظرؒ کے مکتوب بنام عماد الملک شہ بھی معلوم ہوتا ہے
 میر حسین نے ذاب عماد الملک کی سرکار سے توسل اختیار کرنا چاہا
 تھا اور حضرت منظرؒ اس باب میں ساعی تھے۔

میر حسین کی وفات ۱۱۸۹ھ میں ہوئی۔ حضرت منظرؒ کے ایک
 مکتوب بنام قاضی ثناء اللہ بانی پٹی (مجموعہ عبد الرزاق زینبی)
 ص ۲۷۷ ذی قعدہ کو لکھا گیا میر حسین کی وفات کا ذکر یوں
 آیا ہے " و سائے میر محمد حسین خان صاحب مرحوم صمدی رندہ
 باشند کہ پیش ازین زشتہ ام " اسی مکتوب میں ملا رحیم داد

لے یہ مکتوب کلمات طیبات میں نہیں ہے۔ و بطبع فتح الاخبار کول کے مطبوعہ مجموعہ "رقعات
 کرامت سعادت شمس الدین حبیب اللہ مرزا جانان منظر ختیبہ رضی اللہ عنہ" میں شامل تھا۔
 اس کا ترجمہ محرم فلیق، ج ۱ ص ۲۱۴ میں شامل کیا ہے۔

(ملا رحم داد) کے پانی پت اور سونے پت وغیرہ میں مجدالہولہ کی طرف سے
 مور ہو کر جانے کا ذکر بھی ہے اور یہ ۱۱۸۹ھ کا واقعہ ہے اس لیے
 میر حسین کا سال وفات بھی یہی ہے۔ اس مکتوب (مورخہ ۲۷ ذی قعدہ)
 سے قبل کا ایک مکتوب بھی اسی مجموعے میں شامل ہے جو ۱۵۱۰ھ شوال
 (صاف سوال) کا ہے اور اس میں ہے کہ "احوال میر محمد حسین سلمہ ربیع
 پہلے معلوم غنیت" نیز درمیان عرصے کے دو مکتوبات بھی ہیں یعنی ایک
 ۲۷ شوال کا دوسرے پر تاریخ نہیں، دونوں میں میر حسین کا ذکر ہی
 نہیں۔ اس لیے میر حسین کی وفات غالباً "ذی قعدہ ہی میں ہوئی۔
 کلمات طیبات میں میر حسین کے نام حضرت فطرح کا عرف ایک
 مکتوب ہے جس میں میر مسلمان کی وفات کی خبر پر تاثرات کا اظہار اور
 کلمات تعزیت ہیں۔ نیز اسی سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بخشی سردار خان
 خاں کاہ کے مورخوں کے فرقہ کے متعلق تھے۔

میر حسین کے چار مکاتیب بنام حضرت فطرح اس مجموعے میں
 شامل ہیں۔ پہلے مکتوب میں افواج ولایت (افواج درانی)
 کی دہلی کی طرف آمد کے غلغلہ کا ذکر ہے۔ دوسرے مکتوب میں
 سرداران روہیلہ فیض اللہ خان، حافظ رحمت خان، اور بھیب خان
 کے متعلق اطلاعات ہیں۔ اور اپنے بھائی (میر حسین) کے الہ آباد
 لشکر شاہی میں جانے کی اطلاع دی گئی ہے۔ تیسرے مکتوب میں
 بھیب خان اور دوسرے سرداروں کے بارے میں اطلاع ہے البتہ
 چونکہ مکتوب میں کوئی تاریخی نوعیت کی اطلاع نہیں ہے۔

حضرت فطرح نے ایک مکتوب بنام میر مسلمان میں جو نو ارباد
 خان کے انتقال کے بعد لکھا گیا ہے مراحت کی ہے کہ میر حسین نے کچھ عرصہ
 محنت کر کے اپنے کلمات کو کلمات بہت تک پہنچایا ہے اور نسبت

ارشاد کی حاصل کر لی ہے۔ کل اہل اجازت ارشاد اور فرقہ ہی
 دے دیا گیا ہے: (مکتوب ۲۶، مجرم عزم خلیق انجم)۔ اس
 اجازت نامے کے بعد ہی میر حسین نے اپنے مکتوبات میں دو پروں
 پر توجہ دینے کا ذکر کیا ہوگا۔ اس طرح یہ بات بھی ظاہر ہو جاتی
 ہے کہ احمد شاہ درآنی کی جس آمد کا ذکر ہے وہ اس سال کے بعد کا
 واقعہ ہوگا۔ یہ حسرت خان کا سالِ وفات معلوم ہونے کے تو
 کچھ اور تعیین ہو سکتی ہے۔

اب ذیل میں میر حسین کے وہ چار مکتوبات ملاحظہ ہوں
 جو حضرت نظر کے نام میں ہیں:

۳۸

بہ عرض مقدس قبلہ عالم و عالمیان ملجائے غلامان قیوم ربانی
 قطب ربانی پیر دستگیر جناب حضرت ایشان مدظلہ العالی می رساند
 کہ مکترین غلامان محمد حسین با جمیع عبید و اُماء جناب عالی بہ ہمہ
 وجہ احوال مقرون بہ شکر دارد۔ اوقات لیل و نہار را بہ طاعت
 تصور ذات مبارک می گذرانند۔ غرازیں تردد سے مہتمم باشان نیست
 کہ تہائی مصحوب واردان این سمت بہ ورود مسعود صحیفہ شریفہ
 کہ حرز جان و تعویہ الایمان است سرفرازہ شدہ۔ غلغلہ آمد آمد افواج
 ولایت جہت سکنہ شہر دہلی قلب ضعیف غلام را مضطر ساختہ
 ہر چیز برکات حضرت ایشان عاتماً محیطاً آن صلح و ہمہ اہل زمانہ است اما
 امیدوار است کہ در باب حضرات والدین این غلام کہ از ان مرتباً
 مخصوصیت مبذول باشد۔ قبل ازین بہ جہت زیارت والدین سخت

بے بیاب شده بود بلکه از مدّتی این حال دارد و هنوز هست. ایما علی
 را سندیافته که بعد برسات حرکت خواهد کرد بجاست. می خواست که
 بے زاد و رفیق خود را به روج رساند که از آنجا نوشته نمی رسد
 که در آن بے مزگی و بے دعائی و استبراء و الم حضرت والده صاحب
 مرقوم نباشد. درین صورت هم غم و اندوه و نیوی و اخروی لاحق است
 بارها عرض معذوری بجا نموده، شاید آن خطوط نمی رسند یا مضمون
 عذر غلام قابل پذیرائی نیست از مواعظ تقدیری چه چاره. برای تلاش
 اسباب با مراعات وضع و عنوان هر چند دست و پا زده شد پیش
 از جا بایک یقین به تیسر بود، به مجرد خطر و اراده آنجا مسرودی شد.
 و اکنون که به تصمیم عزم داشت، فر شاه درانی نخل گردید.

این همه رجوع اسباب و رفع داغ شقاوت از جبین غلام
 موقوف بر توجّهات و دعای مغفرت ایشان است که ظهور هر جزئی
 از واردات در حیات و نجات بعدیات متعلق بجناب حضرت است.
 غلامان و کنیزان هر یک آداب قدیوس بجای آرند. با یازده دوازده
 کس صبح و همی قدر شام بعد مغرب می نشیند و حلقه می دهد. بعضی
 ازینها یک وقت اند که کس صبحی آید و کس شام. قدیمان خود
 مدّتست که از حضور بشارت ولایات یافته اند و جدیدان که
 یکے ملا عبدالرحیم نام یک توجّه در آنوله یافته و ملا عالم خان
 نام از برادری محمد خان جیو یک توجّه در دلی یافته روانه این
 ضلع گردیده طریقه را پر بجد گرفته اند و سفر آثار و شکر گزاریم هستند
 و ملا نصری از سرولی برای چند مهجرت نموده، در مسجد غلام
 فروکش کرده بسیار سعادت مند است، خدمت و محنت در طریقه می نماید
 صاحبزاده میان سنا، مصوم صاحب بر تحصیل علم ظاهر و باطنی نیز مقید

اند- پیر محمد شب در روز همین جای باشد- ازین هم آثار محبت بسیار
 ظهوری کند- و مردم پینیل (سینجل؟) نیز می آیند- بخدمت صاحبان
 اتحاد مستفیدان حلقه تبرک مخصوصیت میان منیر صاحب و میان غلام
 مصطفی خان صاحب که هر دو صاحبان فراموش کار برادرانند سلام
 و اشتیاق می رسانند-

۳۹

بِعَرْضِ مَبَارَكِ مَقْدِسِ قِبَلِ عَالَمِ دَعَا لِعِيَانِ قُطْبِ رَبَّانِي قِيَوْمِ زَمَانِ
 پیر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی می رساند که کمترین غلامان مجذبین
 با جمیع بندگان به تصدق عالی در گوشه از مکاره محفوظ و بدعای حصول
 لغت عظام قدیوس مشغول است از فضل الهی به طفیل ذات
 بابرکات عالی راجی است که زود برادر خود برسد- اخوی عزیز القدر
 میان ولی نظر (ولی نذر) صاحب بتاریخ ششم از ورود خود که بمحل
 فتوحات غیبیه است سرور ساختند و بکلمات تفصل سمات ربانی
 نواختند- او سبحانه، فضل نماید که سرداران از کار شادی فراغ یافته
 به سمت خود با برگردند- از ثانی (= تأخیر) دل غلام می لرزد که بسا از
 مقصود خود محروم ماند- فیض الله فان دی روز که هفتم بود داخل
 شده و حافظ (حافظ رحمت فلق) به بریلی رسیده، امروز خبر گرم
 بود و فردا شاید او هم داخل شود و نجیب خان در پینیل (۶) افتاده
 است می گویند که تا پانزدهم تمام خواهد شد- چون سرداران
 همه در اینجا جمع شده اند چند برون میان ولی نظر جیو در همین جا
 ناسب بود- هستند و تلاش روزگاری نمایند، قدیوس التماس

که به پینیلی سوگایا اخبار الصنادید میں درج شده، سیکے کے اس ستر میں
 آنچه سکه زد بر کل گھیر و طیل زد در پینیلی - بادشاه شہ روہیلہ نام او محمد علی

می نمایند. به بنده خانه فروکش دارند گنبد را بنده عرض داشت ملا عمر نام،
 از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است پنج یا شش توبه از غلام گرفته
 بحصول قدمبوس فائز می شود. همه کتیزان و غلامان آداب قدمبوس بجای می آرند
 خانه ملا مهربان بسعی بسیار تلاش نموده فر گرفت، از دو ماه بیمار بود، لوبت
 به یاس رسیده بود، اکنون به تصدق حضرت شفا یافته، اما سخت نقابت
 دارد.

بعد محضر عرض داشت، ملا عمر مذکور در حساب و کتاب بیع و شرا،
 بازرگانی گرفتار و متوقف شده و برادر عزیز ولی نظر به بسوی بازگشته
 بعد تلاش روزگار اگر دست داد فبها و الا ثانیاً به آنکه معاودت
 می نماید. اخوی عبدا لجبار و ملا فیض الله عازم عتبه عالییه بودند به
 دست اینها عرض داشت ارسال حضور نموده برادر عزیز القدر میر
 مکهو صاحب دیروز که جمعه و تاریخ دهم بود از کوره آمدند و پیرای
 بهائی صاحب و قبله در تدبیر خرج و رخصت اند، برای همین بطرف
 اله آباد به لشکر بارشاهی رفته اند، انشاء الله تعالی بعد حصول مقصود
 عن قریب تشریف می آرند.

۳۰

به عرض اقدس جناب قبه عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زمان،
 پیر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی می رساند که کمترین غلامان
 محمد تبیین اوقات لیل و نهار در تصور ذات مبارک و انتظار قدم برکات
 لزوم بجناب حضور دارد. امروز که هیز دهم و روز شنبه است بجنب
 خان کوچ کرده و سرداران دیگر که منتظر بودند به اطراف خودهای روند.

او سبحانه، اما غلامان را هم به حصول مراد بنوازد. درین هنگامه نعمت
 ملاقات نواب صاحب زار الله بولته و برکاته، عجب فوز عظیم بدست
 آمده لیکن سرور تلافی الفعّال قصور نه نموده، هر چند فقر و آلی سامانی
 نگهبان شرم است. و ملا عمر که از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب
 است و قریب بست وقت یا غلام نه شسته و از طریق اخلاص
 بسیار دارد. و ملا صالح محمد نام که از غلام طریق گرفته و زیاده
 از پنجاه ترقیه یافته و نسبت به ظاهر نمیده در هموار طبیعت است
 و مدعی کشف هم هست. بحصول قدمیوس فائز می شوفند. و دیگر
 غلامان کورنش می نمایند. و بخدمت نواب صاحب و خان صاحب و
 میان ظفر علی صاحب و میان محمد علی صاحب و دیگر صاحبان از غلام سلامها
 عرض است.

بعرض مقدس قبله عالم و عالمیان جناب پیر دستگیر حضرت ایشان
 مدظله العالی میرساند که مکررین غلامان محمد حسین به تصدق حضرت ایشان
 مع دیگر بندگان حضرت به همه وجوه عافیت دارد. بر طبق ارشاد عالی
 که زبانی برادر زاده میان محمد الورد سامعه افزوز گشته، بظاهر توقف
 عزم سعادت حضور نموده و بدل و جان صدقه محوره مهر که مستعمل
 است و شب در روز در انتظار طلوع کوکب اقبال است. انشاء الله
 تعالی از غره ماه آئینه مشغول به شمارا یام و ساعات خواهد بود.
 و امیدوار است که یک دو روز قبل باین بشارت سرافرازی یابند.
 درین دلا الفانی خدمت میان عبداحفیظ صاحب تشریف آوردند

غلام مجلی عرض حال خود را عنایت دانستہ تحریر نموده روانہ حضور پر نور
ساخت ظاہراً ایشان از ہفتہ وارد بودند۔ چون بمجرد رسیدن بخانہ
صوفی صاحب مزاج ایشان را کسل گرفتہ و غلام را جزم نہ کردند۔
ازین سبب ہنگام معاودت ملاقات سرسری فرمودند۔ ورنہ غلام
خود آنجا حاضر می شد۔ و از لشکر نہ برادر عزیز القدر میر مکھو صاحب
مراجعت نموده اندونہ ہنوز خبری رسیدہ۔ حال ملا مہربان
معلوم نہی کہ عازم اجہانے (اوجھیلی) بود، چون از
مدتے بے رخصت و بے اطلاع رفتہ۔ خاطر غلام متفکر است
غالب کہ در حضور عالی رسیدہ باشند۔ از اندرون ہمہ کنیزان
و از بیرون ملاء عبد الجلیل و غیرہ غلامان آداب قد مبوس بجا
می آرند۔ بخدمت خان صاحب و لوہاب صاحب و دیگر برادران
سلاما و اشتیا قہا میرساند۔

مکتوبات میر علی الصغیر عرف میر مکھو بنام حضرت منظر

[یہ میر حسین کے اقربا میں سے تھے۔ مقامات نظری میں
ان کے بارے میں آتا ہے کہ "از اقربای میر محمد حسین خان
زبدہ خلفای حضرت ایشان اندو بوجاہت شہر و حلاوت
باطن و آداب کاملہ موصوف طریقہ از آنحضرت گرفتہ کہ
کار سلوک باطن قریب بہ انتہا رسانندہ بہ احوال تقاضا
طریقہ فایز شدند از بس اظہار کہ ذکر العظم بدم رسانند۔

بافلکاس واردات عالیہ حضرت ابن نیر وقتی خوش
 داشتند۔۔۔۔۔ ایشان بجمع فیوض الہی و نظرا لوارا گہای
 بودند، اجازت ہدایت طریق باطن یافتہ، طالبان را
 تلقین ذکر و مراقبہ می نمودند در مرشد آباد ایشان را برید
 بسیارے پیدا شدہ، مجمعے از ارباب قلوب الوفا در
 یافت، در طلب قوت حلال ہستند، تجارت می نمودند
 اما شغل ظاہر ایشان را از کثیر اوقات بوظایف
 عبادات باز نمی داشت۔۔۔۔۔ بدتے است کہ ازین
 جان رخت سفر بر بستند۔

حضرت نظری نے میر محمد حسین کے نام جو مکتوب ان کے
 والد کی نسبت کے سلسلے میں اول لہ سے لکھا ہے (مکتوب
 کلمات فیہا) اس میں یہ بھی ہے کہ میر نکو کمالات بنت
 کے مقام تک پہنچ گئے ہیں۔ اور یہ بھی ظاہر ہے کہ میر نکو بھی
 میر حسین کے والد اور متعلقین کے ساتھ اول لہ ہی میں
 مقیم تھے۔

مجموعہ ہذا میں، میر نکو کے جو مکتوبات حضرت نظری
 کے نام میں۔ پہلے نظریں انہوں نے میر حسین کو بھائی
 صاحب و قبلہ لکھا ہے جس سے ظاہر ہے کہ وہ میر
 حسین سے عمر میں کم تھے اور رشتے کے بھائی تھے۔ اسی
 مکتوب میں کداحسان احمدی اور غلام مسکری خان
 کے فرخ آباد میں قیام کا ذکر بھی ہے۔ یہ مکتوب غالباً
 اول لہ سے لکھا گیا ہے، علی ہذا دوسرا مکتوب (مکتوب
 مکتوب بھی اس دوسرے مکتوب میں، جو جمادی الاخر

کی کسی تاریخ کا ہے، حضرت نظریہ کے تشریف لانے کی توقع کا
اظہار ہوسکتا ہے مکتوب میں (غائباً از دست) جناب الدولہ
کے کوچ کر جانے اور اگلے دن صاف ظہار تحت خان کے کوچ
رہنے کی اطلاع ہے۔

میر محمد حسین نے ایک مکتوب میں میر لکھو کو برادر عزیز
لکھا ہے اور میر لکھو نے ایک مکتوب میں میر عا شوری کو برادر
عزیز القدر لکھا ہے [

۴۲

جناب اشرف حضرت قبلہ دین و دنیا پیر دستگیر دوسرا
ادام اللہ ظلل افضالہ۔ تقدیم مراسم عبودیت و ثنا ہائے قدس
مکتبین غلامان علی اصغری رساند و بروز کہ روز جمعہ و رجم
شہر حال پور کیمینہ ہمراہ بدرقہ فضل الہی و توجہ آنجناب محفوظ
از جان و مال و آبرو بخانہ رسید و ایجا لوید سوم برکت لزم
باین قصہ بعد القضاے ایام شادی حبیبہ سعد اللہ خان
متمو۔۔۔۔۔ دریا فتنہ شکر انبوی بجا آورد و الا عارم
طوف آستانہ عالی می شد۔ بھالی صاحب و قبلہ میر محمد معین
خان صاحب و قادر باز خان صاحب و نصیر اللہ خان پیر
ایشان و برادر عزیز القدر میر عا شوری بعد ثنا ہائے قدس
آجی معروض داشتہ انداز ثنا ہائے حسن قائمہ
و حفظ آبرو بحضور عرض خواہد رسانید۔ عالیٰ فیض میاں محمد

احسان صاحب و غلام عسکری خان جیو و میاں غلام حسین خان صاحب که از فرخ آباد بدست آمده بود در سل گشته به نظر مبارک خواهد گذشت. کلو کرکه همراه غلام آمده سخت آرزو مند دولت قدیوس است. بعرض عبودیت مفتخر است، زیاده حد ادب.

۲۳

بجناب فیض مآب قبله کونین حضرت پیر و مرشد برحق ادام الله تلاله العالی علی المتعارق جمیع الموالی کلرین بندگان علی الصغر بعد عرض تمکات ملازمی رساند که بامید حصول شرف ملازمت بندگان آنجناب روز را پستی آید امروز که روز شنبه و هژدهم شهر حال است نجیب الدوله بهادر کوچیده رفت. فردا خیر کوچ ^{بفضل چو} حافظ رحمت خان نیز شهرت دارد. انشاء الله تعالی البتة خواهد شد. او سبحانه / شرف دولت قدیوس را نصیب سازد. و ازین که ایام ماه آخر شده. بیم آن پیداشده است که ایانا مانع پیداشود و آنجناب موافق قرارداد عازم مراجعت شوند. لهذا عروضی دارد که اجازت دعای عزب البحر بطور سیعی مرحمت شود که بعضی عقد با از سالها افتاده اند، و بعضی الحال پیش آمده. توضیح آن موجب طول عبارت دانسته نموده است.

بالفعل سدّ رمق که می رسد از شش ماه بند است. و بتوقع آن
 قریب پنجاه روپیه قرض گرفته بود، الحال فریک ماهه شنیده می شود
 درین صورت تشویش و خوف چیزها را در آن گیر که در شهر بیگانه و باین
 عنوان این قسم بدنامی سبب خفت است. او سبحانه به یمن عنایت
 آنجناب ابرو نگه دارد و از تشویش برآند، در همین امر بیشتر مانع
 سعادت حضور گشته است. زیاد بجز تمنای قدمبوس چه عرض نماید.

مکتوب شیخ محمد مراد بنام حضرت منظر

[مقامات نظری می آن کا ذکر لولن آیات - شیخ محمد مراد از
 قدامت اصحاب حضرت ایشان اند - طریقه از آنحضرت گرفته
 تاسی و بیخ سال هر روز یکبار در طلق ذکر حاضر شده اند و به یمن
 محبت مبارک بمقامات مصلح طریقه رسیده و نسیج بلند حاصل
 نمودند و بجناب فیض مآب خصوصیت بهم رسانیده که دیگر از
 اصحاب در آن شریک نیست - معاملات دولت خانه بایشان
 تعلق داشت - حضرت ایشان می فرمودند که در اصحاب ما در
 رفعت نسبت کسی بایشان مساوات ندارد، کمالات که در
 ذات ایشان جمع است بسبب پیشه تجارت طالبه بایشان
 رجوع نمی کند زیرا که شیخ را علم و عقل سلیم و کشف صریح با و جبران
 سمیع و شرف نسب و تجمل ظاهر و دولت فقر و قناعت و زکار است

شیخ محمد مراد مقامات نظری کی تالیف (۱۲۱۱ھ) کے وقت حیات
تھی۔

ان کے نام کلمات طیبات اور محترم عبد الرزاق ولایتی کے
مجموع میں حضرت مظهر کے مکتوبات موجود ہیں۔

۲۲

عرفی فدوی خاک پای محمد مراد بعد از اشتیاق لوازم
بجا آورده مروضی دارد۔ عنایت نامہ گرامی بموعہ خیر و عافیت ذات شریف
یک تھان سوی و پارچہ شریف (۹) و کتاب حصن حصین بدست محمد رفیع
ارسال فرموده بودند خوش وقتی و فخری ہزاران ہزار حاصل گشت۔

بوجب ارشاد عالی رفوعہ شریف بہ شیخ رحمت اللہ جیو صاحب و تھان سوی
اندرون محل رسانیدند، بسیار پسند آمدند، خوش وقت شدند۔ الجلال
لغایت بست چہارم این ماہ مردم اندرون محل بمع توابعان بسبب

اللہ باخیر و عافیت هستند۔ چنانچہ میان پیر علی جیو صاحب بمع توابعان

محل خود باخیریت اند و شیخ رحمت اللہ با مردمان محل خود باخیریت اند

میان غلام مصطفیٰ جیو صاحب بمع توابعان خود بخیریت اند۔ چنانچہ شیخ

حبیب اللہ جیو مرزا جاکوئے بظرف فرخ آباد رفتہ اند۔ میان محمد میر

جیو صاحب قدمبوسی عرض کردند۔ میر بادی جیو قدمبوسی عرض کردند۔

لالہ جیو مل جیو صاحب بظرف دھولانہ رفتہ اند، قدمبوسی عرض کردند۔

لالہ جیون علی از فرخ نگر نیامدہ اند، لالہ صاحب قدمبوسی عرض کردند۔

لالہ شادی رام قدمبوسی عرض کردند۔ چنانچہ اندرون محل ماء الجبن

شروع کردہ بودند، چیز سے حرکت نزلہ کرد، موقوف شدہ بود۔

تعمیر غازی آباد ضلع میرٹھ

الحال شروع کرده است و الحال طبیعت خوب است. خاطر شریف صح فرمایند و از طرف من از جمیع صاحبان حلقه سلام بزرگی دنیا بخدمت نواب صاحب، فخر علی صاحب، رحم فان سلام برسد.

مکتوبات محمد خان (برادر محمد نادر خان) بنام حضرت مظاہر

۴۵ کونین، کعبه

قدوة السالکین، زبدة العارفين، قبله الشائین، حضرت صاحب دام ابلا و افضال
 بجز عرض بزرگان عالی می رساند که ورود کرامت نمود پروانه سعادت نشانه موجب مرفرازی کونین و برین
 نشاتین گشته سرافتخار با وج افلا قانر سنا از مطالعته اش دیده دل روشن گردید گوی هوش را بمنزله هادی برده
 بجای آمدنی الواقع و ارشاد حقین بنیاد گردیده عین گواه شد فاما عذرهای غلام در مقصدی از سعادت قدوس
 است. لاچاره... حالا اراده مصمم داشت از سر قدم ساخته دریافت سعادت قدوس فادما جناب فقیه
 بیفضل حق جل و علا بنجانه، اخوان صاحب محمد نادر خان بپردوا زده سال که امید توالد نبود، تو لدر کمال
 نگردید و هنوز از شادی رسوم... موقوف نگردیده. اگر شادی گذاشته بجهت رسیدن کله برادر از می گردد.
 لاچاره حاله دل عقیدت نزل فرار داده است که اگر چیده آن خدائیمان به نور قدم این ضلع را مشرف
 می دارد تا بعد فراغ رسوم شادی و کرامت مصمم بروز غره رجب المریه است تا هزار کار را گذاشته بصول
 سعادت قدوس شرف افتخار خواهد انداخته خادم بجز ذات بابرکات دیگر ملجا و ما و اے خویش نمی بپردازد
 امید و ارفض و کرم... دلی فرایاد ضمیر منیر که... ازان است خواهند داشت
 فلاح دارین این غلام مضمر بوجهات کربانه... الی تلکم ممدود باد بجمه النون والهاد
 بخدمت صاحب برادران خدا گنان ملا نسیم و ملا قائم خان و جمیع صاحبان حلقه و تمامی فادمان
 جناب آداب بزرگی فدوی فادمان مقصد خدمت میر با ز خان کورنشهای رساند. محمد با ششم اخوان
 را کورنش می رساند از خالکفن الانوار خادم کمینه محمد کورنش می رساند.

۴۶

بجز عرض فادمان جناب قدوسی جناب، حضرت صاحب مدظله و افضاله.

از نزول اخبار تشریف شریف بندگان عالی مقامی خادمان جناب فیض مآب در بلکہ سنبہلہ
 چندان مبارک و فرخی روداد کہ قلم دوزبان از تحریر آن عاجز و قاصر۔ خواستہ بودم کہ از سر قدم نموده
 حصول سعادت سروری سازد و خاک قدم پاک را کہ تو تیاے دیدہ..... چشم خود نماید تا چہ
 در ہی روز ہا بسبب قرض امور کہ ذکر آن بموجب قیاس ناقص خود خیلے نامناسب ہی پذیرا شت۔ از انوار
 صاحب محمد نادر خان و اخوان صاحب میر باز خان جو بمیان آمدہ، چنانچہ حضرت والدہ ماجدہ فدوی
 نیز بہ ہمراہی صاحبی میر باز خان قصبہ سرولی را گذار شتہ، مسکن موضع ہر داسپور
 بہر صحت پیچ شش کر دہے از قصبہ مذکور واقع است اختیار نمودہ چونکہ اشیائے السب را از جائے
 بجائے بردن این را ایک چیزے تدبیرے ہی بالیست از حصول سعادت دیدار فائز انوار محرومی
 دست داد۔ لکن دل و جان در قدم خادمان جناب امیدوار است مگر سبب خادمان
 را..... بدعای دلی و توبہ باطنی فرا یاد دل فیض منزل کہ نمونہ لطف الہی است خواہند داشت
 در ہر دو جان بجز ذات بابرکات ہیچ ملجائے و معاونے فریشی نمی پذیرا شتم و اکبرے دو جهان تعلق بہ
 فرازش شریف..... الہی فیض بخشی و فیض رسالی دائمی باد۔ فدوی میر باز خان و درزا محمد علی بیگ
 فدوی قائم خان و امیدوار دیدار قدم محمد خان کور شہامی رسانند۔

مکتوب غلام حسن بنام حضرت منظر

[غلام حسن، بھائی فقہ محمد احسان احمدی کے، جیسا کہ
 مقامات منظری میں مذکور ہے (ص ۸۴)۔ شیخ
 محمد احسان احمدی کے دوسرے دو بھائیوں کے نام یہ ہیں۔
 غلام عسکری خان جو نواب عماد الملک کے سوسل فقہ
 اور محمدی جن کا ذکر "مکاتیب میرزا منظر" مرتبہ عبدالرزاق
 قریشی (ص ۱۸) میں ایک جگہ لیا گیا ہے: "جو اب ان

بدست میاں محمدی برادر غلام عسکری خاں فرستادہ ام
 گویا تینوں بھائی مرزا صاحب سے تعلق خاطر رکھتے تھے
 محمد احسان احمدی کے ان مکتوبات بنام حضرت مظہرؒ سے
 بھی جو مجموعہ ہذا میں شامل ہیں یہی ظاہر ہے۔ ان مکتوبات
 میں محمد احسان احمدی نے تینوں بھائیوں غلام عسکری
 غلام حسن، اور محمدی کی طرف سے حضرت مظہرؒ کو
 سلام لکھا ہے۔

غلام حسن کے حسن اخلاق اور آدمیت کی تعریف
 خود حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب بنام غلام عسکری
 خاں (مجموعہ رتبہ محرم خلیق انجم، ص ۲۱۷) میں یوں کی
 ہے :

”آپ کے بھائی غلام حسن، الحمد للہ (خزند قافی
 شفاء اللہ بانی پی) کے ساتھ جس آدمیت سے پیش
 آئے ہیں اسے تحریر کرنے کے لیے الفاظ نہیں ہیں۔
 کیوں نہ ہو بزرگ زادے ہیں اور بزرگی حاصل کی ہے“

غلام حسن کا ایک مکتوب حضرت مظہرؒ کے نام، مجموعہ ہذا میں
 شامل ہے جس میں مرہٹوں کے شکر کے بارے میں لکھا ہے
 کہ کروٹی کی طرف جو یہاں سے بارہ نزل کی مسافت پر ہے
 مرہٹے پھیل گئے ہیں [

۲۷

آداب کورنشات ہزار عجز و نیاز بجا آوردہ بعرض اقدس

اعلیٰ می رسانند۔ احقر تا تکریر کہ سوم شعبان است مع وابسته بہم
 وجوہ بعافیت است و آرزوی دریافت دولت سعادت پای لوس
 آنقدر بحال این خاک رستولی است کہ لمحہ قرار و آرام ندارد کہ
 درین ضلع مع خیال اقامت داشتم ، امید آن بود ہر گاہ عزیمت کردم
 بحضور پرنور بسعادت قدمبوسی مشرف خواہم شد۔ درینو لا غرہ
 شہر حال کوچ بندگان عالی بسمت شکر مرہتہ مقرر شد۔ چنانچہ
 ہر روز غرہ داخل خیمہ شدند۔ چند مقام حوالی شہر منورہ و کوچ بکوچ
 روانہ خواہد شد۔ مستمع گشتہ کہ مرہتہ بطرف کرولے کہ دوازده
 منزل ازین حدود مسافت دارد متشر است و معاملات آنجا
 در پیش دارد۔ درین صورت باید دید مراجعت کے اتفاق آفت
 از بعد مسافت سخت مشوش گشتہ خداوند باز کے حصول سعادت
 قدمبوسی میر آید۔ و بجا یصاحب و قبلہ در شکر ہستند۔
 ازین جہت عرضی ننوشتہ اند۔ کورنش معروض باد و جمیع مردم خانہ
 عرض کورنش و قدمبوسی معروض می دارند و نور چشمی تحن و حجت اللہ
 کورنش و بندگی بعرض می رسانند۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش
 و بخدمت میان پیر علی صاحب عرض بندگی قبول باد۔ عرض
 غلام حسن

مکتوب نعیم اللہ بنام حضرت مظہر

[نعیم اللہ نام کے دو حضرات ہیں کا ذکر حضرت مظہر]

کے مکتوبات میں ملتا ہے، ایک تو صاحب معمولات مطہریہ
مولوی نعیم اللہ بھراچی، ان کا ذکر مقامات مطہریہ میں
بھی ہے اور کلمات طہیبات کے بعض مکتوبات میں بھی۔
اسی نام کے دوسرے شخص "سید نعیم اللہ" ہیں
جن کا ذکر محرم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات
۱۸، ۲۲، ۱۰۱، ۱۰۲ میں ہے۔ مکتوب ۱۸ میں جو مرزا صاحب
نے دہلی سے قاضی صاحبؒ کے نام لکھا ہے، یہ ہے کہ
"سید نعیم اللہ قرآن در تراویح می خوانند و وہ
دوازده کس، ہمہ از یارانِ طلحہ، در جماعت حاضر
می شوند۔" مکتوب ۲۲ میں قاضی صاحب کو تاکید کی گئی
ہے کہ "میر سید نعیم اللہ" کا احوال دریافت کر کے لکھیں
مکتوب کے ایجنڈے دہلی سے لکھا ہے یہ ہے کہ "افسوس و
ہزار افسوس! رقعہ از گلا وھی رسیدہ کہ سید نعیم اللہ
صاحب مشرف بر ملاک، توقع حیات نامندہ۔"
اس مکتوب کے بعد حضرت مطہریؒ کے کسی اور مکتوب میں
سید نعیم اللہ کا ذکر نہیں۔ وہ انتقال کر گئے ہوں گے
مقامات مطہریہ میں پیمان کے بارے میں ملاحظہ ہے کہ
"در حین حیات حضرت ایشان ازین جہان رحلت
نمودند۔" ذیل میں جن "نعیم اللہ" کا مکتوب دیا جا رہا ہے
وہ غالباً ہی سید نعیم اللہ ہیں، نہ کہ نعیم اللہ بھراچی۔ اور
چونکہ مکتوب میں نواب ارشاد خاں کو سلام بھی لکھا گیا ہے
اس لیے مکتوب نواب ارشاد خاں کی وفات سے قبل کا ہے۔

بجناب فیض مآب حضرت صاحب و قبلہ دو جهانی و کعبہ مرادات جاوید
 مد ظلم العالی از غلام نعیم اللہ بعد از عرض نیاز معروض باد۔ بورود عنایت
 نامہ فیض شامہ کہ مشتمل بر طلب این احقر و خرید دو حقہ عطا شدہ
 مستغفر و مباحی گردید۔ حضرت سلامت! بتلاش تمام ہمیں دو حقہ
 بہم رسید و ازین بہتر موجود نبود۔ اگر خوش و پسند بندگان عالی
 باشد فیما والا بدست آدم بفقیر واپس فرمایند و احقر بسبب
 رعنے مسہل کہ بموجب تجویز حکیم باہل خانہ ضرور بود۔ از سعادت
 خدمت خدمت مقصر ماندہ بروز چار شنبہ انشاء اللہ تعالیٰ شرف امروز
 خدمت فیض موہبت کہ آرزوی قدمبوس بدرجہ کمال است خواهد شد۔
 زیادہ حداب۔

خدمت شریفہ نواب ارشاد خان صاحب و ارشد خان صاحب سلام
 قبول باد و بتجمع عتبہ یوسان آنہ محفل فیض منزل سلام نیاز قبول باد۔
 از حضرت محمد مرید صاحب و مولوی صالح خان مع اولاد خود قدمبوسی می رسانند
 و از محمد عوض و غلام رسول و غلام حسین و محمد منیر و حفیظ الدین و نجابت
 علی و محمد مقیم و منور علی و میان شجاعت علی و میان عنایت غوث و میان
 یساول تسبیحات قدمبوس مطالعہ شریف باد۔ و بی بی رحی (؟) مع صبیبہ
 بتذگی می رسانند۔ از اہل خانہ غلام بتذگی معروض باد۔

مکتوبات شاہ علی بنام حضرت منظرؒ

[یہ حضرت منظرؒ کی اہلیہ کے عزیزوں میں تھے اور وہ انہیں بہت عزیز رکھتی تھیں۔ حضرت منظرؒ نے اپنے مکتوبات میں ان کا نام کہیں پیر علی، کہیں شاہ علی اور کہیں کہیں مرزا شاہ علی لکھا ہے "مکتوبات میرزا منظرؒ" میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۲) شاہ علی کے نام ہے جو یوں شروع ہوتا ہے "حامداً ومصلياً از فقیر جان جانان، بر فور دارین مرزا شاہ علی عافاه الرحمن در یابند کہ فقیر تادم جمادی الثانی در پانی بیت بعافیت است و خط شمار سید و مطالب معلوم گردید۔ بدانند کہ فقیر را با شما شفقتی کہ بود تغیر نیافتم۔" اسی مجموعے کے مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "در مقدمہ اصلاح فیما بین مردم محل و میان پیر علی تحریر نمودن بے فائدہ است کہ اینها ہر دو مغلوب طبیعت و مزاج خودند۔ حرف کے درینہا تا اثر ندارد۔" مکتوب ۱۱۰ میں ہے کہ "امروز پیر علی از بد سلوکیہاے مادر خود ترک معاملات کردہ جدا شد، قلیلے برائے مصارف او بر ذمہ فقیر افتاد۔" مکتوب ۱۰۹ میں ہے کہ "وہ کہ پیر علی کردہ، یعنی نکاح دویم، شنیدہ باشند۔ چلویم چہ قدر ذلت و اذیت عاید شدہ۔" ایک اور مکتوب میں شاہ علی کی طرف سے یوں بے اطمینانی

ظاہر کی ہے۔ " از خط بر خود دار مولی احمد اللہ معلوم شدہ
 بود کہ پیر علی در اصلاح می کوشد۔ بر حرکات او اعتماد نسبت
 خدا از و دور دارد۔ آنچه در دل بود شمارا آنگاہ کردم۔
 شما ہم بفہمید کہ معقول است یا نہ " (مکتوب ۱۶)۔

کلمات طیبات کے بعض مکتوبات سے بھی شاہ علی اور
 حضرت مظلومؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے نیز ایک مکتوب
 حضرت مظلومؒ کا شاہ علی کے نام بھی ہے۔ مکتوب ۱۳ میں

شاہ علی کی گھر پلور پریشانی کا ذکر ہے کہ دو بیویوں اور تین
 بچوں کے باوجود گھر میں ایک بھی نوکر نہیں۔ مکتوب ۷۵

میں قاضی صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کی قسمت میں دنیا نہیں
 ہے حالانکہ لاگو ہاتھ پر مارتا ہے۔ مکتوب ۷۸ میں قاضی

صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کے مشورے سے جو مناسب ہو کرنا
 کیونکہ وہ ان کا (اہلیہ حضرت مظلومؒ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود

فقیر کا طرف دار ہے اور ان کا مزاج داں بھی ہے۔ اسی مکتوب
 میں یہ بھی ہے کہ پیر علی شور سودا سے موروثی رکھتا ہے اس کا

خیال رکھنا ضروری ہے۔۔۔ دعا کرو ان سزاویوں کا مزاج
 ٹھیک ہو جائے (۲۰ کیے) مرزا مظہر جانان کے خطوط " مرتبہ خلیق الخ

ص ۱۳۱، ۱۹۸، ۲۰۲)

۱۹، ۵۰، ۵۱

ذیل شاہ علی کے تین مکتوبات نام حضرت مظلومؒ

درج کیے جا رہے ہیں۔ ان میں آخری دو (۱۵، ۵۱) میں

شاہ علی کے نام کی صراحت موجود ہے۔ پہلے مکتوب (۱۵)

میں مکتوب نگار نے اپنے نام کی صراحت نہیں کی ہے مگر قیاساً

یہ بھی شاہ علی ہی کا معلوم ہوتا ہے۔

بجز عرض حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ سر نیاز بعثتہ ارادت پناہ
 لیسیدہ عقیدت ذات رسوخیت بجای آورده ملتس می سازد
 کہ بفضل الہی و بین توجہات عالی احوال این حوالی مقرون شکر ایزد
 متعالی است و از کار تمنای آرزوی پابوس مع استدعای صحت مزاج و باج
 ورد اوقات دارد و داستان بی پایان آرزو مندی را مختصر ساخته
 نوک ملک عرض ہمدعا می آرد کہ سابق عرایض مندرجہ کوائف مصحوب پیوستہ
 چو بیدار رسول داشتہ بنظر اقدس گذشتہ باشد و مزاج مبارکہ اندر
 بخوبی اصلاح یافته و تداوی علاج موقوف شدہ - و بعض عرایض مثل
 غلام مرتضی خان و غزہ از لفظہ سالی فرو مانده بودند الحال موقوف
 ارسال داشتہ - دیگر ہمہ وجوہ خیریت است، خاطر عاظر جمع باد -
 و بموجب ارقام عالی انشاء اللہ تعالی امید قولیست کہ بہت پیوستہ
 این ماہ یا غزہ ماہ آئینہ کہ رجب است تشریح بحیث سرفرازی
 فرمائے مجبوران این مکان خواهد شد -

۵۰

حضرت قبلہ و کعبہ پیر و مرشد جهان مدظلہ العالی از غلام خانہ پرورد
 شاہ علی بعد عرض ادائے نیاز و بندگی و عبودیت معروض می دارد -
 بفضل الہی و توجہات حضرت قبلہ پشت پناہی جناب حضرت والدہ محترمہ
 مدظلہا مجوز طلب مردم خانہ غلام شدہ اند - چنانچہ امروز زیورے

عنایت فرموده اند و غلام را در خصت ساخته اند که زودتر همین
زور در محل آرد بنا بر عرض معروض داشته هر چه ارشاد شود بعمل
آرد - زیاده حد ادب -

۵۱

بعرض عالی متعالی مدظله العالی - غلام فقیر شاه علی بعد
ادای تسلیمات و کورنشات می رساند که همه و توبه تحصیل عافیت
این جای است و همواره مستدعی حالات آنجا را خواهان و بدل نیاز
می خواهد به تواضع پریش حال غلام متضمن خطا نذرون بر رقم دعا مغفرت
گشت او سبحانه تعالی آن ذات پر سنده حالات ما را بر مفارق
مایان سلامت با کرامت دارد و از دولت پادشاه عالی ممتاز می نموده
باشد - و فرمایش را معروض ساختن در بندگی خیل بی ادبی است
لیکن بطریق اظهار ضرورت بندگان را گذارش ضروریست چنانچه سابق
در مقدمه کتیب با معروض داشته بنظر گذشته باشد - آنرا امید
دارد که همراه رکاب خواهند آورد لیکن سواء آن موازی دو آثار بیره
قسم اول خالصاً جهت غلام بی مشارکت غیر از دوکان سنبل تیار
فرموده نیز همراه آوند عین غلام پرور لیست - و مکرراً این معروض داشته
اغلب است که پس و پیش بلا حفظ اقدس آمده باشد - زیاده حد ادب -

مکتوبات اہلیہ حضرت مظلوم بنام حضرت مظلوم

۵۲

بجز عرض بندگان عالی متعالی - مردم اندرون محل
بعد ادا سے بندگی و نیاز می رساند بفضل الہی و توجہ عالی حصول
خیریت اینجالیست و پیوستہ سلامتی و صحت ذات فالقن البرکات
مستدعی می باشد نوازش نامحبات سه کرت سرافرازی یافته -
چون بنوید قدوم قدس لزوم قطع مراسلات و ہنگام مسرت ملازمت
سعادت آیات مقصود است و بجز از عرض بندگی گزارش ندارد -
بنابر لفظ بندگی و عالی خدمت متضمن عرفینہ شیخ صاحب التماس می سازد
و بران قرار اکتفا می نماید و از عنایا تیکہ این مرتبہ در حق خود از
جناب عالی نوازش می یابد سجدهات شکر توجہات بجای می آرد - باقی
بہمہ وجوہ بخیریت است و استعمال ماء الجبن تا امروز کہ ہر قدم این
ماہ باشد جاری است ، و اثناد آن سہ سہل لہل آمدہ بنابر
عرض مروض داشته - زیادہ حد ادب -

مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ بنام حضرت مظلوم

[محمد حسن خان خانزادہ کے دو مکتوبات حضرت مظلوم]

کے نام ہیں جن میں مکتوب نگار خود کو محمد حسن خان زاد
 لکھا ہے مگر وہ محمد حسن خان زاد ہوں گا کیونکہ حضرت
 مظہر نے اپنے ایک مکتوب میں اکتیس خان زاد ہی
 لکھا ہے۔

محمد حسن خان زادہ کے پہلے مکتوب (مکتوب ۵۳
 مجموعہ ہذا) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے تعلق حضرت
 مظہر کو جو لکھا گیا ہے وہ خود حضرت کے ایک سفارشی
 مکتوب بنام محمد حسن خان خان زادہ کے جواب میں ہے۔ اور اس
 سفارشی مکتوب کے بارے میں خود حضرت مظہر نے قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو اطلاع دی ہے: "فیقر موافق نوشتہ شما
 کہ سابق رسیدہ بود بہ محمد حسن خان خان زادہ کہ از یارانِ حلقہ
 و مرد طالب علم و صالح است نوشتہ بودم کہ اگر از مردم
 پانی پت کے در لشکر نواب نجیب الدولہ اظہار شکایت
 مولوی صاحب نماید، پاید کہ او را دخل ندہند و حرف او
 نشوند و ازین معنی نواب را نیز آگاہ سازند۔"
 اب وہ جواب دیکھے جو محمد حسن خان خان زادہ
 نے (مکتوب ۵۳ مجموعہ ہذا) لکھا ہے، وہ لکھتے ہیں:
 "چوں در مقدمہ قاضی ~~محمد~~ ثناء اللہ ارشاد گفتمہ
 اندکیاں ہنوز حاسدانِ رخصتہ نیافتہ اند۔ اس مکتوب
 کا زمانہ تحریر غالباً ۱۱۷۸ھ ہے کیونکہ اس قضیے
 کا ذکر قاضی صاحب کے ایک مکتوب میں بھی ہے جس سے
 زمانہ تحریر ۱۱۷۸ھ ظاہر ہوتا ہے۔
 "معاذ اللہ میرزا مظہر" مرتبہ عبدالرزاق قریشی میں

یہی حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب محمد حسن خان جیو کے نام ہے اور اس میں قاضی صاحب کی سفارش کی گئی ہے بلکہ جو مکتوب ذیل میں دیا جا رہا ہے وہ حضرت منظرؒ کے اسی مکتوب (مکتوب علیہ ص ۱۱۱) کا ایک میرزا منظرؒ کے جواب میں ہوگا۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "باعث تحریر اکتت کہ مولوی ثناء اللہ صاحب ار در شکر نواب بیامیند در ہر کاری کہ فرمایند امثال امر ایشان را سعادت دانستہ سعی واجب دانند کہ آنچه ایشان خواہند گفت حق خواهد بود بے شبہ اگرچہ بظاہر مخالف رای دیگران باشند" نیز اسی مجموعہ مکتوبات میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (ص ۱۱۵، ص ۲۰۹) "مولوی نعمت صاحب و خان بر خوردار محمد حسن خان جیو کے نام ہے۔ اور اس میں حضرت منظرؒ نے اپنے ایک اخلاص مند چودھری ایزد بخش چودھری پالی پت کی سفارش کی ہے [

۵۳

محَب خاص خاندان نبوی علیہ السلام مری اقطاب مرادات
الوری حضرت دستگیر جیو انار اللہ برہانہ علم الہدی مالک
ازمہ السلاک کشف الدجی امیدگاہ بیکسان ہموارہ سایہ
لطف و مرحمت بر سر مریدان تابان باشد ازینصوب ترا اب الاقدام
آجناب عالی مکان مقصرا لخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ حیات

و آداب مستمندانہ کہ شیوہ فرویان است چون درین ولاد سعید
 زمانہ خط شریف ورود یافتہ الحمد للہ والمنة للہ از باعث فوازش نامہ
 مشک جنات النعیم یافتہ و نافعہ مکتومہ یافتہ چنانچہ گفتہ اند
 نیچے کر دیار شاہ آید سیجا بر سر بیمار آید
 چون در مقدمہ قافیہ ثناء اللہ ارشاد گفتہ اند بآن ہنوز حاضران رخنہ
 نیافتہ اند۔ امید کہ از توجہ آن عالی شان جاہ و جلال رخنہ درہ...
 نخواہد یافت فی الحال سے نفر از پانی پت آمدہ اند۔ چیزے از دہن صادر
 نشدہ است۔ و این فقیر مولوی صدر صدور فتح خان راہم آگاہانیدہ
 ہے است کہ ایشانرا امداد سازند۔ انشاء اللہ تعالیٰ رخنہ نخواہد
 یافت۔ خاطر شریف جمع دارند۔ زیادہ سلام۔
 از فتح خان میان صاحب جیو بندگی رسد۔
 بخدمت اخوندزادہ محمد نسیم و اخون امان اللہ جیو سلام
 بصد شوق برسد۔ از حاجی احمد نیز بندگی برسد۔

۵۴

ہوالغنی

ہادی رہنما کشف الدجی عصیان کہ زنگ بر آئینہ دل بیشتر
 نشیند

ہر گنہ زنگ است بر آئینہ دل (۱) دل شود زین زنگا خوار و خجل

چون صیقل مرئی بر دل بہند آب از در یتیم بیشتر گردد۔ از جانب
 تراب الاقدام مقصر الخدمت محمد حسن خانہ زاد، بعد از تحفہ...
 و کورنشات... کہ شیوہ فرویانست مشہود رای مہرا بخلای

لہ کذا فی الاصل۔ قافیہ کی رعایت سے "شاہ کی جگہ یار ہوگا۔"

اس درخواست پر کہ اگر بے کے از سرداران لشکر یا از
رفقائی افضل الدولہ رقعہ سفارش غلام نوشتن منان
باشد مرحمت گردد (مکتوب ۱۱۱ مجموعہ ہذا) جواباً قاضی صاحب
کو اپنے ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۱ مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق
قریشی) میں انہی دو حضرات، محمد حسن خان فائز زادہ
اور رحیم خان فائز زادہ کو سفارشی خطوط لکھنے کی
اطلاع دی ہے۔ محمد حسن خان کے دو مکتوبات اسی
مجموعے میں شامل ہیں اور بیشتر اچکے ہیں۔ ان کا اسلوب
اس مکتوب سے جدا ہے جو ذیل میں درج کیا جا رہا ہے۔
اس لیے قیاساً یہ رحیم خان فائز زادہ ہی کا مکتوب ہے
قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکتوب ۱۱۱ (مجموعہ ہذا)
میں حضرت مظہرؒ کو یہ اطلاع دی گئی ہے کہ "نوارسن
نامہ عالی بدست بیان محمود مع شفقہ خاص بنام
رحم خان فائز زادہ شرف فرمود"۔ وہ یہی رحیم خان
ہوں گے اور مکتوب ذیل انہوں نے حضرت مظہرؒ کے
اسی مذکورہ بالا شفقہ خاص کے جواب میں ارسال کیا
ہوگا۔ حضرت مظہرؒ ثناء اللہ کو اس سے ثناء اللہ
لکھا کرتے تھے۔ مکتوب ذیل میں بھی حضرت مظہرؒ کی
تقلید میں "ثناء اللہ" ہی لکھا گیا ہے [

۵۵

صاحب وقبلہ خداوند خدا بیگان دام ظلہ بعد عرض نیاز کہ

شیوہ کثرین عبودیت کی شان است، معروض رائے خورشید
ضیائے می دارند کہ احوال بندہ تا زمان تحریر عرصہ نیاز کہ نسبت و ششم
شہر شعبان المعظم است بتوجہ و تفضل آنجناب فیہن مآب مستلزم
ہزاران شکر است و ہموارہ خاطر عقیدت کی شان منتظر ورود مفاہیست
سرت آیات می باشد۔ رجاء کہ ہمیشہ حصول سعادت استان بوسی
بارسال عنایت نامہ جات مفتخر فرمودہ باشند و یقین کہ بدعای فرار
نوشہ خاطر فراموش فرمایند کہ بتصدق دم عیسوی آنجناب ابقاے
حیات خود میدانم۔

بابت مقدمہ مولوی سنا اللہ صاحب کہ ارشاد شدہ بود
بالفعل رایات عالیات جناب نواب صاحب و قبلہ رونق افزای
صحت روہنگ است۔ اگر اچاناً بہ آن طرف متوجہ شوند، ہرگز نہ
مرضی مولوی صاحب باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ در سر انجام کار ایشان
بدل و جان خواهد کوشید۔ در باب رفاقت عزیز یکہ در برگہ پالی پت
استقامت دارد لہ ارشاد شدہ بود، یک بار ایشان پیش این
حقیر شریف آورده بودند۔ می خواستم کہ پروانہ نواب صاحب بنام
ہاگر سر (کذا) عامل برگہ منزلور مشتمل بر مسترد گناہین محمول
ایشان از زمینداران نوشتہ می دہانیدم۔ مرتبہ دیگر برگہ پیش حقیر
تشریف نیاوردند و از یوسف خان بعد عرض بندگی معروض آنکہ این
حقیر شروع تلاوت قرآن مجید نموده، رجاء کہ دعای بدستخط خاص
نوشتہ عنایت فرمایند کہ بہ برکت آن حفظ و ہم زیادہ شود۔

الح "عزیزے کہ در پانی پت استقامت دارد" سے مراد نعمت خان ہیں
جیسا کہ خود حضرت مرطریہ کے مکتوب ۱۶ (مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق قریشی)
بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی اور مکتوب قاضی صاحب بنام حضرت مرطریہ
(مجموعہ ہذا) سے ظاہر ہوتا ہے۔

مکتوبات عبدالعزیز خان بنام حضرت منظرؒ

[ان کے دو مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) اس مجموعے میں شامل ہیں، ایک مکتوب میں اپنے حق میں دعائے خیر کی درخواست کی گئی ہے، دوسرے مکتوب میں حضرت منظرؒ سے رخصت ہو کر ہفتہ شعبان کو لو اب صاحب کے لشکر میں پہنچنے اور ملاقات کرنے کی اطلاع دی گئی ہے۔

یہ عبدالعزیز خان غالباً وہی ہیں جن کو حضرت منظرؒ نے اپنے ایک مکتوب (بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی) میں عزیز خان روہیلہ کے نام سے یاد کیا ہے۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں: "امروز میاں محمد احسان صاحب کہ بیمار از مقام کورٹ بونڈی آمدہ بودند، بنا چاری برائے تدبیر معاش بادوکس از یاران طریقہ حافظ محبوب علی و عزیز خان روہیلہ روانہ لشکر ملا رحیم داد شدہ اند" (مکاتیب مرزا منظرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی ص ۹۹)

۵۶

خداوند خدایگان فیاض زمان مرزا صاحب جان جانان جیو

مدظلہ

ازینصوب نیازمند عبدالعزیز خان بعد از سلام بندگی معروض

رای فیض پیرائے میگردد اند احوال اینجائے بفضل الہی مستوجب شکر

و صحت و تندرستی ذات والا صفات شب و روز خوابان و جویان -
 سابق ازین بزرگی در خط ملائک عمر مهر من داشته بود واضح رائے
 مہرا بجلائے گردیدہ باشد لهذا معروض می دارد کہ این نیاز مند قدم
 والا گرفته است - توقع از ذات شریف این است شب و روز
 نظر غور و پرداخت داشته دعا و خیر در حق نیاز مندی فرمودہ باشند
 کہ از تفضلات عالی چیزی مشکل صورت نہ بندد و جمعیت نیاز مند
 گردد تا خدمت آن خداوند کہ در دل دارد نماید و بفضل عالی کامیاب
 گردد - زیادہ -

۵۴

خداوند خدا یگان فیض بخش فیض رسان مرزا صاحب سلامت
 ازین صوب نیاز مند عبدالعزیز خان بعد از سلام بزرگی واضح رائے
 شریف می گرداند الحمد للہ والمئۃ کہ احوال این باب بفضل قادر
 ذوالجلال مستوجب شکر و صحت و تندرستی و الا صفات از درگاہ
 قادر برحق شب و روز مطلوب - از خدمت فیض مویہ بیت رخصت
 شدہ بخیریت تمام در شکر نظر از شریک تاریخ ہفتم شعبان بروز پنج شنبہ
 رسیدہ شرف ملازمت نواب صاحب حاصل کردہ چنانچہ نواب
 صاحب بسیار مہربانی فرمودند بنا بر اطلاق بقلم آمد -
 و حالا این نیاز مند دامن دولت گرفته توقع از ذات شریف
 آنست کہ نیاز مند را از مریدان خود دانستہ شب و روز در دعا و خیر
 و ترقیات در حال بندہ از درگاہ قادر بے چونی خواستہ باشد کہ
 بمطابق آن مقصود نیاز مند حاصل شود و یقین کہ با شرف ملازمت از

عنایت نامہ جات یاد و شادی کردہ یا مستند کہ تسلی از بردل تواند شد۔ زیادہ۔

مکتوب محمد کلیم بنام حضرت مظہرؒ

[حضرت مظہرؒ کے خلفاء میں محمد کلیم بنعلی کا ذکر آتا ہے۔ صاحب معمولات مظہریہ نے ان کا یہی نام لکھا ہے اور ان کے نام حضرت مظہرؒ کے اس مکتوب سے اقتباس بھی نقل کیا ہے جو کلمات طیبات میں مکتوب پنجابہ و سوم کے عنوان سے درج ہے۔ مگر مقامات نظریہ میں ان کا نام مولوی کلیم اللہ بنعلی درج ہے اور ان کے بارے میں یہ ہے کہ "از خلفای جلیل القدر حضرت ایشان اندر طریقہ از خدمت مبارک گرفتہ سالہا فیوض باطنی حاصل نمودند و بہ نسبت کمالات رسیدہ و اجازت یافتہ بوطن خود رفتند۔" مقامات نظریہ میں ان کے حالات میں قاضی مرشد آباد کی ضیافت میں شرکت کا ذکر بھی ہے جس سے ان کے قیام مرشد آباد کا پتا چلتا ہے۔ کلمات طیبات میں حضرت مظہرؒ کا جو مکتوب ان کے نام ہے (مکتوب ۵۳) اس میں حضرت میر مسلمان کے سفر حج کی اطلاع کے ساتھ یہ ہے کہ اگر وہ اس علاقے (بنغال) سے گزریں تو ملاقات کریں اور نواب قاسم علی خاں کو بھی یہ خط پڑھا دیں جس سے ظاہر ہے کہ محمد کلیم نواب قاسم

علی خان سے بلا واسطہ رسم ملاقات رکھتے ہوں گے۔ محترم
 خلیق انجم بنی محمد کلیم اور کلیم اللہ ایک ہی شخصیت کے
 دو نام خیال کر کے مکتوب کے عنوان میں محمد کلیم اور حاشیے
 میں مقامات کے حوالے سے کلیم اللہ لکھا ہے۔ اور یہی
 درست ہے۔ حضرت منظرؒ کے مکتوبات کا دوسرا نمبر
 "کتابت میرزا منظرؒ ہے جسے محترم عبدالرزاق قریشی
 نے مرتب کیا ہے اور اس میں بھی کئی مکتوبات میں مولوی
 محمد کلیم کا ذکر ہے ایک مکتوب میں صرف مولوی کلیم صاحب
 اور ایک اور میں مولوی کلیم اللہ علی ہے۔ یہ سب مکتوبات
 اس وقت کے لکھے ہوئے ہیں جب کہ حضرت منظرؒ
 دہلی سے باہر تھے حضرت نے دہلی کے دوسرے یاران
 کے ساتھ مولوی محمد کلیم کو بھی یاد کیا ہے۔ یعنی یہ
 مکتوبات اس وقت کے ہیں جب مولوی محمد کلیم دہلی
 میں حضرت منظرؒ سے اکتساب فیض کے لیے مقیم تھے،
 جبکہ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا وہ مکتوب جو
 میرسلمان کے سفر حج کے سلسلے میں مولوی محمد کلیم کو
 لکھا گیا ہے اس وقت کا ہے جب کہ مولوی محمد کلیم اجازت
 ارشاد کے بعد دہلی سے اپنے وطن واپس جا چکے تھے۔
 ذیل میں محمد کلیم کا جو مکتوب درج کیا جا رہا ہے اس
 میں میرسین کے حوالے سے ایک بات کہی گئی ہے یعنی یہ مکتوب ان کی وفات
 سے قبل کا ہے اور محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں حضرت منظرؒ
 کے مکتوب ۱۸ (جو ملا رحیم داد کے ہاتھوں سے شکست گھانے کے ذریعے
 بنا پر ۲۷ ذی قعدہ ۱۱۸۹ھ کا ہوگا) میں میرسین کا ذکر یوں آیا ہے

” و ساجده میر محمد مبین خان صاحب مرحوم مسموع شده
 باشد که پیش ازین نوشته ام -“

۵۸

قبله دو جهان، کعبه جان و ایمان خدایگان مدظلکم علینا الرحمن
 از کترین محمد کلیم بعد قدمبوس لانهایته عرض آنکه احوال احقر
 موجب شکر است خیریت بندگان جناب مطلوب دارد عنایت نامه که اصدار
 یافته بود زبانی اطلاع یافته مفتخر گردید و با حقر رسید این احقر
 اراده مضموم دارد - انشاء الله بقدمبوس مشرف گردد - و زبانی
 میر مبین صاحب و قبله اصعارفت که این ضلع بقدم بندگان رشک جناب
 خواهد گردید - توقع قوی است که در اینجا اگر ممکن شود بسعادت قدس
 برسد - نطل فیض رسانی بمردود باد برب العباد - زیاده چه عرض
 دارد بخدمت اعزه همراه رکاب، سلام نیاز برسد -

مکتوبات فتح خان بنام حضرت مظهر

۵۹

خداوند خدایگان فیاض زمان پرورشده صاحب مرزا جان جانان
 جیومدظله ازین صوب فدوی فتح خان بعد از ادای آداب تسلیات
 که شیوه فدویان است معروض می دارد، الحمد لله والمنة که احوال مابخر
 است و صحت تندرستی ذات والاصفات شب و روز قرین حال - از خدمت

فیض موبہت رخصت شدہ بخیریت درلشکر سیدہ و توقع از ذات عا
 آنست کہ شب و روز از دعاء خیر یادی فرمودہ باشند کہ بمطابق آن
 کا عیاب گردد و ہموارہ از عنایت نامہ عالی سرفرازی فرمودہ باشند
 کہ باعث پرورش است زیادہ چہ عرض نماید۔ مجمع صاحبان و برادر
 سلام دعاء برسید۔

مگر آنکہ شاہنشاہ درانی در دو آہ قیام و رزیدہ و معاملات
 مکانات می شود۔ ہماں وقت باین سمت تشریف می آرند۔

۶۰

بخش، بیاض

خداوند خدایگان فیض / زمان پیرد مرشد مرزا جان جانان
 جیو مدظلہ از بیضوب کترین عقیدت گزین فتح خان بعد از آداب
 تسلیمات کہ شیوہ عقیدت متدان است معروض راک فیض پیرک
 می گرداند۔ الحمد للہ کہ احوال ما بخیر است و صحت و تندرستی ذات
 فائض البرکات از درگاہ مجیب الدعوات شب و روز مطلوب۔
 درین ولا قاضی ثناء اللہ جیو از پالی نیت درلشکر آمدہ چنانچہ این
 ندوی ہر روزہ با ایشان ملاقات می نماید۔ بنا بر اطلاع معروض
 داشتہ شد و خبر شاہ از زبانی ملاں عمر و لعل خان واضح رای عالی
 خواہد شد۔

خدمت جمیع برادران و یاران خورد و کلان سلام دعاء برسید۔

۱۸۵۱ء میں محمد حسین نے جو ۱۱۸۵ھ میں خلیفہ ہوئے تھے، ایک مکتوب میں ملا عمر
 کا ذکر کیا ہے کہ وہ مولوی عبدالرزاق صاحب کے مرید ہیں اور ان پر بھی میں نے توجہ
 دی ہے۔ اور شاہ سے مراد شاہ درانی ہے۔

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض رسان پیر و مرشد جو مظلوم
 از بیضوب مکررین عقیدت گزین فتح خان ادا اب تسلیمات کہ شیوہ
 عقیدت ندان است مروض راے فیض پراے میگردد اند الحمد للہ کہ احوال ما
 بخیریت است و صحت و سلامتی ذات و الاصفات از درگاہ قادر برحق
 شب و روز مطلوب۔ از جناب فیض مآب رخصت شدہ بخیریت نام در
 لشکر رسیدہ و خط کہ بہ قاضی پانی پت مرحمت شدہ بود این عقیدت
 گزین بان سمت زرفتنہ و از راہ باز چون در لشکر رسیدہ می خواست کہ
 ازین جا رفتہ خط برساند لیکن بہ سبب آنجور ارادہ آن طرف بھل
 نیامدہ و بطرف بریلی روانہ شدم۔ ازین سبب خط آن خداوند نعمت
 را بدست آدم دیگر پیش قاضی فرستادہ ام خواہد رسانید۔

و بہ ملا حسن خان کہ عنایت نامہ بود بمشارالہ رسانید
 و مردمان قصبہ پانی پت کہ از قاضی آنجا نارضا ہستند پیش نواب
 صاحب خبر رسیدہ و بعد کیسے نیامدہ۔ و ملا حسن خان گفتہ است
 کہ ما در اینجا در لشکر حاضر ہستم کہ ہر گاہ کہ از قصبہ مذکور نا لشی
 پیش نواب صاحب می آید ہر قدر مقدور ماست در سعی قصور نخواہم
 کرد خاطر شریف جمع دارند و توقع کہ ہر گاہ نماز اداء فرمایند در حق
 غلام نظر توجہ بدارند و ہموارہ تا شرف ملازمت از عنایت نامہ ہر فراز
 می کردہ باشند۔ زیادہ حد ادب۔ بخدمت جمیع یاران حاضر الوقت
 از فتح خان سلام دعا برسند۔ بخدمت ملا محمد نسیم سلام
 نیاز رسانند۔

لے محمد حسن خان خانزادہ۔ ان کے لکھنویات پیش ترا چکے ہیں۔ حضرت و ظہر
 نے فتح خان کو بھی قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے تعالیٰ میں سفارش کے لیے کہا ہے۔
 اور ممکن ہے کہ یہ فتح خان خانسان ہوں جو روہیلہ سرداروں میں سے تھے۔

مکتوب والدہ عبدالرحیم بنام حضرت منظرؒ

[ملا عبدالرحیم کا ذکر مجبوراً ہذا کے مکتوب ۳۸ میں آتا ہے۔ یہ مکتوب میر حسین نے حضرت منظرؒ کے نام لکھا، وہ لکھتے ہیں: "و جید بیان کہ یکے ملا عبدالرحیم نام یکے توہ در آنولہ یافتہ... بر کیف یہ معین کرنا مشکل ہے کہ شاہ جیو" اور عبدالرحیم" جس کا ذکر مکتوب ذیل میں ہے کون تھے]

۶۲

ہو المعزز

بجناب کرامت مآب قبلہ حاجات صوری و معنوی مدظلہ العالی۔

برذات عالی صفات مبرہین و ہویا است کہ این ضعیفہ نہایت بیخ چار کس اطفال دارد و شاہ جیو کہ شیوہ عجزت اختیار کرده اند اگر (چہ) رزاق مطلق حق است لیکن اسباب ظاہر دنیا شرط است۔ خالق جل ثنا ذات حضرت را برائے ما مردم دستگیر کونین خلق فرمودہ اند لاچار محض شدہ، متصدع اوقات شریف است کہ دستگیری بظاہر اینقدر باید فرمود تا بہ اطفال نان و پستی لہ بہم رسد۔ یا شاہ جیو را تلقین باید فرمود کہ درین امر لابدی و ناگزیر حرکت نمایند۔ زیادہ بندگی و حد ادب۔ عرض

والدہ عبدالرحیم

نہ پستی پشتو کا لفظ ہے، معنی پتلی دال۔

مکتوب حمزہ خان بنام حضرت منظر

۶۳
 مرشد کامل یاری آگاہ دل، کعبہ دین و دنیا سلامت
 از بندہ غلامان فدوی حمزہ خان بعد از سلام بزرگی و غلامی
 بجا آورده بضمیر منیر عالی می گردد که بجاری این حدود بحد شکر است تمام
 وصحت و تندرستی آن ذات شریف دم بدم نیکو مطلوب - ثانیاً آنکه عطوفت
 عظامی در باب طلب اسپ که صادر شده بود شرف ورود یافت -
 صاحب من بموجب ارشاد اسپ مذکور مصحوب میر اسمعیل و سار علی خان
 بخدمت مرسل داشته یقین که بخدمت خواهد رسید سابق زبانی بخدمت
 معلوم شده که آنصاحب داعیه فروختن اسپ می دارند - درین باعث
 فدوی در دل فهمد که بجای دیگر رفتن اسپ خوب نیست، اگر خواه خواه
 آنصاحب (را) اراده فروختن است اگر نزد ما خواهد ماند از همه
 بهتر اگر مرضی آنصاحب داشتن اسپ نزد خود شد، این از
 همه خوب شد که درین کار بماند و بنده بهر عنوان وابسته آنجناب است
 زیادہ عرض بزرگی -

مکرراً آنکه بخدمت میر صاحب جیو و میر ابوالعزالی جیو از طرف
 حاجی میر محمد خان و سید بان (کذا) و علی خان و حمزہ خان میر افضل
 خان، محمد یار خان، عزیز اللہ خان و رحم خان و لال محمد و روس دوه (کذا)
 سلام بزرگی قبول فرمایند -

مکتوب غلام نبی بنام حضرت منظر

[رأیت میرزا منظر مرتبہ عبدالرزاق قریشی کے کسی مکتوباً میں حضرت منظر نے غلام نبی کا ذکر کیا ہے جن سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ بیانیہ بیت کے رہنے والے اور حضرت منظر کے ایک واقف "خامیت اللہ فان جیو" کے بڑے صاحب ہوتے تھے۔ اور حضرت منظر کے مرید بھی تھے کیونکہ ان کو تیاران طریقہ میں سے ایک لڑکھ کر خود حضرت منظر نے معارف فرمایا ہے (مکتوبہ مجموعہ محترم عبدالرزاق قریشی)۔ غلام نبی نے قاضی سنا اللہ بانی بی کے صاحب زادے دلیل اللہ کو فن تیر اندازی سکھایا تھا (مکتوبہ ۱۱۸ مجموعہ قریشی) جس زمانے میں حضرت منظر نے سفر حج کا ارادہ کیا تھا، غلام نبی عظیم آباد کا قصد رکھتے تھے (۱۱۸۸ م) اور غلام نبی کا جو مکتوب ذیل میں درج کیا جا رہا ہے وہ اسی زمانے کا ہے۔ مگر غلام نبی یا تو عظیم آباد گئے ہی نہیں یا پھر جلد واپس آئے وقت کیونکہ حضرت منظر کے ایک مکتوب (مکتوبہ ۱۱۸ مجموعہ قریشی) بنام قاضی احمد اللہ میں جو صفر ۱۱۹۰ م کا معلوم ہوتا ہے کہ حضرت منظر نے بیان غلام نبی کو بھی سلام لکھا ہے۔ اب ذیل میں محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے سے حضرت منظر کے مکتوبات کے ۱۵۹ اقتباسات پیش

یہ وہی ہے صفر ۱۱۹۰ م (۱۷۷۶ء) کا ہے۔ دیکھو سفر تارخ و تاریخ ص ۹۴۔

کہ اس میں رسولوں اور سکھوں کے مشترکہ خطے کا ذکر ہے جو لو اب ابوالقاسم سے لیا گیا تھا جبکہ نواب ابوالقاسم خان ہے بھائی کی صاحبزادی اور لایا ہے اپنی بت پرستی پر اس کا نام پڑا ہے

کیے ہاتھ میں جن میں غلام نبی کا ذکر آیا ہے :

(۱) مکتوب ۷۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

" فردا صبح غلام نبی جو نام عزیز از یاران ^{مطلوبہ} روانہ دہلی می شونند۔ فرصت تحریر نیست۔۔۔ میں غلام نبی جو را توجہ برادرہ باشند" (ص ۷۷)

(۲) مکتوب ۷۱ : بنام قاضی ثناء اللہ

" فقیر اللہ و غلام نبی بقصد عظیم آباد بہ دہلی می آئیند در حق اینہا سپارشش بہ برادران انجی باید نوشت" (ص ۸۷)

(۳) مکتوب ۷۳ : بنام قاضی ثناء اللہ

" و حمایت اللہ خان حیرت مزہمراہ غلام نبی لیسر کلان ایشان روزی آمدہ بود، در شہر است و لیسر فوراً ہم در میان است" (ص ۱۰۶)

(۴) مکتوب ۱۱۸ : بنام قاضی ثناء اللہ

" و درین ایام دلیل اللہ را با سید غلام نبی علاقت ملذذ فن تیراندازی و موافقت مزاجی زیادہ از حد است لیس در تقدیرات مرفوعہ سید مذکور کہ ہم آشنای فقیر و ہم آشنای ان بر فوراً وار است توجہ از اہم مہمات باید و نیست و بعد ثبوت حق رعایت جانب از واجبات خیال باید کرد کہ درین صورت فقیر ممکن خواهد شد" (ص ۱۷۲)

(۵) مکتوب ۹۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

" مر غلام نبی دعا" (ص ۱۱۱) اسی مکتوب میں حمایت اللہ خان جو کوہیل دعا لکھی ہے۔

(۶) مکتوب ۱۹ : بنام مادر قاضی ثناء اللہ

" غلام نبی در لقا ضای قرص جواب صاف داد" (ص ۱۹)

(۴) مکتوب نمبر ۱۲ : بنام قاضی احمد اللہ

"حیات النہ خان و..... بیان غلام نبی بیگم"

(ص ۱۹۵)

لیکن اسی مجموعہ کے مکتوب نمبر ۶۱ سے بتا جاتا ہے کہ
حضرت نظرؑ کے تعلق کے لوگوں میں ایک "غلام نبی
پسر شیر محمد" بھی تھے۔ ان کا ذکر مکتوب مذکور میں
یوں آتا ہے :

"جواب ان را منصل نوشتہ بدست غلام نبی
پسر شیر محمد چہار پیشتر فرستادہ ام رسید باشد"

(ص ۸۸)

پھر کیف اب وہ مکتوب ملاحظہ ہو جو غلام نبی
نے حضرت نظرؑ کو لکھا ہے :

۶۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ -

۱۔ اے ہمہ توجہ گویمت کو بلکہان..... (۶)

ہم ز بیان مبتدی ہم ز نشان منہتی

قبلہ دو جهان، کعبہ دین و ایمان، سلمہ الرحمن - زمین خد

بہ لب ادب بوسیدہ بروض حضور فیض محموری رساند - الحمد للہ، آمنا

حین تحریر بفضل حی العیوم بدون قبلہ حقیقی نیم جان توہام، و

سلامت ذات والا صفات مقصود از حیثینہ کہ غلام در عالم صورت

مرخص شدہ کدام وقت بے تصور حضرت قبلہ نیست۔ بموجب

ارتداد ہمیشہ در مداومت و ورزش مراقبہ سعی بلیغ می نماید۔ اکثر گاہ دل را لذتے ازان حاصل می آید و گاہے بصیحتے در باطن خود نمی بیند۔ و از فیض صحبت چه لذتہا است کہ نیافتہ۔ دل ہمیشہ می خواہد طوف کوی جانان کردن بے پرو بالے۔ و اسے ناتوانی۔ ارادہ مصمم بود کہ اندکے ہم از سدر متق مایحتاج فراغت می شد، قدم از سر ساختہ، چندے جناب عالی گزرا میزدہ سلوک تمام کند۔ زہے سعادت آنکسان کہ در حضور پر نور اند۔ ہیہات، ہیہات، طلب دنیا مانع عقبی گردد۔۔۔۔۔ تخم روزی در پراگندگی ریختہ اند۔ بے اختیار بہ سمت مشرق نہ می باید رفت۔ بگاہ رجب کہ ارادہ مصمم بود موافق آن بخورد، صورت نہایت۔ در شہر حال اگر قسمت بآن صوب می کشد لاچار۔ دگر

خیریت سلام است و بس

عرضے
غلام نبی

مکتوب جان عالم خان بنام حضرت مہر

۶۵

حضرت صاحب قدوة السالکین زبیرة العارفين حضرت صاحب
دام اجلاله و افضاله۔

بعض عرض بندگان عالی متعالی می رساند۔ آرزوی دریافت قدوس
خادمان از اندازہ معروض خارج۔ اگر چه بنور قدوم در عالم ظاہر
مشرف اندوز گردیدہ، خاما در عالم باطن یکے از علل ان و خادمان
کہ یعنی عنیم آباد، جیہا کہ حضرت نظر کے مکتوب عطا (مجموعہ قرآنی) میں ہے۔

آن جناب آرزوی دارد که لطف و توجیه آن هادی مریدان حامی این
 غلام گردد، بدریافت سعادت قدوس مشرف می گردم. کل امر
 مرهون باوقاها بران شاکر، امیدوار توجیهاست چنانست از توجیه
 دلی که فلاح و صلاح کونین این غلام در ضمیر آن مضمراست مطرح
 انظار کریمانه خواهند داشت، از وجه غلامی که در آنجناب فیض مآب
 دارد، توجیه نیگو برینجای میرین و روشن

الهی ظلکم محمود

مکترین غلامان

جالعالم خان

مهر

نعت خان
جالعالم خان ولد

مکتوب امانی بیگم بنام حضرت مظهر

(بقلم سید علی احسن)

۶۶

حضرت قبله دو جهان سلامت - از مکترین امانی بیگم
 بعد از عرض بزرگی معروض راے خاطر فیض پیراے واقع خاطر شریف
 یاد که بعضی الہی و از توجیه دعا ملی خیر آن مرشد بر حق بخیر و عافیت از انوار
 به عظیم آباد تاریخ چهارم شهر رجب المرجب رسیده، از قله های

و برادر عزیز ملاقات میسر آمده هزاران خرمی و انبساط و داد و ستد و هنوز
 از میر خیرالدین حسین ملاقات نشده، از عظیم آباد دوسه منزل جاب
 کتشریف دارند، لیکن بیکار نشسته اند. و حضرت قبله گاهی و برادر عزیز
 نیز عدم روزگار معطل اند. از بیکاری این صاحبان البتہ بخاطر لال و
 اندوه می گذرد، توقع آن دارد که از دعای خیر فراموش نه فرمایند. و اگر از
 راه شفقت و سبزه نوازی گاهی از دو کلمه خیریت صحت مزاج ترفی
 یاب و سر فراز فرمایند، عین نوازش و تقویت خواهد بود. زیاده چه عرض
 نموده آید.

خدمت گرامی مشفقہ مکرمہ حضرت والدہ صاحبہ و برادر صاحب
 و ہمیشہ عزیز دلمن بکم سلمہ اللہ بندگان و سلام بعد نما قبول و موصول
 باد، و از طرف رایہ اذاب بندگان نیز قبول باد۔

از راقم الحروف اضعف العباد سید علی احسن، و میر علی
 محسن بنگی و نیاز قبول فرمایند. اگر چه بصورت ظاہر کلازمت سالی
 بره اندوز نه شده، لیکن سعادت معنوی و ملاقات روحی که
 فیض و کمال عارفان است حاصل۔

مصاحبت چه فروراست آشنائی را

هنوز بادین محو نکلت عربی است

زیاده بندگان بنگی. خط بلغوف بخدمت والدہ صاحبہ فرستاده شده
 البتہ توجه فرموده خواهند رسانید۔

مکتوبات محمد خان (ہمیشہ زادہ دونڈے خان)

بنام حضرت مظهرؑ

[محمد خان، روہیلہ سردار دونڈے خان کے بھانجے تھے جو
 بسولی سے دہلی آکر حضرت مظهرؑ کی خدمت میں رہے تھے اور تربیت
 حاصل کی تھی۔ حیات حافظہ رحمت خانؑ میں انھیں حافظہ
 رحمت خان کا بھانجا بتایا گیا ہے، اور یہ بھی درست ہے کیونکہ
 وہ نرے خان حافظہ رحمت خان کے چچا زاد بھائی تھے اور محمد خان
 کی والدہ حافظہ رحمت خان کی چچا زاد بہن تھیں۔ حضرت مظهرؑ
 کے میں مکتوبات بنام قاضی ثناء اللہ یانی پتی (عنا، عا)
 عا جموعہ مرتبہ عبدالرزاق و کشتی میں محمد خان کا ذکر آیا ہے
 مکتوب عنا میں ہے کہ دریں اثنا ہمیشہ زادہ دونڈے خان
 محمد خان نام، جوانے از باران طریقہ برائے کسب مقامات
 از بسولی رسید۔ چند روپیہ و سواری رکھ کر ہمراہ وارد۔ اول
 ای جا ملا خط نمودہ مکلف و محرک شد کہ قصد گنڈاپار باید کرد۔
 مردم فاش ہم راضی بہ سفر شدند چنانچہ پس فردا کوچ است
 یہ مکتوب وہی سے لکھا گیا ہے۔ مکتوب عنا میں جو ای سلیہ کا
 ہے، قاضی ثناء اللہ یانی پتی کے ہر روز سے شنبہ روز ہم
 ماہ معہ بدوقرہ حفظ الہی بہ ہمراہی بر فروردار محمد خان ہمیشہ زادہ
 دونڈے خان کہ برائے کسب مقامات آمدہ بود و مولوی نعمت
 و میان مراد یار قدیم و میان پیر علی با چند روپیہ ہات بند و چکی
 در سواری رکھو و چکر وہ اسباب روانہ سنبھل شدند
 مکتوب عنا میں بھی محمد خان کا ذکر ہے مگر اس میں ہمیشہ زادہ

دو روزے خان کی مراد تھی اور اس لیے اس مکتوب کے
 محمد خان سے مراد محمد خان برادر نامدار خان بھی ہو سکتی ہے جن
 کے مکتوبات پیشتر آچکے ہیں۔ اس مکتوب میں حضرت
 نظر لکھتے ہیں کہ محمد خان حامل رفقہ از یاران طریقہ است
 اگر لالہ نامید تو جہی دلاہ باشد و بوزینند کہ کوطنی رہے
 واضح رہے کہ یہ مکتوب (۱۳۱۰) ۱۱۹۰ م کا ہے کہ اس میں
 نواب ابوالعالم خان (م ۱۱۹۰ م) کے انتقال کی خبر ہے۔
 بیان محمد خان کے دو مکتوبات پیش کیے جا رہے ہیں
 ان میں پہلا حضرت نظر سے تعلق بیعت قائم ہونے سے قبل
 کا معلوم ہوتا ہے اور ان میں یہ درخواست کی گئی ہے کہ حضرت اگر
 برالوں کی طرف تشریف لائیں تو غریب خانہ راہ میں ہے ایک روز
 قائم فرمائیں۔ دوسرے مکتوب کے انداز تحریر سے صاف ظاہر ہے کہ
 یہ تعلق بیعت قائم ہونے کے بعد کا ہے، بلکہ اس میں دہلی کے
 یاران طریقہ کو سلام بھی ہے گویا یہ محمد خان کے دہلی میں حضرت
 نظر کے زیر تربیت رہ کر لبولی والی جانے کے بعد کا ہے۔
 اب وہ مکتوبات ملاحظہ ہوں:

۶۷

جانان صاحب سلمہ اللہ الواہب۔
 شاہ صاحب قبلہ مسٹر شان و کعبہ مستفیضان، حضرت شاہ
 سلامت۔ مقصر الخدمت محمد خان بعد گزارش لوازم تسلیات و فدیوں
 کہ سرمایہ سعادت دو جہانی است معروض حاشیہ نشینان بمقل خلد مشاغل

می رساند. احوتر اگر چه از سعادتِ قرب حضور دور است. لیکن در حفظ العیب
 آن خلاصه دودمان عالی موصول. امید که این مخلص غایبانه را از تبه خلیه
 فیض مآثر فراموش نفرمایند. و اگر داعیه طبیعتِ گرامی به سمت بدوون
 مصروف باشد، چون غریب خانه در راه است، توجه مبذول فرموده برای
 یک روز به قدم کرامت لزوم کلبه احوتر را منور سازند، تا بمشاهده دیدار
 شریف و قدمبوس سامی سعادت اندوز گردد. زیاده حد ادب دانست.

بجناب پیر و مرشد برحق، قبله و کعبه دین و آخرت، معروض
 می دارد که از نواب صاحب قبله که در لبسوی تشریف آورده بودند،
 خبر صحت و سلامت ذاتِ عالی استماع یافته بود. هزار سجده شکر بدرگاه
 واپس حقیقی بجا آورده آنچه از تمنا شرف ملازمت و پیوری قدمبوس می گذرد
 ادب سبانه تعالی دانا است. همواره مستدعی این دعا راست که بزود تراویقات
 این سعادت میسر آید. زیاده حد ادب. بجناب عالی و والده صاحبه عرض کونش
 میان پیر علی و محمد منیر جوی و میان محمد مراد و آخوند نسیم سلام خوانند. والده
 غلام و غلام زاده مع مادر خود تسلیات می رساند. ملا نهان آخون خان محمد
 قادر داد خان کونش می رساند. فقط محمد خان

مکتوبات ضیاء الدین حسین بنام حضرت منظر

۶۹

قبله نیازمندان و کعبه مستمندان دام افضاله سلامت
 اضعف المملوتین فقیر ضیاء الدین حسین بعد تقدیم مراسم بزرگی
 و نیاز معرض می دارد که الحمد لله احوال این مسکنت مآل بجز ایزد
 ذوالجلال سترون است و صحت و سلامتی جناب فیض مآب در همه حال
 مستدعیست از سبحانه و تعالی ظل عاطفت عالی را بر سفارح مسترشدان
 و تسبیح نیازمندان دیربهار سلامت دارد - قبله من! آرزوی سعادت
 قدسوس آنچه بردل نیاز منزل مستولی است شرح آن از حد احصاء بیرون
 است - روزی غنی گذرد که سوا این آرزوی دیگر خیال باشد
 اما موانع ازین سعادت محروم داشته امیدوار است که
 عن قریب به تحصیل این سعادت میمنت لزوم بگذرانند و سبحانه
 تعالی علا ذلک قدیر و بالا جابته تدبیر - درین روزها خیر قدوم
 میمنت لزوم به بلده پانی پت استماع یافته که عن قریب به تحصیل آرزوی
 نیازمندان این ضلع متوجه خواهند گردید - درین تنها روز و شب انتظار
 دارد - حق سبحانه و تعالی امیر آرد - قبله و کعبه من درین ایام از هجوم
 عوامل عوارض روحانی که غیر از جناب عالی از پیچ جانب به نظر نمی آید
 امید است گری دارد از وساوس و خطرات شیطان رجیم که بغتة
 مستولی قلب می شود و به لغو و لاجول همان آن مدافعت می نماید
 و بعد زمانی باز خطرات وارد قلب می شود، و دفع می گردد
 و آن خطرات را نمی تواند معرض داشت - بعد مدافعت آن خیالات

در ہم و حزن آن قدر گرفتاری ماند که قریب ہلاک نوبت می رسد۔
 درین حالات غرازدست گیری جناب عالی صلاحیت ممکن نیست۔
 امیدوار است کہ بمعالجه این مرض قلبی کہ از چند گاہ مستولی حالات
 است۔ بتوجہات عالی مسدود شود و درین بابت ہر چه ارشاد بہ حمل
 آرد۔ زیادہ ازین حد ارب ظلم محدود باد۔ نور چشم مولوی قلندر بخش
 آرزوی قدسوی دارد۔

۷۰

حامداً و مصلياً

قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد تقدیم مراسم عبودیت
 و نیاز برض عالی متعالی می رساند۔ آرزوی ملازمت سرا سر سعادت
 بحد مستولی است کہ شرح آن درین قرطاس نمی گنجد حق سبحانہ و
 تعالی باین دولت مشرف گرداند۔ ہنگامہ این اضلاع علی الخصوص
 آمد آمد شاہ ابدالی ازین سعادت مقصر داشت، از حالات
 اضطراب قلب نمی توأم معروض داشت و کفی باللہ شہیدا۔ امیدوار است
 کہ بحال این نیاز مند توجہ مبذول شود کہ ازین گرداب بلا برآمدہ باین
 سعادت عظمی مشرف گردد۔ مجلاً از حالات این غلام نور چشم میان
 قلندر بخش صاحب برض عالی رسانیدہ باشد کہ از توجہ مرحوم نور چشم
 در سلک غلامان آنجناب منسلک گشتہ و چند روز مشمول توجہات

لہ جیسا کہ اس فقرے سے ظاہر ہے مکتوب نگار ضیاء الدین حسین
 مولوی قلندر بخش کے والد ماجد ہوں گے جو حضرت منظر کے ممتاز خلفاء
 میں سے تھے۔ اور تھانیر کے رہنے والے تھے۔

گشته در توجبه اول گریه بسیار غالب ماند و بیاضی نمودار شد و در دیگر
توجهات الوان مختلف بیاض و سواد و نزد قام و گل های زنگار رنگ
نمودار شده و می شود و چند دفعه رویای عجایب و غرائب بمشاهده آمده
این همه را شکر یکی نمی تواند کرد

گر بر تن من زبان گردد هر موی

یک شکر و از هزار نتوانم کرد

المحال رویای الوان بدستور است - منصل احوال غلام را نور چشم
بعرض عالی رسانیده باشد - از فضل و کرم امیدوار است که تا حصول دولت
آستانه بوسی توجه بحال غلام مبذول شود - و وقت حلقه غلام هم شریک توجه
گردد - زیاده ازین معروض داشتن حد ادب نبیند - زیاده بندگی
و نیاز و عجز و انکسار -

۷۱

حامداً و مصلياً

قبله و کعبه نیازمندان مدظله -

آه من العشق و حالاتم
ما نظر العین الی غیرکم
احرق قلبی بحراراته
اقسم باللّه و آیاته

جداد اے مراسم نیاز و بندگی معروض می دارد -

آرزو دارم که خاک آن قدم تو تپا چشم سازم دم بدم
بالات خود را سابق بعرض رسانیده و نور چشم میان قلندر بخشش منصل
زارش کرده باشد - ازان جا آرزوی ملازمت سراسر سعادت از خود گذشته
می گذرد - حق سبحانه و تعالی بزودی میسر آرد، که آمد آمد ابرائی

خیله در تردد انداخته، عن قریب که بفضل سبحانه ازین تشویش و لطمی
 می گردد، خود را بحضور می رساند، امیدوار است که فدوی را از آن خود
 تصور فرموده شود، غائبانه مشرف باید داشت - دیگر شرح احوال
 موجب لال است - زیاده چه گزارش رود - نلل عاطفت عالی مدام
 مستدام باد - آمین یارب العباد - زیاده بندگی و نیاز -

مکتوب منصب خان بنام حضرت مظهر

۷۲

قبله جاودان، کعبه مریدان حضرت پیر و مرشد حقیقی سلمه الله تعالی
 غلام فدویت نهاد منصب خان آداب تسلیمات و مراسم تعظیبات که
 شیوه غلامان خاک پای بلکه آئین سگان آستان جناب فیض مآب
 است معروض می دارد از خدمت سراپا فیض و برکت مرخص شده در لشکر
 رسید و صبح آن از موجودات فراغت حاصل نمود - و موجودات برادری
 ملاک نامرتاحال نه شده - غلام که هر وقت و هر هنگام امیدوار توهمات و
 متوقع ادعیه ذاکیه بوده سود و بهبود دارین دران میداند - امیدوار است
 که تا حصول قدمبوس بدعای خیر یار فرما باید بود - زیاده معروض ندارد -
 از فدوی سراپا نیاز ملاک محبت اللات تسلیمات و قدمبوس قبول یار -
 بخدمت همه یاران از منصب خان سلام نیاز برسد -

مکتوب محمد وجیبہ الدین بنام حضرت مظهرؒ

[وجیبہ الدین نام کے ایک شخص کا ذکر حضرت مظهرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۳ مجموعہ عبدالمزاق قریشی) میں جو قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے نام ہے، یوں کیا ہے: "گرام شخصہ بر شیخ وجیبہ الدین صاحب عرف شیخ مٹھا کہ بجائے برادر و فرزند فقیر اند و نیز با شما برادری دارند، دعویٰ کردہ۔ یقین است کہ آنچه حق است بہ عمل خواہید آورد۔"]

۷۳

حضرت سلامت! آرزوی ادراک قدمبوس زیادہ ازانت کہ بہ تحریر درآید۔ از خدمت شریف مرخص شدہ، بہ مراد آباد رسیدہ، پھر ان ایام بہ اولہ رفتم و الحال چند روز شدہ کہ باز بخانہ آمدہ ام۔ احوال حویلی سید اصالت محمد خان رو برو گذارش کردہ بودم و برائے حویلی دیگر متصل آن کہ بہ برسین مالک موقوف داشتہ بودم چون معلوم شد آن مکان خالی نمی شود۔ ویک حویلی دیگر خام متصل میر خیر علی بہت مالک آن در بریلی بہت اجازت آن ولعین کرایہ موقوف براو است لیکن بے ملاحظہ و پسندہ گفتہ شدہ اگر مرضی شریف باشد باو گفتہ شود۔ یک دالان خام و کھیریل پیش دالان و صحن مناسب و دو حجرہ دارد و بیرون دروازہ احاطہ لوگیر دارد کہ قابل بود و باش است و اگر در اینجا صورت اقامت خواہد شد بتدریج زمین ہم میسر خواہد آمد کہ در ان مکانے ساختمہ شود۔ بہر حال تشریف فرمودن درین شہر سعادتے است کہ خدا میر آورد

یک قند ارسال داشته امی رسد - پیش ازین زبانی شخصی متشیع شنیده
 بودم که کتاب جنکة العالیه فی فضائل معاویه رضی الله عنہ است
 از تصانیف شاه ولی الله صاحب - هر چند قائل معتبر بود لیکن فقیر با مرار
 تمام تکذیب و سکر و به بعضی مقدمات کذب این خبر زین نشین
 و سکر دم - طرفه اتفاق است که در اوله عزیزه پیش راه بهار سنگه
 باز مذکور نموده فقیر باره تکذیب و سکر دم - لیکن از بهار جیو معلوم
 شد که کتاب مذکور دو مجلد ضخیم در شاهجهان آباد پیش من به بیع آمده بود
 فقیر گویند که پیش ازین در وجود این کتاب شک داشتم - حالا که وجود
 آن محقق باشد ظاهر شیعی که فویل للذین یکتبون الکتاب بایدیم
 تم یقولون هذا من عند الله لیستروا به ثمناً قليلاً گویا بیان حال آنها
 است برای عداوت ایشان این همه درد سر بر خود کشیده باشند و
 فضائل شخصی که جمیع محدثین انکار حدیث وارده در باب و سکر کرده اند
 و نسبت وضع و بطلان بآن کرده این چنین عالم محدث چه گونه خواهد
 نوشت محض افتراء و بهتان است - بنا بر اطلاع گذارش نمودم که
 آن مخدوم هم و مولوی شاد الله صاحب هم از تصنیفات ایشان به تفصیل
 مطلع اند - از حقیقت حال اطلاع باید فرمود - و بهار جیو از کتاب مذکور
 بعضی فقرات نقل می کردند که از آن کذب صریح معلوم می شد - بعضی کلماتی
 که منسوب به نواصب است و سید یوسف علی خان ساکن رواروی
 (ریواری؟) هم می گفتند که از دوسه معتبر چنین شنیده ام - زیاده
 چه عرض نمایم -
 از خانصاحب محمد علی خان جیو و بنده محمد و عبید الدین بزرگی التماس
 است -

مکتوب اسدخان بنام حضرت منظر

۷۴

می رساند که تا تحریر این عرضی نهم رمضان المبارک است -
 فدوی مع متعلقان و توابع از توبه عالی متعالی به عاقبت است و خیریت
 و سلامتی ذات عالی مسؤل - از دیر رسیدن نوازش نامه که مشعر بر ^{فیت}
 مزاج اعتدال امتزاج طبیعت فدوی عقیدت سرشت بسیار متعلق است
 امیدوار است که بجواب آن سزاوار شود - زیاده چه عرض نماید - محمدی
 و دولت النساء مع والده ونانی و همشیرا اسم باسم کورنش می رسانند

عرضه
 اسدخان

مکتوب برادر خواجه فتح الله بنام حضرت منظر

۷۵

بعد بجا آوردن آداب قدیموس بعضی می رساند امروز که تاریخ
 چهاردهم شهر ربیع الاول است مع برادر گرامی قدر خواجه فتح الله صاحب
 و نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب به توبه آن قبله عزیز ^{شکر}
 است و خیریت مزاج مبارک لیل و نهار از جناب اوسیحانه مستدعی -
 احوال سرایا ملال خود را چه شرح دهد که بقلم راست نمی آید - آنچه از مکروها
 زمانه صدمات کشیده و می کشد - هوش و حواس مطلق نمانده که التماس

نماید. بعد مدت پنج سال نوازش نامه متضمن برین ساخته، جا رکاهت خواهد
 آیات که حق تعالی بیاورد بر تو نزول افروخته از مطالع آن حالتی
 بر دل طاری گشته که همه تاب و طاقت سلب گردید و عجب حیرانی لائق
 شد که آسمان و زمین در نظر تیره می نماید. با وجودیکه صعوبات زمانه از
 چیده لائق است که یک دفعه آسمان بر سر رنجیده و مرز زندگی پیچ نمانده
 در حیده آیات زندگی را چار و ناچار که درین بی اختیار است خیل بهمزیگی
 این برد که درین اثنا این ساخته ارقام شد. از دریافت آن
 بچی آیات زندگی تلخ که خاک برین زلیستن خدا داند چه عرصه کشد.
 سخت بجان کندن بسر خواهند شد. آن قبله گاهی درین مدت این علام
 را یاد نه فرمودند هرگاه یاد فرمود این ساخته ارقام شد. ارقام فرمودن
 این چه فائده داشت چرا که او شان تنها بودند عیال و اطفال نه داشتند
 که بنده ازین خبر رسیدن خبر گران آنها می شدیم. پس فائده شد
 که پیش از مردن حالت مرگ معائنه گردید. درین آیات پیری که روز
 به روز قوی ضعف افزونی دارد. علاوه صعوبات زمانه، همچو
 شکسته آورده که پیچ باقی نمانده، حق تعالی به تصدق حضرات
 ایمان سلامت برد. پس باره کینه او شان به کدام شیخی باید
 داد، بنده چه خواهد کرد. و دو اشرفی که هستند به اطفال مرزا
 فتح الله که خیل در حالت افلاس گرفتار اند و بنده طاقت ندارد که
 خبر گیر او نها شود. او شان را بفریست که مستحق اند و بکار او شان
 بیاید. غرض حواس تحریر نداشت که مفصل عرض می گردد. از مزاج
 کل مردمان محل دیگر تردد لائق شد. حق تعالی شفا کامل
 عطا فرماید. نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب قدمبوس
 می نمایند.

مکتوب امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بنام حضرت منظر

۷۶

بعض قبلہ دو جہان، کعبہ جاودان سلمہ اللہ تعالیٰ می سازد
 فدوی خاک پای امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بعد ادا سے آداب
 کورنش و بندگی معروض می دارد۔ غلام احوال کار خیر عاجزہ فتح محمد
 کہ از قدیم واجب الرعایت عالی بود در دار الخلافہ بجناب عالی
 منصل معروض داشتہ بود۔ ارشاد شدہ بود کہ خاطر جمع دارد۔
 خدای تعالیٰ فضل خواہد کرد۔ چون غلامان سوائے ذات شریف
 درین وقت ملجا و پشت پناہی ندارد و احوال غلامان این
 است کہ بجهت نان و پارچہ محنت کٹی دارد۔ بجز صبر و شکر علاجی
 ندارد۔ از فضل و کرم عالی امیدوار است کہ بحال فدائیت و بندگی
 فدویان نظر فرمودہ صرف عند اللہ دانستہ این قدر توبہ میزول باید
 فرمود کہ غلامان از کار عاجزہ فراغت حاصل گردد۔ بہ دعا گوی عالی
 مشغول باشد۔ واجب بود بعض رسانید۔ زیادہ حد آداب۔
 فدوی پیر محمد انوار کورنش بجناب عالی می رساند۔

عرض

غلامان قدیمی امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد

مکتوب افضل بنام حضرت مظهرؑ

۷۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد للذی رب العالمین والصلوة والسلام علی رسولہ محمد وآلہ
 واصحابہ اجمعین۔ جناب اقدس مقدس بندگان عالی حضرت
 مرزا صاحب و قبلہ خداوند خدا لگان احقر افضل بعد اے آداب
 نیاز مندی با وسلامہا معروض می دارد کہ ضعف مزاج حضرت قبلہ گاہی
 بہ دستور و تشذیبی این مشتاق روز بروز در ترقی حقوق ایشان نہ بدرجہ
 بیست کہ ازین طرف در چہین وقت چشم پوشی کردہ بہت التساب سعادت
 بعالی خدمت رسید صرف در بودن خدمت ایشان ہزاران سعادت ہست
 دارین مندرج است۔ لہذا در پے حصول سعادتے از سعادت دین
 محروم ماندہ۔ انشاء اللہ العزیز ہمیں کہ اندک قوت بیاید و ضعف بر طرف
 شود۔ شرف اندوز عالی جناب می گردد۔ امید کہ غایت از توجہ مرحمت
 سامی ذخیرہ اندوز فیوضات گردد۔ باقی خیریت است۔ و مشتاقان سترہ
 قدم میمنت لزوم اند۔ لالہ لچمین سنگ بہ بندہ ربط قدیم در آمدہ
 در کار خود یگانہ روزگار است۔ بخدمت زانو نشینان استانہ
 خود را خواہد رسانید۔ امید وارم کہ در حق مشارالیه توبہ می فرمودہ
 اگر درین نواح یکے بنویسند بہتر، والا در پورب بہر کہ مناسب دانند
 برائے نام بردہ قلمی فرمایند، و بندہ را بنوازند۔ حضرت قبلہ گاہی
 قدمبوس و سلام و محمد صبر و برکت اللہ کونشما و اندرون بخانہ

احقر و محمد منیر و بہولی آداب کنیزگانہ می رسانند، و میان غلام رسول
و غلام حسن نیز قدمبوس بعرض می رسانند۔

غالب است کہ نواب صاحب ہمراہ محب اللہ خان صاحب تشریف
برده باشند، و اگر در انجا باشند سلاما مطالعہ فرمایند۔ بیارانِ حلقہ
نام بنام سلاما مطالعہ باد، والسلام۔

بخدمت شریف مولوی سنا اللہ صاحب سلاما مشافانہ
التماس است

مکتوب نادعلی پسر شیخ غلام محمد بنام حضرت مظہر

۷۸

بخدمت فیض درجت حضرت مرزا صاحب قبلہ دو جہانی مدظلہ العالی
می رساند۔ فقیر نادعلی پسر شیخ غلام محمد سہپور کے آدابِ تلبیبات
قدویانہ و کورنشآت نیاز مندانہ بجا آورده معروض می دارد۔ غلام مرزا
خلف نیاز مند ارادہ طالب علمی می دارد و آن نذر الزمان سبب اوقات
بہ تمام سرمایان است کہ در قصبہ سہپور کے کسی مدرس نیز میر
نیست۔ لاچار شدہ آن قبلہ حاجات را مری و مشفق دانستہ،
جناب عالی فرستادہ، یقین کہ مشرف خواهد شد۔ موقع ضرورت
فائز البرکات آنست کہ یک خط سفارش میر کلوجیو عنایت فرمایند
کہ میر کلوجیو جاگیر نمودہ در مدرسہ خود سکونت دہند و یا در بسوی
در مسجد خود دارند تا از توجہ سالی بندہ زادہ بمقتود خود برسد۔ زیادہ
چہ عرض نماید۔

لہٰذا یہ سہیس پور "ہوگا۔ اس نام کا قصبہ ضلع بجنور (رہیل گندھ)
میں ہے۔

مکتوبات والد محمد رفیعی خان بنام حضرت مرزا

۷۹

بخدمت حضرت مرزا جان جانان صاحب مدظلہم و دام ارشاد ہم
عرض سلام بہ نیاز تمام قبول باد۔ تفصیل احوال ایجا در خط سید حسنت
خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ نوشتہ ام ملحوظ نظر مبارک خواہد شد۔
از پی جہت مکرر بہ تحریر آن مصدر نگریدہ دام ظلالکم۔ از اندرون
بندگی می رساند۔

پر نورداران نام بنام خصوصاً محمد رفیعی خان و والدہ اش
تسلیات و کورنشآت و شکر نسخہ عاصفہ بجای آرند۔ عزیز دیگر
تسلیات معروض می دارد۔ از اندرون بہ اندرون دعا معلوم باد۔
میان کامو صاحب سلام مطالعہ نمایند۔ برادران در بیٹہ ملاقی شدہ
بودند۔ ایشان بسیار یاد می آمدند۔
نصف محرم روانہ شد۔

۸۰

غریب نواز سلامت۔ نوازش نامہ فیض مشخون مر سومہ
میان غلام مصطفیٰ مرحمت فرمودہ بودند رسید و موجب افتخار
و مبارکات گردید۔ درین ولا میان روح الامین جو سمت وطن خود

والد میر محمد حسین۔ کلمات طیبات میں ان کے نام حضرت مرزا کا مکتوب ۵۹ ہے
نیز اسی مجرے کے مکتوب ۶۳ میں بھی ان کا نام آتا ہے۔ اور مکتوب میں ان کے انتقال پر
توڑنی کلمات ہیں۔

رفتہ اند۔ ازین سبب عرض ملفوف نموده ارسال نکرده ، زبانی میان
غلام مصطفیٰ جو اڈاب کورنش بعد نیاز بجاء آوردند و میان مراضی
مع والدہ و ہمشیرہ خود کورنش و تسلیمات بجای آرنند۔

مکتوب ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی

بنام حضرت مظلوم

۸۱

حضرت پیر حقیقی و مرشد تحقیقی بدظلمہ العالی حضرت مرزا صاحب
جو از طرف ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی بعد از عرس کورنش
و بندگی فراوان معروض آنکہ درین روز ہا معلوم گردیدہ کہ حضرت
تشریف شریف را طرف سنہل فرمودہ اند خاطر متفکر گردیدہ
حق سبحانہ و تعالیٰ از کرم فضل خود بزودترین اوقات باز
بشہر حضرت را بیارند کہ نصرت ما مردم بیکسان از طمانیت ذات
آن حضرت بالکل است۔ کیفیت این جانب بجانب عالی روشن
است، خصوصاً درین روز ہا تنگی و عسرت نہایت ملحق شدہ۔ امید
بر اخلاق کریمانہ و مربیانہ نمودہ برخوردار میرہاء الدین را بخدمت
ارسال داشتہ۔ امید کہ توجہ فرمودہ مبلغ عمر این جانب از سرکار
نواب ارشادخان وصول کنانیدہ حوالہ برخوردار میر مذکور فرمایند۔
درین باب غور فرمودن مہزینت بیکسان است و مشکور عند اللہ
عند الرسول گردین است۔ بجز بندگی چہ عرض نماید۔

ہندو دوستوں اور معتقدوں کے مکتوبات

حضرت منظر کے نام

[حضرت منظر کے نام ان کے ہندو دوستوں اور معتقدوں کے گیارہ مکتوبات یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ جنورام جیون، اور بساؤن رائے بیدار کے والہ کا لکھا ہوا ایک ایک مکتوب ہے۔ چھترمل اور نانک چند کے دو دو اور مری دھر کے تین مکتوبات ہیں، اور ایک مکتوب کے لکھنے والے کا نام نامعلوم ہے مگر اس کے مندرجہ سے اس قدر ضرور معلوم ہوتا ہے کہ لکھنے والا حضرت منظر کا کوئی ہندو دوست اور عقیدت مند ہے۔ اور یہ مکتوب نامعلوم الاسم مکتوبات میں پہلا ہے، یعنی اس مجموعے کا مکتوب ۹۲۔

ان مکتوبات سے ظاہر ہے کہ لکھنے والے حضرت منظر سے عقیدت و اخلاص کا ایک تعلق رکھتے تھے۔ جنورام نے تو بھراحت خود کو حضرت منظر کا جانسیار اور تربیت و پرورش یافتہ لکھ کر عقیدت ظاہر کی ہے۔ مرطاد کے مکتوبات سے بھی قلبی تعلق ظاہر ہے اور بڑی توقع کے ساتھ حضرت منظر سے امداد کی درخواست بھی کی گئی ہے۔

حضرت منظر پریشان حالوں کی مدد کے معاملے میں
 سب کے کام آتے تھے۔ جھڑیل کے ایک خط میں
 جو ڈاسنہ (ضلع میرٹھ) سے لکھا گیا ہے کمال اظہار عقیدت
 ہے، دوسرے خط میں شاہ درآنی کی آمد آمد کی خبر کی
 تصدیق و تفصیل جا ہی گئی ہے۔ دہلی دھر کے ایک
 خط میں شاہ درآنی کے سرہند میں داخل ہونے
 کی خبر ہے۔ یہ دونوں مکتوبات ۱۱۷۸ھ کے معلوم
 ہوتے ہیں جبکہ شاہ درآنی نے اپنے بلوچ حلیف
 امیر ناصر کے ساتھ لکرپیش قدمی کی تھی اور شاہ
 سرہند میں داخل ہوا تھا۔

ایک مکتوب میں بسا و ن راے بیدار (یا
 بسا و ن لال بیدار) کا ذکر یوں آتا ہے "برخوردار
 بسا و ن در امر وہم لجا فیت است"۔ بسا و ن راے
 بیدار حضرت منظر کے شاگرد تھے۔ سفینہ خوشگلو
 میں ان کے بارے میں ہے کہ "بسا و ن راے بیدار
 تخلص شاگرد مرزا جانان منظر صاحب است
 تربیت و تخلص از جناب مرزا یافتہ، خیلے صاحب
 طبع رسا است۔ چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہ
 دیوان صوبہ رفتہ و الحال باز بہ دار الخلافہ مرا
 کردہ" (ص ۳۱۰)۔

۱۵ دیکھیے "احمد شاہ درآنی" سید نصیر احمد جامعی، ص ۲۰۹ تا ۲۱۱

مکتوب چیتو رام بنام حضرت منظر

۸۲

قبله خدایگان کعبه دو جهان سلمه الرحمان لکترین عقیدت الیام
 چیتو رام بعد ادا سے آداب بندگی و پرستندگی بجا آورده معروض
 رائے فیض برائے میگرددانند از استماع نوید تشریف آوردن آن
 خدایگان در جهان آبار خاکسار را چندان نشاط و انبساط حاصل گردیده
 که در تحریر و تقریر نمی آید. لیکن حیث صدحیف که آن حضرت قدر قدرت
 از سرفراز نامه آگاه فرموده سرفراز و تمنا زنه فرمودند. این قدر
 بے توجہی بر ما همچو من جان سپاران نباید فرمود. آخر خود تربیت و
 پرورش یافته آن چستان ملک چنان هستند که دور نیستند
 آئینده از تفضلات کریمانه امیدوار است که گاه گاه از سرفرازنا
 سرفرازی فرموده باشند. زیاده بندگی چه جرات نماید.

مکتوب جیون بنام حضرت منظر

۸۳

حضرت صاحب خداوند نعمت سلامت
 از لکترین خاندان جیون بعد ادا سے آداب بندگی و
 پرستندگی معروض حاشیه بوسان بساط فیض مناظ میگرددانند.

غلام مع الحیر در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض درجت حالتی
وارد بوده کہ برخدائے علیم یا بر آن قبلہ روشن خواهد بود۔ امیدوار
کہ در حال این کثیر الاختلال بر توجہ ظاہری و باطنی فرمودہ ازین
مخصم نجات بخشند و از جواب عرضی سر بلندی فرمودہ باشند۔
زیادہ حد ادب ندید۔

عرضے

غلام عقیدت پیوند جیون

مکتوب والد بساوند راے بنام حضرت منظر

۸۴

بعالی خدمت حضرت مرزا صاحب خدائگان فیض رسان نیاز
بعد اداے مراتب نیاز مندہا و آرزوے ملاقاتہا معروضی دارد کہ
مکرمت نامہ ورود کرامت فرمود، خاطر مشتاق را سرور بے اندازہ
و فرحت بے شمار حصول نمود۔ حق سبحانہ جل شانہ باین خوبہاے
ذاتی و صفائی سلامت دارد۔ ورود شریف درین مملکت باعث
ترقیات طالبان خدا و موجب انبساط دوستان با صفا است۔
الحمد لله والمغفہ کہ عذر مسموع شد، و معذوری ثابت۔ دل بندہ
بملازمت سامی تیا کہا دارد و پیغام یاد فرما باشند۔ برخوردار بساوند
در امر وہہ بعافیت است، امیدوار دعا است۔ و متعلقان اینجا
بخریت اند۔ بخدمت نواب ارشاد خان صاحب سلام فرمائید والسلام۔

۸۵ مکتوب ۸۵ میں بھی جیون مل کا نام آ رہا ہے۔ اس مکتوب میں بھیجیہ میں نے حضرت منظر
کے بارے میں "از احوال خرو عافیت لالہ جیون مل اطلاع بخشند" واضح رہے کہ حضرت منظر نے
حلقہ المعارف میں ایک سید جیون نامی ہیں ذرا نام ہے جو طبقہ عالیہ سے تعلق رکھتے ہیں (المکتوب ۸۵)

ملکوت بابت چہترمل بنام حضرت مظہرؒ

۸۵

حضرت پیر و مرشد سلامت - خاک را سراپا انکار چہترمل
 کہ بے نصیب از حصول سعادت ملازمت حضرت است آداب
 عقیدت و ارادت بجا آورده بعرض عالی متعالی می رساند - چند روز
 است کہ از سرفراز نامہ با وجود ترسیل عالین نیاز متواتر یاد آورده
 مرحب کہ طالبی خود دانست حق تعالی سایہ بلند پایہ آن حضرت
 را بر مفارق مانعان محدود و مخلص داراد - قبلہ من! ہر چند خواستم
 کہ بجناب عالی مستفید شدہ حصول ملازمت سراسر سعادت کاہد
 لکن گذاشتہ آمدن کار اینجا را برخلاف بہای صاحبان صلاح
 وقت ندانستہ، لاچار بتوقف پرداختہ و یک ماہ دیگر ہم فراغت سفر
 (میسر) نمی آید - انشاء اللہ تعالی دوچار روز باقی مانده ماہ رمضان المبارک
 غلام بجناب عالی شرف اندوز خدمت می گردد - قبلہ من! از اخبارات
 مختلف خبر آمد آمد شاہ درانی بہ ضلع آن طرف سہرند بسیار شنیدہ
 می شود - آنچه احوال آن حدود بجناب عالی دریافت بود بہ غلام اطلاع
 باید فرمود - زیادہ حد ادب ندید -

از احوال خیر و عافیت لالہ بیون مل اطلاع بخشند -

عرضہ

غلام چہترمل

۸۶

حضرت پیر و مرشد سلامت - فدوی چہترمل آداب تسلیمات

بجا آورده بعرض عالی می رسانند. سابق ازین دو دفعه عرضی به جناب عالی ارسال یافته، از نظر مبارک گذشته باشد. لیکن از تشریف بردن بآن سمت عنایت نامه معتمدین خوشی مزاج مبارک صادر نه شده، خیل طبیعت منتظر و نگران است. و فدوی از یک ماه از کمرز یادده، در داسنه (دولت پیر) استقامت دارد. اگر بجواب عریضه سرفراز شود، نوازش نامه بخدمت حضرت شاه کمال صاحب در داسنه شرف نفاذ می شده باشد. و فدوی را در هر حال غلام خود تصور کرده، از گوشه خاطر مبارک فراموش نباید فرمود. زیاده حد ادب ندید. واجب بود بعرض رسانید.

عریضه
غلام چهرمل

مکتوبات نانک چند بنام حضرت منظر

۸۷

حضرت صاحب خدائگان، قبله عالم و عالمیان سلامت بعد تقدیم لوازم نیاز که طریقه نیازمندی و عبودیت است مشهور ضمیر منیر که آئینه جهان نما است می گرداند. والا نامه سالی از روی عنایت عمیم نامزد خیرخواه " اصدار شده بود، شرف صدور ارزانی فرمود. از فضل و کرم عمیم گرای خیرباد خداوند تعالی آن خدائگان را دیرگاه کرم فرمائی نیازمندان دارد. در مقدمه مولوی ثناء اللہ جیو که مع علایق در آنجا آمده اند سمت تحریر

یافته بود سعادت اطلاع گشت - بر طبق ارقام شریف خط محمد روشن
در مقدمه دادن یومیه بلا قصور و ماه به ماه بنام گماشتگان
مشارالیه لویانده بخدمت ابلاغ داشته می رسند - مسطور
خلیفه فیض الله در خدمت سامی حاضر اند - مبلغ در ماهیه سرلوی
از مشارالیه گرفته صار وصول کرده مارن روپیه های دو او شان
باید کرد که خلیفه معز الله زود با ایصال رسانیده خواهد داد - زیاده
از فضل و کرم گرامی که بحال این احقر ^{بندوبل است} بایراد عنایت نامجا
سامی که ذریعہ سعادت و مفاخرت است معزز و متمیزی شده باشند
زیاده چه بر طرازد - تلامم ممدود بار آمین رب العباد - فدوی نانک چند
تلیمات می رساند -

۸۸

فدوی نانک چند اجرض می رساند - غلام تراب الاقدام
خلیفه فیض الله سر به سجود نهاده تلیمات غلامی معتکفان حضور
فیض گنجوری رساند و انشاء الله العزیز فردا پس فردا قدمبوس خواهد
شد و محمد خان و محمد شاگر نیز کورنشات غلامانه بعرض می رسانند
بوعده معدوده می رسند - و غلام محمد برمی نیز تلیمات میرسا
و بخدمت نواب صاحب مهربان ^{صلوات الله علیه} الدوله بهادر تلیمات
برسد و یاران طریقہ که سعادت مند اند سلام بعد شوق مطالبه
باشند - زیاده -

ملکوبات مرلی دھر بنام حضرت منظر

۸۹

حضرت شاہ صاحب و قبلہ فیاض زمان سلامت -

بندہ مرلی دھر بعد اداے آداب تسلیمات و کورنشآت کہ طر لقیہ
نیاز مندان عقیدت کیش است معروض راے بیضا ضیاے میگرداند
تا امروز کہ روز دوشنبہ نهم رمضان است بندہ بخیریت مع متعلقان
در سرائے ہندوان استقامت دارد، و در بارہ قدم فیض لزوم
مستجمل او سبحانہ تعالیٰ سببے سازد کہ نوع دولت قدمیوسی
حاصل گردد و تکلیفات کہ از عدم روزگار آنچه می گذرد قابل تحریر
نماند و علاوہ آن آنچه شبانہ روز از تفکر با بر حال است -
چہ عرض نماید - حالت جان کنذلی است مگر از فضل او امید است
کہ شاید باین تن مردہ باز ہم جانے تازہ بخشند والا ما ندن ابرو
بہ نوع بہ نظر نمی آید

مایم پرگناہ، تو دریاے حتمی جانیکہ فضل تست چہ باشد گناہ ما
قبلہ من! علاوہ این ہمہ تفکر خبرے رسیدہ کہ شاہ درانی داخل سر بند
شدند، از استماع این جان در قالب نماندہ - یقین است کہ
بآن خداوند خبرے معتبر خواهد بود - امیدوار است کہ بہ غلام منصل
اطلاع باید بخشید کہ چگونه است - اگر ہمچنین باشد مردمان را
از اینجا برداشته جائے دیگر برده شود - زیادہ بجز بندگی نیاز چہ عرض
نماید - میان پیر علی صاحب بندگی مطالعہ نمایند - ہمہ (بھیما) حکومت راے
برادر رام پرشار کورنش می رسانند امید قبول - عرضے
غلام مرلی دھر

دستگیر در ماندگان و اسے سرمایہ بیکان سلامت

کترین غلامان حلقہ بگوش مرلی دھر بعد آرزوی قدمبوسی معروض
می دارد کہ عرصہ شش ماہ است از شکر بادشاہ رشتہ نوکری
غلام گسستہ باز در بندرابن بخانہ خود رسیدہ و درین عرصہ
آچہ شرط تالاش است درینجا کردہ شد لیکن پیچ بہ ظہور نیامد ناچار
بخانہ خود نشستہ و نظر بر فضل او تعالی داشتہ - قبلہ من!
حالا حالت تباہی بہ نظری آید کہ نزدیک رسیدہ است و بر سبب
ظاہر ہرگز نمی بینم کہ آبرو بماند - خوارا مدد و دستگیری کنید - و
حالا اسباب یک روپیہ بخانہ نماندہ و دخل یک حبیبی ،
و فرج روز مرہ می آید - درین باب آچہ ازین تفکری گذرد ، بجز
ذات اوس بخانہ تعالی کیسے نمی داند - قبلہ من! غلام را بجز ذات
عالی کیسے تکیہ و پناہے نیست - ناچار شدہ بعالی خدمت باز معروض
داشتہ کہ این وقت دستگیری است والا حالا آبرو سے غلام معفت
از دست می رود ، و غلام بہ ارشاد عالی بہ عالی خدمت می رسد -
اگر آنجایک روپیہ روز را ہم روزگار غلام بپشود ، غلام را یاد فرمائید
کہ در خدمت برسد ، و از براسے خدا عند اللہ نظر توجہ در حق غلام
مبذول داشتہ کہ ازین تکلیفات رهایی یابم - قبلہ من! غلام در
حالت نزع احوال خود بعالی خدمت گزارش نمزدہ است توجہ
بمزاج عالی گرانی نگذرد و باز ہرگز باین بے حجابانہ معروض نخواہد
داشت و دیگر تا حالت تحریر ہمہ وجوہ غیر یہا است - زیادہ حداد

نزدید - در خدمت والده صاحبہ و قبلہ کورنش می رساند -
امیدوار است که عنایت در جواب عریضہ نیاز بدست
دارندہ عریضہ نیاز مرحمت باید فرمود که بعلام برسد -

عریضہ

فدوی مزی دهر

۹۱

قبلہ حاجات، کعبہ مرادات، فیاض زمان دستگیر در ماندگان
مکرمین غلامان حلقہ بگوشش هر کید هر بعد آرزوی قدمبوسی که حد و
نهایتی ندارد مکشوف را ضیاء ضیاء می گرداند - امروز که روز جمعہ
تاریخ سیوم جمادی الثانی است، غلام در الوچہ که از خرجه ششش
گروه است بخیریت رسیده است، و در یاد قدمبوسی آن ذات
فائز البرکات مشغول - اگر چه این دولت و نعمت در ظاہر باین غلام
میسر نیست - لیکن روز و شب در دہیان این چشمان را بران قدمها
می ساید و شکر با بجای آرد و ہمین آرزو است که روزے او سبحانہ
آعالی این دولت و نعمت زود لقصیب کند که ازین کمش مکش زمانہ توقع
زندگی ہم از دست رفته، بارے بہر حال شکر است

راضی بفضله دوست می باید بود + در هر چه رفتی او دست می باید بود

امید از ذات فائز البرکات آن دارم که قلم مغفور بر گناہم کشیده ہمراہ
توجه دلی در حق غلام مبذول می شده باشد که درین صورت توقع بہبودی
در جهان است - و قبلہ لمن! بنده حال سخت ناچار شدہ از خانہ
میراثہ است، اسب سوارس که بود قرض خواہان گرفتند - ناچار بہ ہر صورت

کہ شد از خانہ برآمدہ ام و ارادہ لشکر نواب نجیب الدولہ بہادر دارم
 اوسبحانہ تعالیٰ فضل فرمایید و دستگیری کند کہ آبرو بماند ،
 واللہ یا قسمت ۔ و عنایت نامی کہ بدست برادر شام لعل
 مرحمت فرمودہ بودند ورود فرمود معزز و منور ساخت نہ
 عنایت نامہ را چون بر شام + گئے بردیدہ گے بر سر نہادم
 اوسبحانہ تعالیٰ ان ذات فیاض زمان را باین نوار شہا دیر گاہ بر
 سر ما غلامان سلامت با کرامت نگاہ دارد کہ ہمین آرزوست زیارہ
 نیاز و بندگی ۔ در خدمت والدہ صاحبہ معظمہ مکرمہ کورنش نیاز قبول باد
 در خدمت میان پیر علی صاحب بندگی عرضے
 کمترین غلامان مرلی دہر

مکتوبات نامعلوم بنام حضرت مظہر

۹۲

حضرت صاحب و قبلہ خدائگان کعبہ دو جہان سلمہ الرحمن بعد ادائے آداب بندگی و پرستندگی معروض رائے عالی گردانیدہ می آید۔ نوازش نامہ نمود مع چند عدد سیپاری و سرہای سنہل کہ از راہ خانہ زاد پروری عنایت شدہ بود، بوسیله یقینت سمر و عور ملاح کہ در حسم سمن صدرا کس (کذا) پیدای کند شرف ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ آداب تسلیمات این عنایات بے عنایات بجناب فیض مآب باریابان حضور کرم ظہور می رساند قبول افتد۔ خداوند من! درین مدت سوائے ذات و الا صفات ہمہ عالم دنیا را سیر نمودم و آنکہ حقیقت رائے بار بار می گوید کہ بجزمت این خانہ زاد حاضر شوم، درین جا آمدہ، جہ خواهد کرد۔ امیدوار فضل و کرم آنست کہ بوجہ مشارالیه را ازین ارادہ خام بازدارند۔ اگر از ارشاد آن حضرت صاحب قدر قدرت نامبرده بازمی ایستد، از ادائے شکر این بر نخواهد آمد۔ اما چنان نشود کہ ہنگامہ برپا گردد۔ چنانچہ کہ حضرت صاحب دو ماہ این مرد کہ را باز

داشتند، همان قسم باید داشت لاله لاله امرنا تھ ازین وا
 هستند و نادان (نالان) اند و نام عمل (کذا) را می دانند، از نامبرده
 هیچ مذاکره نکنند - زیاده حد ادب ندید -

۹۳

میرزا صاحب مہربان قدردان سلامت - مدتها گذشت
 کہ دل برائے استماع خیر خیریت نگراںیہا دارد. ہر چیز سدہای راہ
 عذر خواہ است لیکن دل مشتاق عذر پذیر نمی باشد. او سبحانہ
 تعالیٰ ذات سامی را سلامت با کرامت دارد کہ جان آبار نزد ما جموع
 است - از نور الہدیٰ و نور العلیٰ و نور المصطفیٰ آداب نیاز
 قبول فرمایند ہر کدام متاہل و صاحب اولاد است. نور الہدیٰ کہ
 فیض نظر شریف در یافتہ، در مراتب علوم نقلی و عقلی و در تفاوت
 و تفاوت بالغ ببلوغ الرجال است و گوشہ چشمی سوے دل ہم دارد
 نور العلیٰ شرح تحریر و حاشیہ قدیم مع لوازم و مصالح بود. نور الہدیٰ
 باستعداد و ہر افضت جماعت از طلبہ می خوانند. نور المصطفیٰ بقایت
 خام ماند، از شرح ملا شرح و قایہ ترقی نمی کند. دعا فرمایند کہ او
 سبحانہ، تعالیٰ ہمہ را جامع مراتب ظاہر و باطن کند. اگر کسی از
 اصحاب کہ فقیر را دیدہ باشد و زمانہ فرصتی او را داردہ باشد
 سلام او را رسانند -
 و از اہل بیت بہ اہل بیت سلام رسانند و بر تفضیل احوال
 اطلاع بخشند -
 زیادہ از شوق چہ نگارد - والسلام

۹۲

صاحب مہربان میرزا جانجانبان جیو اعلیٰ الاعز الداعی الی الخیر
 خلاصۃ الارواح نیر المشکوٰۃ والزجاجة والمصابیح، شمس الحق والین
 نور اللہ فی الاولین والآخرین سلامت بعد تھانے دریافت سعادت
 قدموس و بندگی مکشوف ضمیر النوری گرداند۔ احوال بفضلم مقرون
 شکر و سلامتی ذات والا مطلوب، از روزیکہ ازینجا تشریف
 بردہ اند، دل بے اختیار مشتاق است۔ ایزد تقدس و تعالیٰ افضل
 خود فرماید۔ اگرچہ دل فدوی بندہ بحصول دولت صحت بزرگان
 ہی خواہد لیکن علاقہ دنیا نمی گذرد۔ اگر بخاطر می گذرد کہ دامن از دنیا
 برافشانند۔ درین مقدم صلاح می دارد ہرچہ اقتضای فرمایند۔ اگر ما خود
 عند اللہ نشود، ارادہ است ہرچہ ارشاد شود، از دوست نشان بار
 عارف خان۔ اخوند جیو و صاحبان دیگر ہمراہ صاحبی آمدند
 اسم آن فراموش شدہ، بخدمت آن سلام نیاز موصول باد۔ زیادہ بندگی۔

۹۵

جناب ارشاد مآب، قید اہل تحقیق و کعبہ صاحب تدقیق تقدیم
 مراسم نیاز و آرزو بندی معروض می دارد عریفہ نیاز مشتملہ
 احوال خود مصحوب تیمرخان از آشنایان میان محمد افضل خیر
 نمودہ بود، شاید جناب عالی نہ رسیدہ باشد۔ از استماع
 خبر ہیمنت اثر قدم مسرت لزوم مسرت فراوان و نشاط بے پایان

و نمود. الحمد لله على ذلك حمداً طيباً كثيراً - درین ولا اکرام الله را
 در زیر اجل ذنبیل شدید پیدا است که سبب آن تب دارد و در ^{خانه او}
 نیز بیماری تب است؛ لهذا مقصر ماند، والا قدم را از سر ساخته
 بخدمت می رسید. والشاء الله تعالى اگر صحت دست می دید بجناب
 فیض مآب خواهد رسید. و این خادم دیرینه را روز بروز اخطا و
 قوت است و ضعف و ناتوانی بیشتر، و اسباب سواری
 میسر نیست؛ ولی آرزوی قدیموس بسیار دارد. اگر آمون امری
 اراده عالی باشد، اگر سواری انجام مستعار بهم رسد، به سعادت قدوس
 مشرف گردد. میان جلال الدین حکیم در فضل ذکر چهار رساله نوشته،
 آن را فقیر ملاحظه کرده که در تحریر حدیث غلطی نموده است و در فضل
 ذکر چهار دعای محض کرده است، و طعن در پرده به میان محمد اعظم
 قدس سره نه نموده بلکه بجناب حضرت مجدد نیز - لهذا فقیر رساله
 در فضل ذکر خفی که از تفاسیر بیضاوی و عمده و نیشاپوری و جلالین
 و بحر مواج و مدارک و تفسیر حسینی و غنیة الطالبین و رشتحات
 استنباط نموده، قریب دو جزو تحریر کرده، جزو اول بجناب عالی
 ارسال داشته، ملاحظه فرموده و اصلاح نموده عنایت فرمایند -
 اکرام الله و مکو و جکمو و فرحت الله و همه مردمان خانه بندگی
 می رساند. و سیاهی و قلم و کاغذ بسیار ناکاره است قابل
 تحریر نبود.

سه شیخ میرا اعظم خدیفه حضرت حاج میرزا زین العابدین - بزار شیخ میرا اعظم در بلبده
 کجرا لو (بجرا لو) است - در بکجه نقارات نظری س ۲۵

جناب ارشاد مآب..... غلام مبعہ متعلقان بتوجہات القبہ
بعافیت است۔ و سلامت ذات فالض البرکات بر مفارق ما غلامان مسؤل
از جناب او سبحانہ تعالیٰ می نماید۔ غلام متعلقان را درین مقام آورده
است، و خود تمام روز در دیوان خانہ نشسته می ماند۔ یاران طریق
ہر روز وقت می آیند، توجہ ذکور و اناث از بست زیادہ می شود و گاہی
قریب سی ہم شود۔ و چار پنج شش ہم می شود۔ و امروز نہ روز شدہ
کہ نواب صاحب و میان ظفر علی خان صاحب و ارشد خان صاحب و دیگر
اعزہ از پسران و متعلقان نواب صاحب بہ بسوی تشریف بردہ اند۔
خبر است کہ در دو سہ روز خواهند آمد۔ و روشن خان در شتابان
در ماہہ چیزے تکا سل می نمود۔ لہذا غلام مقرر نمود کہ ہر روز گرفتہ باشد
چنانچہ آن قبلہ ہم ہمین طور ارشادی فرمودند۔ بہ برکت توجہات القبہ
حق سبحانہ تعالیٰ در معاد و معاش غلام برکت عطا فرماید۔ آمین۔
آخرن روزے در آوردن زر لومیہ و دیگر امور غلام بسیار سعی می نماید۔
امیدوار توفیلات است، و دیگر ہمہ یاران طریقہ بہ غلام اخلاص می نمایند
و دیر شد کہ بورد عنایت نامہ و اطلاع اخبار عنایت آثار آن خداوند
الکبیران نیافتہ، و دیگر ہمہ عنایت است۔

.....
اللہ

جناب ارشاد مآب حضرت رزا صاحب دام ظلها و لطفها
 بعد عرض نیاز می رساند که حق شیخ محمد عظیم در مقدمه حویلی ثابت
 شد که میر حمزه و غیره بخصور سامی اراک شهادت کردند. لیکن تا حال
 بحق خود نرسیدند. اگر توجه سامی بلیغ بحال ایشان بذول شود. در اند
 توجه کامیاب می شوند، و در سهولت طرف ثانی که جماعت کثیر از آنها
 گمراه می شوند. اولاً بحسب الله خان نگاشته شود که ناواقف حمایت
 آنها سازد و این مقدمه را بعلماء سپرد نماید. هر چه بموجب شرع شریف
 انفصال شود، طرفین اطاعت سازند. محمد خان و خلیفه شیخ فیض الله
 درین باب بتوجه سامی تمدد و معاون بدل و جان شوند. اسلوب
 خواهد شد. و آنچه زبانی مرزا اسد الله بیگ صاحب گزارش سازند، موافق
 شده باید شنید و قبول فرمایند.

جناب ارشاد مآب حضرت رزا صاحب دام ظلها و لطفها
 بعد عرض سلام نیاز گزارش می سازد. شیخ محمد عظیم ویرا باری
 که وطن قدیم در سنبل می دانند چنانچه حویلی جد ایشان در چودپری
 مقرر است و از مدت استغالی اند، کسی بحق نمی رساند. الحال که
 قوم میمنت لزوم با اتفاقات حسنه واقع شده، امید قولیت که
 بتوجه سامی بحق خود برسند. البته توجه فرموده بود لیکن چون توقف

بیتاثر است. این سخن را در میان حضرت قبله ای که در مقام حضرت در حق ایشان توجه فرموده

بود تا جان انصام نہ رسیدہ، گویا بر توبہ عالی موقوف بود و کلمہ از زبان مبارک بہ حمد خان صاحب و خلیفہ فیض اللہ جو فرمودہ دہندہ -
 انشاء اللہ تعالیٰ حق بمقدار خواہد رسید۔ و ازین مقدمہ لو اب صاحب
 لو اب ارشاد خان صاحب، امام الدین احمد خان صاحب خوب و مطلع
 اند، مفصلاً گذارش خواہند ساخت، بمعرض قبول افتد۔ زیادہ حد
 بخدمت ملزمان خدمت شریف سلام شوق مطالعہ بار۔

۹۹

حضرت سلامت

عنایت نامہ چہرہ وصول افروخت و باطلاع خیریت مزاج شریف
 سر تھا اندوخت۔ شفقت نامہ کہ سابقاً اصدار شدہ بفقیر نہ رسیدہ
 قدوم میمنت لزوم درین حدود باعث جمعیت و اطمینان باطن گشت
 کہ تا تشریف داشتہ درین ضلع ہر چند دولت حضور میسر نیست لیکن
 جمعیت حاصل وقت می شود کہ جز بزبان ذوق املا سے آن ممکن نیست۔
 بعضی از اعزہ کہ ^(آیت) گر کمہ و من یکسب خطیئۃ او اثمائتم یرم بہ بریئاً فقد
 احتمل بہتانا و اثمائتم بینا ہ در شان امثال این ہا وارد است
 انچہ اظہار کردہ باشند از پاک طینتی آن ہا دور نیست

اصل آنست کہ شفقت سالی بحال بے حال می بیند، حسد
 بران می دارد کہ چنین امور ظاہر سازند تا مگر غبار فقہ ایشان حجاب
 ہ عالی خاطر یا گردد۔ مخدوم من! محبتی کہ براسے امور دنیاویہ باشد
 وقوع زیادت و نقصان دران ظاہر است، و خلقی کہ براسے آخرت
 بود انقطاع بل عدم زیادت آن نامکن۔ و ہر چند روایت را اثری

می باشد لیکن (آیت) کریمه یا ایها الذین امنوا ان جاءکم فاسق نبی فانیوا
 روایت فاسق را که فسق و منصوص کلام مجید است، از درجه اعتبار
 ساقط می گرداند. سخن از دایره ادب بیرون رفت، لیکن حدیث ان
 لصاحب الحق مقالاً عذر خواه من است - بهر حال امیدوار عفووم -
 اجازت نامه عنایت باید فرمود و اسناد از شاہ جهان آباد رحمت خواهد شد
 زیاده حد ادب - خان عزیز از جان محمد فقیه الدین خان سلام التماس
 می دارند و محمد علی خان صاحب نیز - حافظ طیب که در سلسله داخل شده
 برد سلام نیاز معروض می دارد -

۱۰۰

هو العنی

حضرت سلامت! بعد ادا آداب بندگی و قدمبوس که شیوه
 نیاز مندان است، بجا آورده بعرض عالی متعالی می رساند - این احقر العباد
 از فضل او سبحانه جل شانہ تالی لوم مع متعلقان و متوسلان بهم
 و بوه خیریت دارد و خیریت ذات عالی صفات شب و روز مطلوب
 و مرغوب است - شاه ابوالفتح صاحب سلمه ربہ عریفہ بجناب عالی
 متعالی همراه عرضی فقیر فرستاده اند - توقع ازان جناب است که جواب
 عریفه ایشان قلمی فرمایند که از قلمی فرمودن دوستی کمنه نومی شود و مدتها
 مدید گذشت که از توبه گوشه خاطر عالی یاد فرموده اند که از دیدن عنایت
 مشکین شما اطمینان خاطر ازان متصور است و یاد آوری همچو من عامی
 غرق معاصی باعث افتخار و سرفرازی هر دو جهان است - حق تعالی
 ذات عالی صفات را برما بیکسان دیرگاه سلامت دارد، بصدره
 حبیبہ صلی اللہ علیہ وسلم -

باسم سبحانه

حضرت سلامت!

ادایے آداب بندگی و تسلیمات و آرزو سے قدمبوس والا بجا
 آورده، جناب عالی متعالی می رساند که این احقر بتاریخ سیزدهم
 جمادی الاولیٰ بخانه رسیده و انشاء الله تعالی تباری اسباب سرمانورده
 بسعادت قدمبوس والای رسد۔ ممتازی و سرفرازی هر دو جهان حق سبحانه
 جل شانہ بزودی نصیب کناد۔ پیشتر احقر العباد از پبلی بھیت
 عریفہ شاہ ابوالفتح بخدمت فیض الفخر خان صاحب سلمہ ربہ فرصت داده بود،
 ایشان ہمراہ عریفہ خود مصحوب قاصد سرکار والد بزرگوار خود روانہ نموده
 اند و بعد دریافت گردید کہ آنحضرت در سنہل تشریف فرما شده اند۔
 باید دید کہ آن قاصد جناب عالی می رسد یا نہ۔ حالا باز زیرک آدم سرکار خود
 روانہ کردند۔ این احقر نیز عرضی نموده ہمراہ عریفہ خان صاحب مذکور ارسال
 داشته، امید کہ بنظر مبارک خواهد گذرانید۔ تمنای قدمبوس عالی از احاطہ
 تحریر بیرون است۔ تا کجا نویسد۔ زبان قلم جوا نمرد است۔ انہم قاصر البیان
 افتاد۔ پس بہ تحریر و تقریر نمی رسد۔ آخر الامر از درگاہ مجیب الدعوات
 دعای قدمبوس والا کہ مسرت افزا رہوش و گوش است، و سعادت
 دارین دران ہویدا ست۔ بہ نصیب کم نصیبان مرام نصیب کناد۔
 زیادہ زیادہ بندگی و قدمبوس عالی معروض باد۔ حضرت والد صاحب میر سائند
 و از خادم حسین نیز قبول باد۔

حضرت سلامت -

پس از ابراز تمناے ادراک سعادت قدموں شریف کہ شریف ترین
 متمنیات است بروض می رساند با ستماع نوید قدم میمنت لزوم درین
 ضلع کمال خورسندی حاصل شده ' انشاء اللہ تعالیٰ دولت حضور ہم میر
 خواهد آمد - از احوال خیر اشمال صحت مزاج و باج اطلاع باید فرمود -
 و اسناد ہفت کتاب بیضاوی و مدارک و جلالین و مشکوٰۃ و حصین
 و عوارف و شمائل ترمذی کہ اجازت آن فرموده بودند اگر ہمراہ آمدہ
 باشد نقل فرمودہ عنایت شود - زیادہ عرض آرزو - و برائے میان
 اکرام اللہ کہ ایما شدہ بود فرمودہ شریف بجا آوردن سعادت ' علاوہ
 این مرد بشمول کمالات محلی و یکجا بودن این چنین اشخاص مغیبتہم -
 لیکن بسمع مبارک رسیدہ باشد کہ درین ایام در سرکار رئیس این ملک
 تغیر و تبدیلی در سپاہ ماند و سنوز صحت ' فرصت گفتن برائے کسے نبود
 ازین سبب تاخیر واقع شد - فقیر بایشان گفتہ است ' ہمین کہ فرصت
 یافتم برائے ایشان می گویم زیادہ نیاز -
 از بندہ محمد فقیہ الدین بزرگی التماس است - تشریف فرمودن
 بمراد آباد ' رفتن خان صاحب قبلہ در سنہل بخدمت شریف ' و محروم
 ماندن بندہ ہر دو مرتبہ از دریافت و برکت ملازمت بوجہ کمال تاسف
 و محمول بر کم سعادت خود گردید - او سبحانہ ' سببے سازد کہ تلافی آن
 بوجہ احسن تواند شد -

ان یہاں تک بلیغ، نا علوم الاسم بکثرین نگار کی لاف سے ہے - اس کے بعد
 بطور پیس نوشت محمد فقیہ الدین کی طرف سے بھی چند سطریں ہیں -

حضرت سلامت! بعد عرض کورنش بعرض اقدس می رسانند۔
 لہذا الحمد تاخیر کہ پنجم ماہ است احوال غلامان مقرون محمد است
 و صحت و سلامتی آنجناب روز و شب مطلوب۔ سابق احوال خود
 را مفصل بعرض رسانیده درین ولا امروز کہ پنجم ماہ است
 جناب عالی غلام را در سواری طلب فرمودہ خبر از شاد کردہ پیش
 یک درویش براسے جواب سوال فرستادند۔ از بنجا ہر گاہ آمدم۔ باز
 طلبیدہ مقدمہ انجا را مفصل شنیدند و وقت شام پیش جواب
 امدفان براسے کارے فرستادہ بودند بلکہ از انجا چیزے حصول
 ہم شد و در ظاہر بیج ملالت جناب عالی با غلام ازو قدرت ندارند
 چون سفارش غلام از بیج کس خواستہ بود خود بخود این تفصیل
 شد۔ ازین جہت معلوم می شود کہ از باطن ہم صاف باشند۔ این
 ہمہ را از تفضل آنجناب دانستہ او اب از صدق دل بجای آورد۔
 او سبحانہ جناب عالی را دیر گاہ بر سر غلامان سلامت دارد۔ آمین
 یارب العالمین۔ احوال غلام امام بدستور است۔ آمدورفت
 در بار موقوف است، بلکہ بیج کس
 ہمہ مردم اینجا خورد و کلان عرض کورنش می رسانند قبول باد۔

حضرت سلامت! بعد اداسے آداب بندگی و قدمبوس بجای آورده

بجانب عالی متعالی می رساند که رسیدن احقر از سبب بے اسبابی سر
میرنشد۔ الشاء اللہ تعالیٰ کہ آنحضرت بدلی تشریف برند در سنہ
والا در شاہجہان آباد خود را البتہ البتہ خواہد رسانید۔ غایت نامہ
عالی کہ بنام شاہ ابوالفتح صاحب قلمی فرمودہ بودند روانہ کردہ شد، و
مولوی عبدالرزاق نیز رقعہ نوشتہ فرستادہ است۔ باقی مختار اند۔
شش ماہ شدہ کہ از خانہ حافظ رحمت خان دامے در می نیافتہ
است۔ درین شش ماہہ چار ماہہ در برسات ضبط نمودہ، و دو
ماہ شدہ چاکری نو صحیح کردہ اند، تصدیق تیار شدہ، ازین
سبب تصدیق خرج بسیار است۔ این تکلیفات باعث کم سعادت
شدہ۔

افسوس صد ہزار افسوس، قدمبوس میرنشد۔ حق تعالیٰ
بزودی قدمبوس عالی نصیب کم نصیب کناد۔ در وقت روانگی
نوشتہ شد، کمی زیادتی الفاظ معاف فرمایند۔ زیادہ زیادہ
آرزوی قدمبوس است۔ در خدمت نواب صاحب سلام و استیاق
رسانند۔ بخدمت بیان علی نظر ولی نظر وغیرہ صاحبان سلام دعا
خوانند۔

۱۰۵

حضرت سلامت! منگنی ہمیشہ زادی این عاصی کہ با
میر بہرہ مند شاہ جیو شدہ، میر معز اللہ برائے فروختن اسپ خود
در ان اطراف ہا می رسند۔ حسب قسمت شاید در بلوچہ
سنہل ہم برسند اچیاناً امرے رجوع نمایند، تفضل

خواہند فرمود کہ در حق این سراپا معاصی خواهد بود۔ زیادہ بندگی
قبول باد۔ مردم محل وغیرہ ہمہ بخیریت اند خاطر مبارک جمع فرمایند
وہر اسے ملازمت کہ در خدمت شریف برسند تفضل خواہند فرمود۔

۱۰۶

حضرت سلامت! بعد شریف بردن حضرت بسمت
سنبھل بحسب الشخوہ بہ بہانہ تلاش روزگار در فراق یار
یاب و یار رسیدیم۔ اگرچہ در لکھنؤ سعادت ملاقات این خاکار
مستور گردیدیم و او ہم ہر چند بخاطر دارہا کہ زائد التمزیر و تفریر
پرداختہ بر قافلت خود بحد شد، لکن بحسب قسمت بخاطر
ناقص و ناقص ہم نرسید۔ و رفاقت او شان کہ در ہر صورت رفاقت
بود اتفاق شد و نیز بر طبق ارشاد تن بر فاققت معدن مروت
و اتحاد میرزا بندے علی خان نداد۔ الحال کہ این جاد در ہر صورت
خفگی یا عاید حال است۔ لاچار خود را بیدار بنظا لا خواہم کشید، یا بسبب
کشش حضرت بقدمبوس خواہم رسانید۔ بندگی اشنایان و خویشان
زمان کہ دیدن صورت ایشان نقصان جان زبان بیگمان است و حالتی
کہ تا این دم گذشت، اگر اتفاق شد در خدمت رسیدہ بعرض خواہم
رسانید۔ درین دیار بقول حضرت

اگر از پاورد در آیم، پیچ کس دستم نمی گیرد

برگ من کیے جڑ بیکسی ماتم نمی گیرد

پس ازین دیار بیگانہ رخت اقامت خود را بستے کشیدن صلاح
می دانم و نیز در پیچہ دیگر ظالمے گرفتار شدہ ام۔ خدا حافظ و نامہ

دعائے درحق این درد مند فرور است و تا حصول دولت قدمبوس اگر
بعنایت عنایت نامہ دعائے خیر یاد باید فرمود و غلام صمیم و قدیم
انکاشت و بے حصول قدمبوس خاطر فائز مرددی باشد - زیادہ
حدارید ندید۔

در صورت صدق تشریف بردن نواب قاسم علی خان بہ دارالخلافت
شاہجہان آباد و نگاہداشت میروم شرقاً و غرباً اگر بنا بر پرداخت
غلام کہ در ہر حال مرکز منظور خاطر مبارک است بہ نواب صاحب محترم اللہ
مذکور در میان دورہ پروانہ طلب باشد - شاید دولت قدمبوس کہ در ہر
حال مدعا است میر آید - چندے دیگر در بندگی صرف کردہ شود -
آرزوے خود این است کہ اگر مردن ہم در پائے حضرت میر آید عزت
و سعادت است

۱۰۷

حضرت سلامت!

تمناے حصول سعادت قدمبوس زیادہ بر آنست کہ عرض نماید
اوسبجانہ زود میر آرد۔ از روز تشریف فرما شدن بہ شہر از احوال
خیریت مزاج شریف اطلاع ندارد، خاطر فائز بہ اطلاع اخبار صحت و سلامتی
متعلق می باشد۔ امید کہ احقر را یکے از نخلصان تصور فرمودہ بہ اصدار
عنایت نامہ ہا معززہ دارند۔ درین اوقات بحسب اقتضائے زمانہ انواع
تفکر و ضیق لاحق حال است کہ شرح آن بزبان قلم نمی گنجد۔ امید کہ سہمتے
مصرف حال احقر فرمایند تا فتح یابی رو دید۔ و للارض من کاتب الکرام
زصیب - زیادہ چہ عرض نماید - محمد فقیہ الدین خان و محمد علی خان جیو

۱۰۸

هو العزیز

حضرت سلامت!

بعد از عرض بندگی و آرزوے قدمبوس که زیاده از تحریر و تقریر است
 معروض می دارد که الحمد للہ بتوجہ جناب عالی غلام در عظیم آباد رسید چون
 در ایام روانه شدن کمترین از شاہجان آباد آن خدا گنان در سہیل
 تشریف داشتند، لہذا آرزوے دیدار عالی بدرجہ در دل باقی ماند
 کہ چه عرض نماید۔ حق تعالی بحسب دل خواہ باز میر آرد، آمین۔ و مراقبہ
 قسمیکہ ارشاد شدہ بود، ہر دو وقت بفضل الہی می کند تا حال ناغہ شدہ
 از توجہ باطنی پرور شدہ برحق صفائے کامل بردل معلوم می شود و بے خیال
 ہم اسم ذات جاری می باشد۔ و بخدمت عموی صاحب و قبلہ کہ در پانی پت
 رسیدہ بود چون در انجا ماندن بسیار کم اتفاق شد، ازین جهت در وقت
 مراقبہ رسیدن شد، اگر درین شہر کلام بزرگ داخل طریق باشد ارشاد
 شود تا وقت حلقہ حاضر می شدہ باشد۔ و نوازش حضرت در ہمہ جا و ہمہ
 مکان است در وقت حلقہ نظر توجہ در حال این غلام کمترین ہم شدہ باشد
 امیدوار فضل و کرم کہ تا حصول سعادت قدمبوس کہ عین آرزو است، بہ
 نوازش نامہ گاہ گاہ ہے سرفرازی شدہ باشد کہ موجب بندہ نوازی است
 و برکارے کہ تعلق با ضلع پورب داشتہ باشد۔ باین کمترین کہ
 غلام جناب عالی است ارشاد می کردہ باشد تا در سرانجام آن سعادت خود
 حاصل نماید۔ زیاده بجز آرزوے قدمبوس چه عرض نماید فلکم مدود رب العبود

بعرض عالی می رساند - قبل ازین عریضه نیاز در جواب نوازش نامه
 مع غیر فریت معسوب آدم حضور ارسال داشته ، از نظر کرامت منظر گذشته
 باشد و حسب الارقام عالی معلوم شده بود که سوائے یک خادم در حضور حاضر
 چنانچه محمد مراد از همان وقت اراده داشت که خود را بجانب عالی فیض مآب
 رساند - درین و لامشار الیه ازین جا روانه حضور شده ، عن قریب سعادت
 اندوز قدمبوس خواهد شد - و جمیع خورد و کلان و خادمان اینجا بخیریت اند
 و آداب کورنش بجای آرند - و رقیمه های وحید الدین خان صاحب و غیره
 حواله محمد مراد نموده شد ، به نظر کیمیا اثر خواهند گذاشت - و میان صاحب همراه
 جبری جهت زیارت حضرت خواجہ معین الدین قصد دارند - اغلب که از تشریف
 فرمودن بعد عرصه یک ماه و چند روز تشریف خواهند آورد - و عریضه علیحدہ میان صاحب
 بسبب حاضر شدن بیان روح الامین جیو مرسل نه شد - و آداب بندگی بجای آرند و مردمان
 اندرون محل بهمه وجوه بخیریت اند - از فضل النبی مزاج بهمه وجوه خوب است - آداب
 کورنش بجای آرند و کنیزکان و دیگر خورد و کلان نیز بندگی و کورنش می رسانند -
 و تشریف آوردن بموجب ارقام عالی در آخر ماه بر عهده معلوم است - دیگر
 بهمه وجوه فریت است - زیادہ چه عرض نماید -

۱۱۰

بعرض عالی می رساند - نوازش نامه عالی مرقوم بابت و پنجم جمادی الاول
 بتاریخ بابت و نهم روز سه شنبه شهر مذکور نزول اجلال فرموده معزز و مرید

ساخت - ارقام شده بود که آفریاه جمادی الثانی مراجعت این سمت فرموده
 خواهد شد - از استماع این نوید فرحت جاوید البواب فری بر روی نوید طلبان
 کشتود - و از دریافت شغای خادمان حضور و تشریف بردن نواب صاحب
 همراه محب الله خان جیو و از رفتن محمد الوز و ملا نسیم و نافرستی طبیعت خود بدو
 ملالت بخاطر راه یافته، لیکن در بودن خود بدولت پرداخت احوال بندها خدا -
 و بنده در دل جوی و اصلاح مزاج اندرون محل و استقامت بیان پیر علی و خردای
 بهوی حاضر است، احتیاج ارقام ضیعت - سابق که تها ن سوسی مصحوب محمد رفیع
 غایت شده بود، بانزرون محل رسید - و آدم اجوره دار از انجا فرستادن احتیاج
 نبود، چرا که مصمم بود که آدم از انجا مع عائلن فرستاده شود - و خط برادران
 خواجہ کامیاب رقوم تا حال نه رسیده، و قتیکی می رسد ارسال حضور خواهد
 نمود، و بعد آن موافق ارقام بعمل خواهد آمد، احتیاج تفصیل نبود که معروض دارد -
 انشاء الله تعالی بوقت تشریف فرم شدن در ماه حال از روے فرد حساب هم
 مکشوف خواهد شد -

۱۱۱

بعرض می رساند تمهیدات لوازم مسخیت و فدویت نیازمند که
 با حسن وجه بر مرآت ضمیر منیر رسم و مشقش خواهد بود روز بروز افزون
 تر است از احاطه تحریر و تقریر بیرون دانسته به اداے شکر تو جهات و
 تعضلات که از قدیم مصروف بحال این فدوی از آنجناب است باین
 دو حرف ظاہری اضرار نموده، توقع از خدمت شریف است که تویم
 باین نیاز مند فرموده تا حصول قدمبوس که آرزوے دل است به برابر
 نوازش نامحبات که ذریعہ سعادت و مفاخرت است - بر فراز و ممتاز می فرود

باشند - زیاده چه برأت نماید -

۱۱۲

بعرض عالی متعالی می رساند - میان محمد مراد نوید صحت و سلامت
ذات اقدس و پیغام تفضل یعنی کلمه و عارساندند - ازین معنی از کمال
انبساط و تفاخر بر خود بالید - حق سبحانه و تعالی ذات مقدس را در نگاه سواد دار
خانصاحب مهربان عبدالرحمان خان بیکار معزول صدارت به مقتضای
تفضلات حضرت که برین غلام بذول است و نیز باعث تقریب ایشان
در آنجناب است ، عرضی نوشته حواله غلام نموده چنانچه ملفوف این
عرضی ارسال داشته - اگر مناسب وقت باشد توجه باید فرمود - غالب که
به برکت توجه حضرت کامیابی ایشان صورت پذیر و مسموع شد که لاله مشتاق
سجی باز ترک رفاقت نواب عالی جاہ کرده ، به بریلی رفتند - خط لاله
ذکر نه رسید که مفضل معلوم شود - آنچه بسمع مبارک نیز رسیده باشد
، آنچه که تدبیر اصلاح در مزاج مبارک مقرر شده باشد ، به بنده نیز ارشاد شود
که بسیار قلق دارد - زیاده بندگی و نیان -

۱۱۳

جناب عالی متعالی قبله کونین ، کعبه دارین مدظله العالی می رساند
که تاخر عرضی که بابت و یکم شعبان (است) غلام مع متعلقان بعافیت است
و سلامت و صحت بندگان عالی از جناب او تعالی مسؤل دارد - بخدمت نواب
ساحب و قبله حافر است و از ظرف علی آنچه که مقدور است در بندگی و

قصور ندارد و اشتقاق مولوی صاحب تا کجا معروف دارد۔ شامل نبوی بخند
 ایشان ^{می}سند کنند۔ او سبحانه به اتمام رساند۔ شش رویه بغایت اُخرب
 در ماہ معلوم ارسال داشته، بمشار الیه خواهد رسید۔ میان محمد صالح ^{روپیہ}
 بدست محمد مراد جیو بخانہ خود فرستاده بودند۔ رسید خانہ او نشان نیابد۔
 اگر بلاط بخانہ ^{بغیر} رسیدہ باشد، سه رویہ ازین مبلغ بخانہ مشار الیه
 و سه رویہ بخانہ غلام عنایت خواهد شد۔ احوال حکیم قطب الدین صاحب بیخ
 معلوم نیست۔ و رسید رضائی نہ نوشته اند۔ زیادہ امیدوار عفو اخصاب
 است۔ والدہ و ہمشیرہ و اطفال مع عار آداب کورنش می رساند۔

۱۱۲

بعض عالی متعالی بعد اداس آداب بندگی و مراسم پرستندگی می سازد
 بفضل الہی در این جا بحیج وجوہ خیریت است و عافیت عالی خوابان است
 نواز من نامہ مرقوم ہفتم این ماہ مضمیر خیریت ذات والا صفات مع صحت کرامت
 سمات و رسیدن قاصد اجیر باعراض اینجائے مصحوب پیو آدم بکار سرکار
 نواب صاحب شرف ارزانی فرمودہ مفتخر ساخت۔ در مقدمہ روانہ نمودن قاصد
 اجیر از ان جا بنا بر اضطرارے کہ خدا داند کے کسی از اینجا رسد مرقوم بود
 حقیقت اینست کہ وقت عربیت ارشاد شدہ بود کہ آفر ماہ قریب سلخ آدم خبر
 خیریت خواہند فرستاد۔ چون قبل از ارشاد مذکور آدم از اینجا رسیدہ۔ اکتفا
 اکتفاے حالاتے مصحوب او نمودہ، پس درین صورت لاچار است والا نہ بسلیخ
 ہر ماہ آدمی از اینجا روانہ می ساخت چہ معنی دارد کہ بخلاف ارشاد جعل می آید۔
 و اہمال بفرستادن آدم می کرد و نیز ارقام بود کہ بہ نسبت و بیخ این ماہ خبر خیریت
 آنجا خواہند فرستاد۔ و اگر ہمین پیو آدم مرسول زود روانہ شود ما بدست ہمین

نویسند کہ غزہ رجب قصداً نظر نموده آید۔ چنانچہ امروز کہ ہفتدہم این ماہ
ہماں بیو آدم آمدہ ظاہر نمود کہ فردا سے ہزدہم است۔ روانہ آنظر می شوم
بنابر بموجب اربناد عالیض اخبار عاقبت ایجاے مصحوب او حوالہ ساختم
خواہد گذرانید بہ ہمین آدم مکنتی گشتہ فرستادن دیگرے را موقوف نمود۔
و چون مرقوم بود کہ از طرف مردم محل غیر از بندگی پیامے نمی باشد۔ بنا بر آن
اوشان علینہ ملفوف نیاز نامہ ارسال داشته اند۔ بنظر اقدس خواهد
گذشت و از اظہار اوشان ظاہر شد کہ از ابتدا سے حال بنوعے
از جانب آنحضرت خفگی گاہے بخاطر راہ یافتہ است۔ و مرقوم بود کہ جواب
مطالب کثرت می کنید۔ قبلہ من! آنچه کہ ضرورت است بمقدور معروض می نماید
شاید چیزے گاہے بہ سہولت در نوشتن فروماندہ باشد معاف فرمایند
و یا بعضے مطالب کہ بہ سبب دریافت مرقوم می شود آنرا دریافت حاصل نمایند
چون جواب آن۔ ظاہر و روشن تر می باشد، بہ تطویل اظہار آن مقصد
کشتن ترک ادب می بیند میگذارد و وجہ عدم ارقام عالی جانب میان
پیر علی و لوازش ارقام دعاء منضم خط اندرون و عدم ارسال عرض احوال
میان مرصوف کہ مرقوم بود معلوم نمود۔ میان مرصوف مکرر دوسہ عرض ارسال
داشتند۔ شاید بسبب قصور حامل آنها نہ رسیدہ باشند یا بہ پس و پیش
بگذرند و بہ در ماہہ داران موافق قاعدہ بحسب رسم مقرری بہ عمل خواهد آمد
و مزاج و دل مردم محل از جانب آنحضرت ہمہ وجہ بہ نیاز و صاف است
و احوال قاسم علی خان بہ میربادی و میان پیر علی بر طبق رسانیدہ شد۔
و اندرون و مالش دستار برائے میان پیر علی بتاکید و تکرار است۔
و سوائے آن ہرچہ مزاج اقدس برسد و دی روز کہ شا نزدہم بود میان
غلام مصطفی جیو برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ہمراہ تہری بدرگاہ
خواجہ قطب الاقطاب مقام نمودند۔ بندہ ہم ہمراہ بود، چنانچہ امروز

کہ ہمدہم است اوشان را بیشتر از ان جائے روانہ ساختم و بہ شہر بسیم
و عرض مرقومہ یازدہم مع محمد مراد کہ روانہ ساختن بود در اینجا مانده بود
درین خط ملفوف است، خواهد رسید۔ دیگر ہمہ وجوہ خیریت است۔ زیادہ
بزدگی، بزدگی، بزدگی۔

بجمع خورد و کلان آنجا از اینجاے بزدگی و سلام نیاز قبول باد۔ و
جمع خورد و کلان اینجاے از ہنود و اہل اسلام آداب بزدگی و رسوم سلام پیام
بجای آرند۔

۱۱۵

قبلہ حاجات و کعبہ مرادات سلم اللہ تعالیٰ
بعد عرض سلام مشہود رائے فیض رائے می گرداند۔ احوال ضعیف
مقرون بحد است و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ سبحانہ ہمیشہ
مستدعی، بحسب اتفاق نواب محمد قاسم خان بہادر از اترپردہ (اتر چھبندی)
وارد بسولی شدہ چون سبحان شاہ را سر راہ یافتہ و لیضہ مرسل خدمت
نمودہ، یقین کہ از احوال عاجز ذات مبارک از لوٹجات ظاہری و باطنی غافل
نخواہد بود۔ چنانچہ از تشریف فرمودن حضرت در شہرتگی کلی گردیدہ۔
ہنوز استحکام ماندن خود در اینجا چندان بنظر نیامدہ کہ احوال خود را مفصل
می نوشت لیکن نواب مذکور را شایق و ثنا خوان جناب مبارک یافتہ چنانچہ
می گفتند کہ اگر او سبحانہ جمعیت خاطر بدہد، دل بے اختیاری خواہد کہ ہر روز
مبتغی خدمت گردد، و این را میرزا اسمعیل زبانی نواب نقل می کردند۔
اضعف دران روز حاضر نبود۔ بہ صورت در کمال اشتیاق ہستند۔
اکثر مولوی کلیم اللہ صاحب را دیدہ و ارادت ایشانرا در جناب عالی

یا فتمہ اگر مستفیض خدمت می شود۔ امید کہ این مہجور از سرفراز نامہ و
رعائے غیر فراموش نہ فرمایند۔ عذر کاغذ و انشاء معاف۔

۱۱۶

مخدہ و نصلی و نسلم۔

مخدومنا و شفیقنا و عطوفنا و ملاذنا و معاذنا اعاذک من کل
مایکملہک و صاندک عما ساءک و یحفظ ساءک الفوتی بالموتی و الطلح المنضود
الموعود انکان ممکنا فارسلوا الینا باستعم الوجود بلطفکم المحمود و السلام
علیکم و علی کل من عبد المعبود و الصلوة علی من اسمہ فی الارض محمد^ص و فی السماء
محمود^ص و علی آلہ و اصحابہ ذوی العز المحمود و الشرف المحمود و
علی اتباعہ الذین فی جباہم اثر السجود۔ یا مخدومنا بحسب الاتفاق و ظهور
التمنا و الاستدعا و الاشتیاق من قاسم علی خان ذوالاخلاق
ان یقع الملاقات قولوا لہ احوالنا ما ہو المعلوم فی خدمتکم و قولوا کما
ارسل الی بعض الاشخاص یرسل الینا مبلغا معدا حتی اجمع لہ الجنود
من الרכبان و الفوارس و الرجالہ فاما موجود و صلح بینہ و بین المرہتہ
(مرہتہ) فیحصل لہ باصلاحہم کل موقعود و یرجع الیہ المقصود و الربط
القی بیننا و بین المرہتہ معلوم فی خدمتکم الشریف تم الکلام تم السلام
علی سید الانام۔

حضرت صاحبی مشفق کرم فرمای نیاز مند سلامت
 بعد عرض نیاز ملکشف ضمیر می گرداند احوال نیاز مند را بچشم خود در سنبل
 معاینه فرموده بودند بهمان پنج است - خواسته بود که به شهر رسیده
 سعادت خدمت حاصل نماید لیکن به سبب بعضی موانع رسیدن شاهجهان آباد
 در توقف است - توقع که تا رسیدن نیاز مند بخدمت شریف از دعای تری
 عالمی را یاد فرموده باشند که تا ازین برکت ادعیه آن صاحب شافی مطلق
 شفاء کامل عطا فرماید - و هر مکان آن ضلع که پسند خاطر عاظم گردد ایامی
 رود تا به ترمیم و تعمیر آن پرداخته شود - زیاده هر چه تولید و اشتیاق خدمت
 شریف است و بس -

مرزا صاحب مشفق قدردان فیض رسان سلامت
 بعد سلام و نیاز و آرزوی حصول موصلت که اهم مطالب و اقصی مقاصد است
 مشهور بضمیر هدایت پذیر می گرداند که از استماع تشریف فرمودن ماسی
 بسیار خوشی خاطر حاصل شده و دل مشتاق حصول بلاقات که فوائد عقیبی
 است زیاده از حد گردیده، او سبحانه تعالی جل شانہ سبب سازد که
 مستغنیان خدمت گردیده و فائده دینی حاصل سازد توقع تا حصول خدمت
 فیض در جنت بعنایت نامحبات مشعر بجزیت حال فیض مال یاد و شاد می
 فرموده باشند که باعث سعادت و اطمینان خاطر تواند شد و سابق عرفیه
 نیاز

مع آدم نواب صاحب ارشاد خان جیو ارسال نموده از نظر اشرف گذشت
باشند. زیاده چه عرض نماید.

۱۱۹

مرزا صاحب مستفوق مهربان کرم قرآن مجید سلامت
بعد اشتیاق ملاقات مسرت آیات واضح ضمیر سیر بار. قبل ازین احوال
طبیعت مفصل مرقوم نموده بود. الحمد لله که نسبت سابق فی الجمله رو به افاق
آورده، امید از شنا فی حقیق آن دارو که امراض بالکلیه رفع گردد. توقع از
آن صاحب آن دارم که در دعای خیر یاد آورده باشم که دعای بزرگان باعث
سود و بهبود هر دو جهان است و موجب رفع امراض ظاهری و نهانی گزیده
چه مصدع گردد، والسلام.

۱۲۰

قیاض زمان حضرت میان صاحب پروردگار شد مظلله العالی
بعد ادای آداب تسلیات بجا آورده معروض می دارد که بتاریخ هفتم شهری
المرجب به خیریت به پستی بهیت مع خورد و کلان خیریت است. کلیه سلامتی
آن ذات والا صفات شب و روز از درگاه کرم و کار سازندام مطلوب
دارد، امید که به دعای ظاهری و باطنی فرموده باشم. زیاده چه عرض نماید
و بزرگی غلام ابراهیم بصدع عجز و نیاز قدمبوس برسد. و خواجه احمد و رحیم الدین
و دین الله قدمبوس برسد.

۱۲۱

حضرت صاحبی قبلہ دو جہان سلمہ اللہ تعالیٰ
 پس از آرزو سے ملازمت سرایا افادیت معروض می رسانند۔ اینجا بعقل
 الی غیریت است۔ صحت ذات میمنت آیات ہمیشہ از درگاہ اللہ مسئلت
 نموده می آید۔ حق تعالی بخیریت طرفین عن قریب حصول ملازمت سامی
 میسر گرداند بحرمۃ النبی وآلہ الامجاد امیدوار است کہ از..... یاد آوری
 این عاصی فراموش نشود۔ بیاد عالی ہمہ مخلصان است۔ زیادہ یہ عرض
 نماید۔ غلام زادہ فتح علی فتح اللہ، ابوالفتح و غیر او تسلیمات بجامی آرند
 اکرام الدین، کریم الدین، حسام الدین بندگی می رسانند۔ غلام محمد مع مادر خود
 وغیرہ با تسلیمات معروض می وارند۔ صاحبی میان پیر علی سلمہ اللہ تعالیٰ اسلام
 خوانند۔ میان معصوم، میان عبدالحی سلام می رسانند۔

۱۲۲

حضرت مرزا صاحب و قبلہ فیض رسان..... سلمہ الرحمن سلام
 بعد سلام نیاز و آرزو سے حصول مواصلت کہ نہایتے ندارد، مشہود ضمیر سنی
 می گرداند کہ نظر یک جہتی و یک دلی حضرت کہ با قبلہ گاہی بندہ بود کرده،
 اظہار می نماید کہ احوال شاہ بہمان آباد پر را سے عالی روشن است کہ اوقات
 اوراد و اشتغال نہایت بہ نیکی رسیدہ، مولوی صاحب نظر محمد جیو توجہ
 فرمودہ، یک خط بہ حافظ صاحب بہادر در باب اینکس نوشتہ، بندہ
 را رخصت کردہ اند۔ نوشتہ اند کہ چیز سے بطریق یومیہ مقرر کردہ مکان

جاہلاد معین سازند کہ بخاطر جمعی در یاد الہی مشغول باشند۔ امید از ذاتِ عالی نیز آن است... کہ ہمیں خط خود بہ حافظ صاحب بنویسند و یکے از مریدان و اشنایانِ راسخ را بر نگارند کہ دعائے بندہ بہ اعراف گزارند۔ و تمامی رویداد بندہ میان سید رحیم الدین کہ مشرف خدمت می شوند گزارش خواهند کرد۔ امید کہ بر طبق آن توجہ خواهند فرمود۔ زیادہ نگارش ترک ادب است والسلام۔

۱۲۳

قبلہ گیہان، کعبہ دو جهان سلمہ الرحمان
از مکرمین عبودیت الیام حورام (کذا) لہ بعد اداے آرزوے ملازمت
اکسیر خاصیت و تمناے استحصال فوائد حضور کرم ظہور کہ تا مرتبہ نیست
کہ در محترم و تقریر آید۔ معروض راے ملک راے گردانیدہ می آید۔ دو دفعہ
کرامت نامہ فیض نشانہ متضمن... از تقریر مقصود حاضر بودن نیازمند
ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ انشاء اللہ تعالیٰ عن قریب از فضل
و کرم مجیب الدعوات و آنحضرت انان راہ بود، رسیدہ مستحصل شد
فیض در جہت می گردد۔ لیکن امیدوار است کہ از سرفراز نامہ قوت بخشیم
سرفراز و ممتاز می فرمودہ باشند کہ درین فکر موجب زندگانی شود۔
و آنکہ در باب حقیقہ مرقوم قلم جوہر رقم بود احوال آن.....
بالمشافہ عرض خواهد شد۔ دیگر التماس دارد اگر اشعار انعالی قدرے
مرحمت شود، عین نوازش بود، زیادہ بجز بندگی۔ بیستے یاد آمد
یارد در دل یادہ بکف جان بلب بیستہ ازین یاران چه سازم جز جا

کہ یہ "چیزام" ہو سکتا ہے۔

قبلہ قدر دان صاحب کعبہ دو تہاں فیض رسان بندگان سلامت
 آداب بندگی بجا آورده معروض می دارد۔ دو دفعہ عنایت عالی را..... می رساند
 معزز و سر بلند گردانید۔ از فحوائے مضمون فرض مشغول نشو آتش بی قراری بلندی گرفت
 حق تعالی آرزو سے دلہا زود برین جلوہ ظہور نماید مکن از ورود وثیقہ.....
 سر بلندی قدر سے تسلی مضطرب می شود۔ گاہ گاہ سر فراز و سر بلندی فرمودہ باشند۔
 و در ان کار کہ لاله صاحب لاله لہر اللہ جیو آزرده دل ہستند، انشاء اللہ تعالی
 امید و اتق است کہ در عرصہ چند روز..... می رساند۔ تسلی والد خانہ زاد
 ضرورت است۔ بجزہ اگر زندگی است مارا ازین قسم..... وصول خواهد شود۔
 زیادہ بجز بندگی چہ جرات نماید۔ مگر آنکہ..... بخدمت فیض درجبت والدہ
 صاحبہ کہ یادی فرمایند بندگی و کورنش بعد نیاز قبول باد۔.....

قبلہ من سلامت بعد ہزاراں نیاز عرض بموقف باریافتگان حضور پر نور
 می رساند۔ شاہ سالم برائے ملاقات بندہ در امر وہ آمد۔ چند روز توقف
 نموده، روزے بر باطن ایشان حق تعالی مرا آگاہ گردانید۔ حلقہ ہائے مقامات
 ایشان بے نور محض بہ نظر درآمدند۔ دوبار مکرر اتفاق افتاد۔ من حیران ماندم
 از ایشان گفتیش احوال نمودم۔ شاہ جیو ظاہر سا خفتد کہ مرزا صاحب قبلہ
 بہ نواب ارشلہ خان می فرمود کہ ایشان کسب از سر نو بکنند۔ من برائے
 مصالحت پیش شما آئدہ ام کہ می خواہم بجناب عالی در شاہجہان آباد بروم لیکن

ی ترسم کہ بے امر عالی روم در بار امید کہ بر الطاف و نوازش قدیم
 خود نظر نموده کہ از جوانی تا پیری بخدمت عالی صرف نموده و بجز جناب عالی
 کیسے منظور نظر او نیست و محبت بندگان عالی تمام دارد توصیرات او عفو شود
 و ارشاد گردد کہ در اینجا قدم را از سر ساخته جناب عالی مشرف گردد -
 در چند روز ہمہ مقامات ایشان بہ نظر کرم ہنور نموده با جازت نامہ ہر جا
 کہ ارشاد شود در اینجا بنشیند کہ از توجہات عالی بقیہ عمر او صرف بیاد الہی
 نماید۔ و دیگران رو بہ آگاہ سازد و فرصت کہ رو بہ التماس
 نماید۔ (نماز) پنجگاہ کہ از عالم امر است و اصول اینہا فوق العرش کہ بلا
 مکانیت مرصوف است پیوستن باعتبار استعداد
 معرفت کہ درین لطائف او سبحانہ تعالیٰ نہادہ است آن استعداد صعود
 نمودہ باصل خود پیوندد و لطائف بہ سینہ می ماند و آنچه بہ نظر عالی می دراید
 ارشاد فرمایند۔ و در حق ہمایہ فقیر کہ ارادت جناب عالی (دارد) توجہ
 بذول شود کہ نصیب او تقویٰ گردد۔ مجبوری کہ ہست ہست، زیادہ
 چہ عرض نماید۔

فضالہم
 جناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ و کعبہ نماز مندان دام امین
 معروض می دارد از خدمت فیض درجیت مرخص گردیدہ بہ بدرقہ فضل الہی
 و توجہ حضرات عالیات بعافیت تمام بہ فرخ نگر رسید۔ مراپنہ کہ
 موجب این حرکت بود، علاج کرد۔ بہ توجہ خاص حضرت کہ در ہمہ حال
 شامل حال این غلام است، شفاے کہ باید رو نمود۔ ہر چند درین ظلمت
 کوز اوقات گذاری می نماید لیکن شب و روز از جناب مفضل حقیقی مسئلت

دارد که وجه معاشی در شهر دست دهد که بخاطر جمع تحت اقدام حضرت بوده
که این چند انفاص با بقیه را به الفرام رساند و تحصیل مآربا به آفری
نماید - انشاء الله بعد چندے به قدمبوس مستفید گردد - واجب بود عرض
رسانید -

میاں بر علی صاحب سلام شوق مطالعہ فرمایند - مجمع مستر شدان
مجلس منیف سلام و نیاز می رساند -
بجناب عالیہ حضرت والدہ صاحبہ بزرگی بعد نیاز -

حضرت و قبلہ خداوند خدا لگان فیض رسان عالم و عالمیان سلمہ الله تعالی
بعد ابراز مراسم نیاز و آرزوی قدمبوس شریف که زیاده از حد است بتقدیم
رسانیدہ عرض رائے فیض پراسے می گردانند - نوازش نامه عطامی که از روی
غلام پروری به تفضلات بے غایات بنام خلیفہ فیض الله جیو و این غلام
در مقدمہ تعهد یومیہ مولوی صاحب شاد الله جیو از روشن خان عنایت شدہ
بود ، عزورود نمود ، معزز و ممتاز گردانید - چنانچہ مرقومہ مفصل معلوم شد -
حق سبحانہ تعالی ذات مبارک را با این ہمہ کرم و فضل دیدگاہ سلامت
باکرامت داراد - خلیفہ مرصوف پیش از ورود عنایت نامه به ارادہ
قدمبوس والا روانہ سہل شدہ ، رجا کہ بفضل خدا بخیر و خوبی رسیدہ
قدمبوس شریف نموده باشند - فدوی حسب الارقام عالی بنا بر مہربانی
یومیہ مولوی معز الله بروشن خان بجنور خانصاحب بہادر بسیار از بسیار
تعهد نموده خان مذکور ظاہر ساخت کہ تمام اہلکاران را بنا بر فہمائیدن کاغذ
سرکار در بسولی طلب داشتہ ام ، درینجا کارندہ نیست کہ خط نوشتہ بفریم

که یومیہ مولوی مومنون رسائیدہ و ہندہ بعد از فراغت کاغذ بہ عرصہ برضہ
 بسنہل رسیدہ یومیہ مولوی صاحب دام دام بی باقی کردہ خواہم حال آئینہ
 ماہ بہ ماہ رسائیدہ خواہد شد۔ خراونڈین خان مذکور نیز زود از حضور مخلص
 سنہلی شود، درینجا رسیدہ یومیہ مذکور ادا خواہد نمود۔ امیدوار فضل
 و کرم آلت کہ فدوی در ہر حال غلام و خادم جناب عالی تصور شدہ، ہموارہ
 تا حصول قدبوس عالی بصورت نوازش نامحیات عظامی مشرب بر کار خدایات
 عزیز و ممتاز می شدہ باشند کہ باعث سعادت غلام ازان متصور است۔
 زیادہ بی عرض نماید۔

بعالی خدمت نواب صاحب قدردان فیض رسان نواب ارشاد
 خان بہادر آداب نیاز قبول باد۔ خان صاحب محمد جیو و خلیفہ فیض اللہ
 جیو سلام بندگی مطالعہ نمایند۔

۱۲۸

ہو العزیز

بموقف عرض خدام بلائک احترام حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ العالی
 می رساند۔ آداب سلیمات و داب کورنشات زیادہ یارای اداے دارد کہ
 ہموارہ بندگان آستان عرش اقران را سرتیاز بعقبہ عقیدت و ارادت افتادہ
 وغالیہ بدوش در بندگی ایستادہ، لب اظهار سوہ ادب است۔ پس عرض
 احوال مناسب است کہ از روز عزیمت کربستان بارگاہ کہ بان جائیگاہ
 رونق افزای شدہ، کلبہ احزان ہجوران تیرہ و آہ بانالہ ہم ضغیر۔ او سبحان
 زودترین بہ شرف قدبوس فائز فرماید۔ بارے بہ نوید عاقبت مزاج اقد
 کہ از خطوط اندرون و بیرون جان ناتوان بہ تالوت قالب افتادہ می ماند۔
 اما رقم عاطفت چون با اسم این کم سعادت سواد بخش صفحہ کاغذ

نمی گردد موجب شقاوت اعمال و افعال خود دانسته دست افعال هم بد از
 افضال دراز می کند - ع هم در تو گریزم ار گریزم ^{ست}
 که واقعی این همه چشم نمائی ناست ایستگی با ع من است ، عزای بد کارها
 لیکن از ابر فیوضات عالیہ مرتجی شست و شو با ع آنهاست -
 چرا که غائبانه از تفقدات و کرم کرم ما در رخ نمی فرمایند - یکے از آنها
 این است که بعنایت یک رو پیہ معرفت شیخ سر مبارکات بلند سا
 به تسلی پرداخته و مزاج اندرون محل به سبب استعمال ماء الجبن باصلاح
 تمام آمده - دو سه سهل خورده شده ، اما اخلاطی که باید برآمد نشده
 معالج در تدبیر جلاب دیگر است ، اما آثار صلاحیت آنست که اکثر اوراد
 ذکر عالی از سر نیاز اداه می فرمایند - باقی کیفیت زبانی محمد مراد بسامع عالی
 خواهد آمد در این سال شدت سودا و خفقان در غلام بیشتر است -
 ظاهرا این همه از بعد خدمت است و یا خود آن صدمات دورانی و احتیاجات
 این و آنی دامن گیر حال است - چون تصور دست خود به دامن تو وصل عالی
 متصور می کند ، صورت جمعیت بهم می رسد - اللهم زدنا یقیناً - زیاده
 مدارب -

بخدمت نواب صاحب مظلله العالی عرض کورنش قبول باد -
 و بخدمت ارشد خان صاحب سلمه الله تعالی سلام نیاز قبول باد و بیان
 ظفر علی و محو علی سلام اشتیاق مطلقه نمایند - دیگر به همه صاحبان سلام
 شوق قبول باد و پوره حسب حال مروض جناب عالی
 بیل جنبیلی کپوراسب سچی سکه باس
 اس دوبری دُوب کو میگه تهادی اس
 کله بهارم و امید رحمت دارم
 مرا به ساده دلی با ع من توان بخشید
 و مردمان خانه غلام عرض بندگی به نیاز تمام مروض می دارند -

Marfat.com

حامداً ومصلياً

حضرت صاحب و قبلہ قدردان دام افافتکم ابتدا ظہار مراتب
 آرزو و منہا، معروضی دارد۔ احوال بندہ درخور شکر است۔ و اوقات بہتر
 می گذرد۔ درین ولایت بہ استماع قدر شناسی و طلب نجای ہندوستان
 و صیت ہمت نواب قاسم علی خان و دریافت عقیدت نواب صاحب
 موصوف، جناب سامی، خیال روزگار در سر این بے سرو پا پیچیدہ
 ہر چند تحریر فقیر درین باب بہ والا خدمت تحصیل حاصل است کہ خود
 رفاه و صلاح نیاز مند منظور داند، لیکن احتیاطاً یاد دہ شد۔
 اگر خواہش نواب مذکور درست است و بخاطر مبارک مناسب بود
 و مساعدہ معقول با رغبت تمام فودش ممکن بود با ہر قدر مردم نجیب ماور
 خواہند کرد، از اطراف و شہر کہ با حضرت والا شہید و رفیق بودند و اخلاص
 داشتند، ہزار دو ہزار با اسب و پیادہ و سوار سوار
 نیز ممکن است۔ لیکن بدون مساعدہ برخاستن و کوشش بے دست
 و پایان متعذر است و چند کس چینی اغزہ سردار نشسته اند کہ برآ
 آنها پروانہ علیحدہ و مساعدہ باید۔ این ہمہ بنا بر اطلاع معروض داشتہ
 ام۔ معہذا در آنچہ سود و بہبود نیاز مند بود و بناے تراخی افتادہ بوجہ
 احسن صورت کردہ باید بہ عمل آید۔ دیگر مراتب جناب عالی چہ طرازد۔
 تا حصول سعادت ملازمت بہ عنایت نامہ معرزی شدہ باشد۔ زیادہ
 نوشتن از مراتب نیاز کم است۔ قبلہ من! مرزا کاتب علی جمیو...
 .. معتقد اند۔ بنا بر نوکری آن طرفہ می رسد۔ سفارتش ایشان بہ

ارشاد خان صاحب یا بہر کہ مناسب بود باید فرمود، تا..... مشک شود۔

۱۳۰

قبیلہ و کعبہ مدظلہ العالی

بعد از عرض آداب تسلیمات بعضی می رسانند۔ ازان روز یکہ از خدمت عالی رخصت شدہ، روانہ شاہ آباد شدم۔ در بسوی رسیدہ در انتظار آدم یک مقام کردم۔ سوائے یک لوی سیاہ نزد وے پرنے دیگر نبود۔ درین اثنا نوازش نامہ بنام محمد خان صاحب پر تو نزول بخشیدہ مرصوف آدم مشخص کردہ بودند۔ حسب..... سید نور اللہ الحسینی جان صاحب بعزم شکر بندگان عالی در بسوی وارد شدند برفاقت ایشان با آرام تمام سواری ہم میسر شد۔ احقر مع الحیر رسید۔ محض بہ فضل آنجناب بدرقہ حسب دل خواہ ہم رسید۔ تا کرب لبت و سوم شہر حال ہمہ والبتہ بخیر و عافیت اند۔ درین ایام بیان غلام امام عازم شہر شدہ اند۔ از مدتی ارادہ داشتند حالاً رخصت غائبانہ درخواستہ بخدمت حضرت مولوی صاحب می رسند۔ مرکز خاطر ایشان مشروحاً زبانی و افصح رائے شریف خواہد شد و خردا خل شدن آنحضرت بہ شاہجان آباد زبانی میر نور اللہ معلوم شد۔ نہایت اطمینان و سرور حاصل گشت و خبر کوچ بندگان عالی اشتہار تام دارد۔ چنانچہ ہمہزہ برآمدہ خودش ہنوز تاریخ کوچ مشخص نکرده، شاید دیرنگرد عن قریب شود۔ چون غلام بحضور اندک سعادت اندوز گشتہ نہایت از قلب بوردن تالیس متاسف برگشتہ، او سبجانہ سبب سازد تا زود سعادت قدسیوسی

۱۳۰ نمبر ۱۲۱ کا کٹورہ ۱۹۰۹ء حضرت مطہرؒ کی طرف سے میر عبدالمبارز کے نام ہے
اسی سلسلے کا سوم نمبر ہے۔

حسب دل خواہ مستعد گردد۔ دیگر جمیع وابستہ ہاے مابذہ قدسوس و
کورنش معروض می دارند قبول باد، زیادہ۔

۱۳۱

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صوری و معنوی سلامت

بعد اداے آداب تسلیمات بعرض می رسانند کہ نوازش نامہ عالی معصوب
میر اسمعیل ورود فرمودہ جمعیت ہاے ظاہر و باطن بخشید۔ بدریافت
مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم رسانید۔ الحمد للہ ذی الفضل و الکرم
نوبت شریف فرمودن بہ سیر سہیل بعد خشکی راہ ہا کہ ارشاد شدہ بود
بہ امید خبر یافتن زود..... مسرتہا و تقویٰ تھا کہ..... روزی شود
آین آین آین..... لائق شدہ است۔ خصیہ جانب چپ آما سید
و بالیدہ گشتہ و بعض وقت درد شدیدی کند کہ از شام تا بگاہ مقدار
چشم زدن قرارے نبودہ است و وجع مذکور منتقل ہم می شود۔ گاہے
در عانہ تا قریب ناف و گاہے در آن ^{چپ} تا زانو و گاہے بسوے گردہ
انتقال می کند و رنگ بول گاہے بہ صفرة گاہ بہ بے رنگی می شود و فیض
طبیعت نیست بہ تجویز بعضی فصد با سلیق نمودہ و اطلیہ و اضمہ
مثل پیہ بظ و اکلیل الملک و کمون سیاہ و بنفشہ و بابونہ وغیرہ
و بخور مانند ورق بنج و سپند بہ عمل آمدہ روزے چند در مطلق زائل
گشتہ مگر وہی باقی بود، و ورم قدر ریح نیز باقی بود۔ اکنون
باز عود کردہ است۔ او کریم تعالیٰ بہ برکات انفاس شریف فضل خود

الہ تعالیٰ

خط حضرت ابوالفتح صاحب و میاں مرید حسین صاحب سلمہما

ملفوظ عرضی بہ نظر الوز خواهد گذشت۔ جواب ملفوف سر فراز نامہ
 رحمت گردد۔ امروز کہ سوم جمادی الاول است، احقر بہ درد و دم
 گرفتار است، امیدوار است.....
 آرزوی قدیموس جناب عالی کہ اہم ترین مقاصد است.....

۱۳۲

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صدوری و معنوی سلامت

لوازش نامہ عالی مصحوب زیرک ورود آفاقر فرمودہ، جمعیت بخش ظاہر
 و باطن گردید۔ بہ دریافت عافیت مزاج مبارک شکر و یاس الہی بہ تقدیم
 رسانیدہ الحمد للہ حمداً کثیراً۔ ارشاد یافتہ بود کہ عنایت نامہ متضمن ورود ذات
 بایرکات درین لوازم بدست میروی اللہ بنام نیازمند ابلاغ فرمودہ شدہ
 قبلہ دین و دنیاے من هنوز میروی اللہ نہ رسانیدہ اند۔ و نیازمندان را
 می داشت کہ اگر آن قبلہ این بار تشریف تا اولیہ ہم بہ تفریبے خواہند فرمود
 احقر قدم از مسافت سعادت یا یوس حاصل خواهد ساخت لیکن از باعث
 عارضہ قدرت بر آن نیافت اگر مقدر است آئندہ راحق تعالی نصیب خواهد کرد
 نوشتجات عالیہ کہ بنام حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب
 بودند رسانیدہ شدند۔ میان مرید حسین صاحب در استرضائے والدہ
 ماجدہ خود یک گونہ تفسیری فرمایند و کار آسان را دشوار گرفته اند۔
 و مادہ اہلیہ ایشانست و والدہ ایشان از سبب فرط محبت دیگر فرزندان
 را از گوشہ خاطر محو ساخته بایشان اقامت گزیدہ اند۔ و در این باب

لے یہ، اور دیگر چیزیں لکھتے ہیں۔ اس لیے ان کی بات
 ناقص و تمام ہے۔

اگر صلاح بوده باشد بہ نیجے ارشاد باید کہ غمازی احقر بطور نیاید۔
 نسخہ عالیہ کہ از راہ کمال کرم و احسان عنایت شدہ بود البتہ استعمال
 کردہ خواهد شد۔ حق تعالیٰ موافق سازاد۔ شکر این ماہر دو بجای آریم۔
 جاے نماز سنگل کوٹی درین وقت سوداگران نیا وردہ اند۔ یکے از خدمت
 نواب صاحب قبلہ گاہے و دیگرے از دیگرے بدست آوردہ ارسال نمودہ
 است۔ ویک ہنکے یشکر سیاہ و سفید، و دو چکتے پیر ساختہ اجیری
 ابلاغ داشتہ است۔ خدا برساند، امیدوار پذیرائیت۔ نواب صاحب
 قبلہ گاہے پیرے جناب آن قبلہ نوشتن فرمودہ اند، بحسب آن بر پیر
 علیحدہ تحریر یافتہ، امید کہ جواب آن بر پیر علیحدہ ارشاد شود۔
 زیادہ جز آرزوے قدمیوں بہ لجرض رساند۔ فدائے کریم میر
 فرماید کہ منہ و کرمہ۔

۱۳۳

حضرت صاحب مشفق قدروان دستگیر دو جہان سلامت
 بعد از وارم عبودیت و بندگی بجا آوردہ، معروض بعالی خدمت می دارد۔
 قبلہ من! نیاز مند درین ولا چنڈ روز بیماری کشیدہ ازین باعث از حصول
 قدموسی محروم ماندہ الحال از فضل او سبحانہ و تعالیٰ و توجہ آن خدایگان
 مزاج بندہ تندرست است۔ می خواستم کہ بخدمت عالی رسیدہ کمشرف
 ملازمت باستم۔ لاکن زبانی میان غلام رسول معلوم شد کہ خود بدولت بروز
 یک شنبہ مراجعت بہ دہلی می فرمایند۔ ازین وجہ معلوم می شود کہ نیاز مند
 سمحت بے نصیب است کہ بار بار ارادہ تہ مہوس نمودہ و از بد نصیبی خود
 اتفاق نبود، زیادہ امید از توجہ آنحضرت چنان است کہ در حق این عاصی
 کہ کلمات طبیبات کے کتورے ۳۸ میں جو صاحبزادہ میر حسن بنام ہے نہ نظر
 سے لکھا ہے کہ "خیر در معالہ معلوم کردم کہ والدہ شما در باطن ناخوش اند۔"

پر توفیر توبہ باطنی فرمودہ باشند۔
اک لہر لطف کی ہمیں لبس ہے

غم کے دریا میں پار کرنے کو

زیادہ چہ التماس نماید۔

قبلہ سلامت! چادر در سلمہ و دو خط مع میاں غلام رسول نزد
نیاز مند رسیدند۔ بخدمت شریف ارسال داشته است و قدرے
سبزی آرد، جناب عالی ارسال داشته، امید از توبہ آنحضرت چنان
است کہ قبول شوند۔

۱۳۴

حضرت صاحب وقبلہ من سلمہ اللہ تعالیٰ

بعد از سلام سنت الاسلام بکشتوف ضمیر منیر باد کہ این فقیر بعد از چار ماہ لاچار
شدہ در سنبہل آدم۔ از سبب مناقشہ برادران تا حال کاروبار در ماہ
در سرکار حافظ رحمت خان نہ شدہ بود۔ الحال رو بکار شدہ است۔
وقت رخصت در خدمت شریف اظہار کردہ بودم کہ یک رقعہ برائے محب اللہ خان
بہ این مضمون کہ دو روز سے خان بہ این فقیر وعدہ کردہ بود کہ مرا نزد خان بردہ
ملاقات کنائزہ اظہار بکنند و از نزد خود چیز سے خدمت بکنند۔ و خبر
خیریت والدہ بر عنایت نامہ بنویسند و بفرمایند کہ بر خوردار خیریت
است۔ انشاء اللہ تعالیٰ خبر بر گرفتہ می آید خاطر جمع دارند۔ از طرف فقیر
اندرون خود سلام رسانند و بولوحسناراً دعا رسانند۔ و خبر خیریت والدہ
و بر خوردار بنویسند۔ حضرت سلامت رقعہ برائے محب اللہ خان زود عنایت فرمایند۔

کہ لیر روز سے خان

حضرت صاحب و قبله دارین من سلامت -

بعد از تقدیم مراتب نیاز حدی بوضع می رساند - اینجا فریبت است - صحت
ذات ساقی از درگاه اله مستدعی است قبل ازین نیاز نامه ارسال داشته
به نظر عالی گذشته باشد - همیشه سائر دوستان بیاد عالی تر زبان اند -
حق تعالی بخیریت طرفین حصول ملاقات راحت آیات محصل گرداناد بحرمه
النبی و آلہ الامجاد - غلام زاده فتح الله ، فتح علی و غیره بزرگی بجای می آرند -
غلام محمد مع حمزه و عبدالله و غیره بزرگی بجای می آرند - اکرام الدین ^{خان} همعین
حسام الدین ، کریم الدین تسلیمات بجای می آرند - سعادت قدوس معروض
می دارند - حاجی میان محمد معصوم جیو و میان عبدالعیوم بخیریت اند -
سلام متوقی می رساند - غلام حاکم بزرگی بجای می آرد -

حضرت صاحب و قبله نیازمندان مدظلم العالی

بعد عرض سلام و نیاز لا کلام بکتوف خدام ذوی الاحترام می گرداند که عنایت
نامه گرامی که مشتمل بر انواع تفضلات بود از ورود آن گویا جانی تازه
در قالب آمده ، مرده قدم مبارک که در آن مرقوم بود - او تعالی
عن قریب با حسن و جود به ظهور آرد که دولت بلازمت سر امر سعادت
میسر گردد - قاضی القضاات بموجب طلب امیرالامراء عازم آن سمت
شده بودند - از خط ایشان معلوم شد که بعالی خدمت رسیده اند -

زیادہ چہ مصدر ناسود۔ والسلام۔

۱۳۷

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ کونین و کعبہ دارین کامل ہادی
آگاہ دل می رساند۔ چون این مکررین ازان روزیکہ از خدمت سراسر
سعادت مرخص شدہ آئدہ قالب... و حان... تعالیٰ شاہد حال
است۔ از تحریر و تقریر بیرون است و ہمیشہ دل متعلق بجناب عالی
می باشد۔ لیکن بہ سبب امورات دنیوی کہ ناگزیر بودہ مقتصر است
دعاء فرمایند کہ خلاصی یا بداء مدام بخدمت سراسر سعادت فیض مآب
باشد و باقی عمر گذارد۔

۵ آرزو دارم کہ خاک آن قدم

تو تپای چشم سازم دم بدم

۵ اے آنکہ توی کعبہ ارباب ارادت

گر روی سوے تو نمی آرم بکہ آرم
به اندرون تسلیمات می رسد۔ از مکررین ملائنا سلام و تسلیمات می رسد۔

۱۳۸

زبدۃ الاصفیاء خلاصۃ الاتقیاء حضرت مرزا صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ

سلامت۔

بعد ابراز شوق کہ ما فوق آن متصور نیست، مکشوف راے

تو د پیراے میگرداند کہ فقیر لغایت تحریر مستوجب حمد و صحت ذات

محبت صفات مطلوب - ثانیاً این که مدت المدت گذشتت که از احوال
 مسرت مآل آگاهی نیست و دل نگران همان جانب است - بنا بران
 باشتیاق تمام متصدع میشود که آسوده برخلاف ماضی بدست برکس
 خطوط کیفیت خودی نویسان باشند که تکین دلی می توانند شد -
 و در باب محبت اساس میان محب اللہ پسر میان محمد طاهر رسوخ تمام
 از قدیم الایام که بخدمت دارند - نوشتن سفارش اینها منظور است -
 یقین که بموجب فیض عام آنچه مقصد داشته باشند - توجیه خواهند
 فرمود - زیاده ایام حلاوت ددام باد -
 اسباق بحدیست که پایان نیست ، خواهش باطنی باشد
 ملاقات ممکن است -

۱۳۹

حضرت مشفق سلامت

از عزیزان که حضور فقیر بخدمت شریف ظاهر نموده بود که شیخ قائم
 بیو در باب ممانعت و غلام آن باشند که اراده برآدن ازین بلده
 دارند ، بخدمت نواب امیرالامراء عرض نموده است - استفسار فرمایند
 که درین باب چه حکم رسیده از دیروز ممانعت می شود - شاید همین حکم رسیده
 باشد - عرض هر چه آن عزیزان اظهار نمایند به مخلص اطلاع فرمایند - و درین رو
 سه روز آنچه بسمع شریف رسیده باشد ، به مخلص آن نیز مطلع فرمایند -
 جواب نوشتجات میر محمد حسین تا فردا نوشته بخدمت ارسال می نماید ،
 انشاء اللہ تعالیٰ سلمکم اللہ تعالیٰ و ابقاکم -

۱۴۰

بجناب فیض مآب مدظلہ العالی

گزارش مراتب عبودیت بسمت دارالخلافت

مرہ بعد آخری زبانی غلامان کہ باین طرف آمدہ بودند دریافت
 بود از ان باز خطی کہ مشرب نوید بعافیت رسیدن بندگان عالی بہ منزل
 مقصود ^{بودند} رسیدہ با یقین کہ وابستہ در سایہ آفتاب پایہ بہ امن و امان
 و اصل منزل مقصود شدہ باشند۔ و در امرے کہ مستند شدہ بود
 بہ یمن توجہ عالیہ امید است کہ گرہ از کار بسہولت و آشتود و ہم چنین
 امیدوار است کہ شرف حصول دولت طریقہ نیز میسر آید کہ ان مقصد
 اقصیٰ و مطلب اعلیٰ است۔

صاحبان حلقہ سلام قبول فرمایند۔ زیادہ بجز تمانے قدمبوس چہ

عرض آید۔

بجناب حضرت والدہ مرشدہ دامت ظلہا عرض عبودیت می رساند۔ میان

پیر علی سلام قبول فرمایند۔ مبارک النساء صبیہ غلام مع والدہ خود عرض

قدمبوس عرض می دارد۔ اگرچہ لائق آن نیست کہ نامش علیحدہ بہ تحریر آید

لیکن والدہ اش بسماجت درخواست کہ نام او رأساً بعرض رساند کہ این

امر سبب سعادت و اعتبار او شود۔

۱۴۱

مدظلہ العالی

منظر فضل و کرم مصدر عطوفت و رحم، حضرت مرزا صاحب حیو

باستماع نوید بہجت جاوید رونق بخشیدن ساعتِ بلدہ سہیل
 کہ درین انتظارِ جرفرت اثر در گوش نیوش این حلقہ یگوش رسیده ،
 حقا کہ بجز رسیدن این مرز دہ راحت افزاے سویدای دل کہ مثل
 آئینہ از آتش مہاجرت مکر بود کہ بہ اصدغای این صیت روح بخش
 زنگ را حک ساخته ، حق تعالی سبب سازد کہ عن قریب دیدار نظر الوار

میر آید۔

تر قداست کہ گاہے این زمین بسوی را کہ بے تو بزرگان
 مثل گاہ رو خشکی دارد ، بہین قدم میمنت لزوم سر سبز و شاداب
 گردد ۔ و فدوی را یکے از غلامان صمیم تصور فرمودہ از گوشہ خاطر گرای
 محو و منسی نخواہد فرمود کہ حق تعالی از دعای سامی از ہرالم
 مبدل بہ راحت گرداند ۔ زیادہ بہ عرض نماید ۔

۱۲۲

آداب کورنشات بصدعجز و نیاز بجا آورده بروض اقدس
 اعلیٰ می رساند ۔ غلام بہ فضل او سبحانہ و بہین توبہ آنحضرت
 قبلہ کدین و دنیا بہمہ وجوہ مع والبتہ بعافیت است ۔ بورد
 لوازش نامہ کرامت نمود مغتخر و مباہات اندوز گشت آنچه عزم مبارک
 بہ سمت پانی پت تحریر حلاک در رسدگ گردیدہ بود خیلے تو حش غلام
 شد ۔ آرزوی و تمنا آن بود کہ شاید بطرف سہیل عزم فرمایند ۔ چون
 ازین حدود بہ متصل واقع است ، بجز استماع آن بہ سعادت ملازمت
 مشرف فرمایم شد ۔ حالایم انشاء اللہ تعالیٰ بعد انقضاے موسم ہر سات
 ارادہ احقر مصمم است ۔ ہر جا کہ نزول برکت شمول خواہد بود کہ بہ

حصول شرف قدمیوس مستعد خواهد شد۔ و چون غلام را به لقب
 مجددی مرفراز فرمودند، شکر این تفضل عظمی بکدام زبان بعرض
 رسانم و اداے کورنشات این تفضلات بجایم آرم۔ اگر ارشاد
 شود بپهرکنده نمایم۔ و آنچه فیصله با اندرون محل تحریر شده بود کمال
 سرور و اطمینان به پسر غلام حاصل شد۔ الحمد للہ علی ذالک۔ و
 بخدمت جمیع یاران طریقت عرض سلام و بزرگی و نیاز قبول یار۔
 از نورالابصار محمد حکمت اللہ و والدہ اش آداب کورنشات
 بجایم آرند و حضرت والدہ صاحبہ و آیہ صاحبہ کورنشات بعرض
 می رسانند۔ و مردم خانہ احرار کورنشات به عجز و نیاز بعرض می رسانند۔

۱۴۳

بسم اللہ حامداً و مصدقاً
 قبلہ حقیقی برحق و کعبہ حقیقی مطلق، حضرت صاحب مدظلہ
 از کمترین مسترشدان بعد از اداے آداب بزرگی که شیوہ عبودیت
 کیشان است و پیشہ عقیدت اندیشان معروض راے عالی می گرداند
 فدوی را آرزوے قدمیوسی به مرتبہ بود که بیان آن به بیان نمی آید
 و بغیر آن متعسر

اگر از خدمت دورم بے شرمندگی دارم

و لے قوی صفت ہستم کہ طوق بزرگی دارم

لیکن به سبب عذر جلاب مقصر و مہجور الخدمت مانندم انشاء اللہ فی
 تعالیٰ از عقب بخدمت فیض درجبت سراپا حصول سعادت جاودا

شرف اندوز خواهیم گردید۔ حق تعالیٰ آن سایہ را بر سر خادمان و قدویان سلامت دارا رہ۔ زیادہ بندگی و قدمبوسی۔

۱۴۴

بجانب مستطاب مستغنی الالقاب اسوہ گزیدگان زمان سلمہ اللہ
المنان۔

بعد عرض نیاز مصوع می شود کہ نامساعدی ایام بمثل ما مردم از مدت است و بے جوہری این عاجز علاوہ مانع فریاری صاحبان ذی الاقدار است مسموع شدہ کہ بندگان عالی نواب عالی جاہ او صلہ اللہ الیہ ما یتمناہ بجانب ارشاد مآب عرض نیاز و اخلاص می فرمایند۔ خوشحال سعادت مندی کہ بہ ذیل مکرمات پناہ آورد و چارہ کار بستہ خود را ازاں عقدہ کشای دنیا و آخرت خواهد۔ الحاصل کہ نواب موصوف ہر چند آنچه ارادہ داشت با لفعن موقوف معلوم می شود لیکن ظاہرا تلاش اکرم کہ فی الجملہ سلیقہ کار و بار دنیا داشتہ باشد، و ازین احقر کہ سوائے نیاز مندی آنجناب لیلیقتے ندارد، اگر مناسب باشد در تدبیر رفاقت عقیدت مندی عالی جناب شان توجہ مبذول فرمایند۔ شاید ارادہ مرا بہ مراد رسید۔ در صورت منظوری این عرض و اجابت این حرف کہ بوساطت مکاتیب صورت توان گرفت۔ بے استقامت نیاز مندی کہ بسبب ہرج و مرج چندین سالہ سیمما از ہنگام غارت عام وارد است یقین کہ ملحوظ خاطر خاطر خواهد بود کہ درین حالت ہا و بے اسبابی ہا بے مساء برخواستن معلوم۔

زیادہ نیاز مندی است والسلام والاکرام۔

حضرت پروردگار برحق مدظلہ العالی

بعد ادا سے مراتب کورنش و تسلیم و تقدیم لوازم مدحت و تعظیم
 بعرض جناب فیض انساب می رساند کہ بہ فضل الہی ہم قرین فریت
 بودہ خمس الاوقات باستدعای سلامت و بقای ذات فائز البرکات
 می گذرانند۔ و حصول سعادت قدمیوس و دریافت شرف حضور کرامت معمر را
 از خدا سے عزوجل می خواهد۔ شانزدہم روز بیج شنبہ حضرت قبلہ گاہی
 بہ بدرقہ فضل الہی برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ^{علیہ السلام} قدس اللہ تعالیٰ سرہ
 العزیز روانہ شدہ، امروز منزل سویم است، امید کہ بعرصہ دو ماہ مراجعت
 مع الخیر شود۔ قبل ازین صحیفہ الغنایت و الطاف نواب صاحب و قبلہ
 شرف صدور یافته بود، بنا برترددات سفر کہ از چند روز حیص مرض تمام
 لاحق بود، فرصت تحریر جواب نیافتہ، درین صورت امیدوار است کہ عذر سے
 بوجہ وجبہ درین باب گزارش باید و ارشاد شود کہ جائے شکایت نیست
 زیادہ حدیث نزدیک۔ الہی ظل رافت عالی بر مفارق ادانی و اعلیٰ مستدأ
 الی یوم القیام باد۔

مردم محل و لحقہ بادا سے کورنش سعادت اندوز اند۔ روح الایمن
 عرض تسلیمات دارد۔

راہ "میاں صاحب" (دیکھیے مکتوب ۱۲۲ مجموعہ ہذا) کے فوائد معین الدین امیری

قبلہ من! عریفہ نیاز مصحوب قاصد نواب صاحب قبلہ شاہجہان آباد
 ارسال یافتہ بود از انجا باز پس آند۔ الحال مع آدم خود با ہفتاد عدد
 بیرہ (پیرا) ابلاغ نموده است۔ از مبارک نظر خواهد گذشت۔ پستہ
 اندرین ایام درینجا ہم نمی رسد کہ داخل نمیرہ کرده می شد۔
 نوشتہ بر مسلمان صاحب از دکن رسیدہ بود۔ تلفوف عرضی
 از نظر مبارک گذشت۔ زیادہ جز بندگی چه عرض رساند۔

قبلہ و کعبہ راستان سلامت
 رونداد ایجا برین منط است۔ سابق سہ چہار روز بموجب جسے
 ساواں (گذا) بنوعی اشتہار شدہ بود کہ شاہنشاہ دریشاور داخل
 شدہ، بعد ازاں از زبانی دیگرے مردمان شنیدہ می شود کہ تا حال از
 افواج چیزے انفصال نیافتہ کہ عبور دریاے اتک نماید و درین ولا خیر
 کہ رگہا تہ راؤ مرہتہ از کوند معاملت نمودہ، در انتظار بیرہ راؤ
 مذکور سما نجا نزول دارد۔ بعد آدن بیرہ راؤ مذکور از انجا کوچ کردہ و از
 کناٹہ کاپلی عبور دریا جن ساخته در میان دو آب قنات نماید۔ ازین
 سبب مردمان چیزے ہراس و خوف می کنند۔ زیادہ چه عرض نماید۔

ہوالغنی

قبلہ و کعبہ دین و ایمان سلامت

احوال فدوی تا تحریر عرفیہ نیاز کہ چہارم جمادی الثانی است مع تبع
و لواط بخیریت است و غیریت آن قبلہ لیل و نہار مطلوب . سبب معاصر
ماندن از خدمت گرامی ہنگامہ شادی است . چنانچہ بر ضمیر منیر ہویدا است
انشاء اللہ العزیز بعد فراغت شادی بخدمت فیض درجت رسیدہ ، قصور
معاف فرماید و آنچه احوال روزگار فدوی با صاحب زادہ می گردد ، اظہار
احتیاج ندارد . بر آن قبلہ بوجہ احسن مبرہن است . در ایام شادی
حافظ رحمت خان بہادر بہ آل ولہ تشریف خواہند فرمود . طبیعت چنان
می خواہد کہ اگر صورت روزگار با حافظ صاحب رو بریدہ اولی است
و موقوف بر مشورت آن قبلہ داشتہ ، آدم را بخدمت گرامی رخصت
نمودہ ، ہرچہ درین باب در حق فدوی اصلاح باشد ، ایما ، فرمایند کہ بران
عمل نماید . زیادہ بجز ہندگی یہ نگارد . بخدمت نواب صاحب ہندگی
و میان ظفر علی صاحب و اخون عبدالرزاق و ملا نسیم و ملا خازی محمد
و سبحان شاہ و جمیع حاضران مجلس سلام خوانند . از والدہ صاحبہ ہندگی
مطالعہ فرمایند . از عاصی دارین غلام حضرت ہندگی مطالعہ فرمایند . ملا بہار
ہندگی می رسانند .

حقیقت این است که بعد از اراط و تفریط مردمان فرید آباد و غارت
افواج شاه درانی محمد عظیم در سنبل رسیدند و بعد چند ماه دعوی حویلی محمود
یا ولی حد خود نمودند - چون روسای سنبل از نسب متارالیه اطلاع نداشتند -
بر محضر مهربانه نمودند - بعد چند روز میان غلام فرید طبیب سرره را بملاقات
ما سبق که در شاهجهان آباد اتفاق افتاده بود و شیخ محمد اکرم و شیخ نصرت
یار امام مسجد جامع را به یقین پیوست - مهر بر محضر نامبرده نمودند و
معینا نسب نامه و مهر قاضی ملول نرد دینار موتمن بود در دست
دارند با وصف این اسناد و استشهداد ارباب شرع به احتمال
طعن مهربانی نمودند - بعد هشت سال به گواهی جنگی خان چودهری و
سید حمزه ساکن سرائے چودهری و اکثر شرفای دہلی و سنبل نسب ایشان
مقرر گشت - و با قرار حویلی بودن اقا صی و ادالی شهر از خان صاحب
امام الدین احمد خان تا چودہریان ہمہ بالا اتفاق مقرر اند - ارباب شرع
نیز مهر بر محضر نمودند و روبرو سے خان صاحب بہادر اقرار کردند چنانچہ
خان صاحب بہ روشن خان برائے اخراج غاصبان و قابلین نمودن
محمد عظیم پروانگی دادند - اکنون روشن خان بسفارش کسے اغاض
می نماید و می گوید کہ از غاصبان مچلکا پانزدہ روز گرفتہ اند کہ
یا پروانہ خان صاحب بہارند تا خالی شدہ بدہند - در صورت صداقت
مدعی و کذب مدعا علیہ و ثبوت حق مچلکا وغیرہ
غلاف از دین داری است -

خداوند نعمت! بعد از آنکه در این باب از صاحب کتاب سوال شد: ^{الثانی} بعد از آنکه لو از من بزرگی معروض می‌دارد - تا تحریر پنجم شهر جمادی
 احوال ما جمیع غلامان بعافیت است - از آن روزیکه درین جا آمده
 است موافق معمول یک بار با نواب ملاقات میسر آمد - چنانچه
 آن وقت از و کلاسه مرسته مشورت بود - حرف و حکایت بمیان
 نیامده است - و تنخواه غلام که من جمله تنخواه محل بود - از آن جا
 موقوف نموده، همراه سایر کرده اند - در صورت سابق هفت هشت
 ماهه وصول می‌شد - در سایر چهار پنج ماهه سال تمام به وصول می‌آید -
 به سبب دوستی میان مسرور و یک چند توقف نموده ام - و اگر
 نه صورت گذران در اینجا قلیل مواجب و عدم وصول معلوم
 باری خدا رازق است - و از دوسه روز در حال
 غلام عسکری خان از سمرقند توجیه نواب صاحب معلوم
 میشود - چنانچه دیشب که گذشت پیش احمد خان
 فرستاده بودند - بنجاه روپیه بدست آمد - و گرنه مطلق
 التفتات نمود - و نه برائے مجرای رفیت - مگر در سواری و
 غلام امام به طور سابق در سایر اخذ اخذ کرده مطلق ذکر
 در مجلس کیسه نمی‌کنند - امروز فردا اراده آنحضرت پیش
 ولوی نوح الیرین است - شاید قریب روانه میشود - حضرت
 سلامت از کتشف آوردن نواب صاحب ارشاد
 خانان بهادر و عدم حصول سعادت ملازمت غلام

عجب افعال گشته ، واللہ باللہ ہر گاہ کہ در اینجا تشریف فرموده یعنی پیش
 تجاور خان مطلق بعلام اطلاع نہ شد و الحال کہ میر ملک و صاحب تشریف
 آوردند ، غلام مستمند بہ سبب نا چاری ازین سعادت ہم مقصر مانده
 است ۔ جناب نواب صاحب عذر ہا فرمایند ، توفیر ما معاف شود ۔ تا حال
 فوج مرتہ از کوسہ فراغت حاصل نہ کرده است ۔ و تا کہ از انجا مرتہ کامیاب
 شدہ بر نمی گردد ۔ نواب ازینجا کوچ نمی کند ۔ و دستار و جواہر کہ بر اے
 احمد خان آورده بودند ، دوسہ روز است بہ مشورت حافظ الملک پوشیدند
 و عبداللہ خان فردا رخصت خواہد شد ۔ احمد خان و حافظ و نواب و راکھو
 (راکھو) متفق علیہ اند ۔ حافظ محمد سرور آداب کور نشانی بجامیآرد ۔

کہ نواب احمد خان بنگش والی فرخ آباد کہ حافظ رحمت خان سے نواب
 عبداللہ خان پسر نواب علی محمد خان سے مرہ سردار

مکتوبات متوسلین حضرت منظر

(فیما بینہم)

سلسلہ مکتوباتیکہ سالکان و احباب حضرت منظر فیما بینہم نوشتہ اند

[ذیل کے مکتوبات (مکتوب ۱۵۱ تا ۱۷۲ جو حضرت ظہر
 کے توبلین نے ایک دورے کو لکھے ہیں) میں پہلے دو یعنی
 ۱۵۱ اور ۱۵۲ کسی "میر صاحب جیو" کے نام ہیں
 مکتوب ۱۵۳ بھی الہی کے نام ہے اور خیال ہوتا ہے کہ
 مکتوب ۱۶۶ کے "میر صاحب" بھی وہی "میر صاحب جیو"
 ہیں گئے۔

"میر صاحب جیو" کے نام مکتوب ۱۵۱ جن "شاہ
 محمد" کی طرف سے لکھا گیا ہے ان کا ذکر کلمات طلیبات
 کے مکتوب ۶۶ بنام غلام عسکری خان میں ملتا ہے
 غلام عسکری خان نواب عماد الملک کی سرکار
 سے والہ تھے اور شاہ محمد ہی۔ حضرت ظہر
 غلام عسکری خان کو لکھتے ہیں: "مسموع شد کہ
 نواب وظائف قلیلہ رفیقان خود را کہ وجود پر یک
 ازینہا فائدہ دیگر دارد، بنا بر غیر حاضری موقوف
 می نمایند، چنانچہ وظیفہ شاہ محمد کہ از یاران
 طریقی است داخل ذیل موقوفان شدہ، اگر تو این
 مکتوب کہ بنا بر دولت خواہی این قاعدہ را موقوف نمایند
 کہ ضرر دارد" (مکتوب ۶۶)۔ شاہ محمد کے مکتوب میں
 حضرت میر صاحب جیو کو اطلاع دی گئی ہے کہ آپ کے سفارت
 دو شخصوں، حافظ محمد یوسف اور حافظ فتح اللہ کو حکم دلوادی گئی ہے
 اسی مکتوب میں بخشی کی طرف سے بطور صفائی لکھا گیا ہے۔ یہ بخشی

نواب عماد الملک ہی کی سرکار سے تعلق ہوں گے۔
مکتوب ۱۵۲ء میں "حاجز ادہ" والا قدر محمد ناکر جو "کا ذکر
ہے۔ یہ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کی نسل سے ہوں گے۔ مکتوب ۱۵۲

کے لکھے والے نعمت اللہ، ممکن ہے کہ وہی صاحب ہوں جنکے
نام حضرت فطریہ کا ایک مکتوب محترم عبدالرزاق ورتی کے مجھے
میں ہے انہیں حضرت فطریہ نے مولوی نعمت لکھا ہے۔

غلام حسن کے دو مکتوبات مولوی عبدالرزاق کے نام
ہیں۔ یہ غلام حسن سرحد کے رہنے والے تھے۔ اور میان غلام قادر

شاہ سے بیعت تھے جیسا کہ مکتوب ۱۵۶ء سے ظاہر ہے مگر حضرت
فطریہ سے بھی تعلق رکھتے تھے جیسا کہ افروز محمد نسیم کے نام ان

کے مکتوب (مکتوب ۱۹۱ء مجموعہ ہذا) سے بخوبی واضح ہے۔
سفارات فطریہ میں حضرت فطریہ کے خلفاء کے ذیل میں غلام حسن

نام کے جن بزرگ کا ذکر ہے وہ شیخ غلام حسن برادر شیخ
محمد احسان احمدی ہیں جو شیخ عبدالحق محدث دہلوی

کی اولاد میں سے ہیں اور مکتوب ۱۵۵ء، مکتوب ۱۵۶ء کے
غلام حسن سے جدا ہیں اور شخصیت ہیں۔

مکتوب ۱۵۲ء کے مکتوب الیہ ملا محمد فاروق ہیں
اسی نام کے ایک صاحب کے نام کلمات طیبات میں

حضرت فطریہ کا مکتوب ۸۶ء ہے انہیں معمولات فطریہ
میں حکیم محمد فاروق لکھا گیا ہے۔ اور مکتوب ۱۶۳ء کے مکتوب الیہ

ملا تیمور حضرت فطریہ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اسی طرح مکتوبات
۱۵۵ء، ۱۵۶ء کے مکتوب الیہ مولوی عبدالرزاق (یا ملا

عبدالرزاق) بھی حضرت فطریہ کے خلفاء میں ہیں اور سفارات فطریہ

میں خلفاء کے ذیل میں ان کا تذکرہ ملتا ہے۔

۱۵۱

سیادت مآب طریقت ایامی، مورد اسرار الہی، منظر تجلیات حضرت
نامتناہی کاشف دقائق معرفت، ہادی راہ ہدایت، برگزیدہ اولاد حضرت
زبدہ ارباب طریقت، گل گلزار قدرت بے صنعت حضرت میر صاحب جیوا
از بکترین نیازمندان راسخ الاعتقاد و احقرترین مستمندان واثق
الانقیاد حافظ شاہ محمد بعد از عرض نیاز معروض خدمت فیض درجت باد
کہ بر طبق ارشاد گرامی و سفارش سامی حافظ محمد یوسف را و حافظ فتح اللہ
را جاگیر کنائیم و ہمیشہ امیدوار الطاف سامی ہستم و آنکہ بخدمت تشریف
کدام شخصے اظہار کردہ است کہ بخشی از حضرت فغلی دارد وی گوید کہ حضرت بہر کسی
سفارش نوشتہ می دہند ہمہ غلط است۔ بن پرچند از بخشی تکرار کردم و پرسیدم
بخشی در جواب گفت کہ مراجعہ قدرت است کہ بن این قسم حرف بجانب
فیض مآب بر زبان لسانی بیان بیایم۔ حضرت سلامت! ہر کسے کہ فروری
باشد حضرت برائے عند اللہ نوشتہ می دادہ باشند، بیشتر نصیب او
است۔ مایان موافق مقدور در سعی کار سفارشی حضرت در یغ نخواہم کرد۔
زیادہ ایرام نمودن موجب گستاخی و ترک ادب است۔

از راقم این عریضہ کہ حافظ نامدار نام دارد بعد از عجز بسیار
معروض باد کہ بندہ را از زبان مبارک ارشاد شدہ بود کہ غائبانہ در حق
این غلام سفارش بجانب حافظ شاہ محمد خواہند نوشت۔ حضرت بن چہار
ماہ شدہ است کہ از خدمت حضرت رخصت شدہ ام۔ و تا حال حضرت
نوشتہ نہ فرستادند۔ امیدوار است کہ حضرت نوشتہ بقولیند کہ حافظ

۶۵۱۵۲

مخالق و معارف آگاه فضائل و کمالات دستگاہ سیادت
و نجابت پناه، سالک سلک شریعت، واقف اسرار طریقت میرصاب
جیو سلمہ ربہ از مسکین..... بعد عرض تالیفات معروض آنکہ
اینصوب خیریت است و خیریت و سلامتی آن ذات بابرکات شنبہ و روز
مطلوب - فقیر بحضور بیت اللہ شریف ہمیشہ مستعدی است کہ
اللہ سبحانہ آن ذات بابرکات را از آفات دینی و دنیوی نگاه دارد
و ترقیات دارین نصیب گرداند۔ آمین یا رب العالمین۔

دیگر آنکہ چند مدت است کہ گاہے یاد نفرمودند۔ باعث آن
زیادہ عمر است، و ازان ذات شریف بعید است کہ فرض خدا جل شانہ
اداء نمی سازند و بہ مستحبات عملی نمایند۔ واللہ باللہ فقیر بسیار
محتاج است اگر حق فقیر عنایت فرمایند گویا ادائے فرض و مستحب خواهد
شد۔ و الا عاقبت کار با خداوند است۔ آن وقت را یاد نمی آرند کہ وقت
ضرورت حاضر کرده بودم۔ امید کہ آنچه حق فقیر مبلغ سہ صد روپیہ اگر زیادہ
نباشد آنرا ارسال فرمایند۔ و الا بدست خدیجہ حوالہ نمایند۔ زیادہ
والسلام۔ لہذا بدست صاحبزادہ، والا قدر محمد ذاکر جیو علیہ فرستادہ
شدہ کہ وقت احتیاج است۔ و موکد شدہ کہ حق فقیر را دادہ ارسال
فرمایند زیادہ بہ نگارش رود۔

مخدومی مکرمی صاحبی مشفق حضرت فقر و عجز پناہی بیو
 ہموارہ از آفات و بلیات دوران مأمون بوده، خوش وقت
 و سلامت بر یادگاری کردگار خود باشند۔ از جانب کترین خاکپایہ انصاف
 فقیر نعمت اللہ تعظیبات ہذگی و تسلیمات سرا فلنگذگی بجای خدمت
 آورده عرض می نماید کہ بست سال شده کہ بہ سبب آشنائی اخوندزادہ
 نزقویہ امید کہ خداوند بر و رحم کرده باشد، بان صاحبی غایبہ آشنائیم
 و چندین کث مانند حضرت خواجہ و (۱) قدس سرہ بارادہ ملاقات شریف
 روانہ می شوم۔ و باشتیاق تمام شوق مند رویت آن صاحبی ام۔
 اما بہ سبب موانعات لایعنی منع می شوم۔ الحال از روے مہربانی اگر
 توجہ باین فقیر بکنند کہ از موانعات بملاقات مشرف می شوم۔ و از دعای
 خمس الاوقات یاد فرمایند کہ بہ برکت دعای ایشان بقرب خدا و رسول
 برسیم۔ چنانچہ حضرت مرزا صاحبی قدس سرہ فرمودند کہ
 محمد از لومی خواہم خدا را + خدایا از تو حُب مصطفیٰ را
 نیز بہت حضرت ایشان است کہ
 خدا مدح آفرین مصطفیٰ لبس

محمد حامد محمد خدا لبس

و فقیر را از خادمان دانند۔ و الحال بغیر (بسفر) کابل، بیوم۔ دعای
 خیر فرمایند اگر بخیریت رسیدیم خواہیم آمد۔

۱۵۴

جناب نواب صاحب و قبلہ نواب ارشاد خان صاحب عرض بزرگی قبول باد۔ و جناب عالی بعد رفتن نواب محب اللہ خان لعلام گفتمہ فرستادہ بودند کہ ایشان صبح بے ملاقات بن نہ روند۔ بزدہ خود از دو گھڑی شب باقی مانده آدم فرستادہ بود۔ ہر گاہ آدم آن جا رسید۔ معلوم شد کہ ایشان یک پاس شب باقی مانده، کوچ فرمودند۔ ناچار عرض نمودم بنا بر اطلاع معروض داشتہ۔
 غلام حسن در خدمت ایشان عرض بزرگی معروض می دارند۔
 در خدمت نواب صاحب حافظ بختا و زخان صاحب بسیار بسیار سلام گفتمہ اند۔

۱۵۵

مولوی عبدالمزاق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 مولوی صاحب مہربان مجموعہ الطاف و احسان کرم فرمائیے
 از جانب غلام حسن بعد دعوات و تحیات مشہود ضمیر منیر
 باد۔ سہ چار صحیفہ شریفہ کہ از روئے الطاف رسول داشتہ بودند۔
 بفقیر رسید۔ خیلے فرحت و سرور حاصل گردید۔ او سبحانہ آن مہربان
 را با این یاد آور یہا سلامت با کرامت داراد۔ و مضمون مندرجہ

معلوم شد۔ مبلغ ہفتہ روپیہ کہ محمد شاہ پیشوری دادہ اند، ازان صاحب
 سہوشدہ، ان مبلغان بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ
 ساکن قصبہ بتالہ متصل کلا نور بود و مبلغ پنج روپیہ بنام عبدالرسول
 ولد محمد شفیع کہ نوشتہ ام، اوشان نیز ساکن بتالہ منزلور اند۔ این
 مبلغان ہفتہ روپیہ و پنج روپیہ معرفت گل محمد بہ میان عبدالبنی
 مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بتالہ مذکور بدہند۔ میان عبدالبنی
 این مبلغان بہ بتالہ خواہد رسانید۔ و مبلغ سہ روپیہ بنام غلام رسول
 پدر عمر و مبلغ دو روپیہ بنام محمد نور بہ گل محمد بدہند۔ او این مبلغ
 سہ روپیہ را بہ غلام رسول کہ اورا صریحا دادہ ام، و در خانہ گل محمد
 می ماند، خواہد رسانید۔ و مبلغ دو روپیہ بہ محمد نور امام مسجد خود
 را خواہد داد۔ و در حق عبداللہ و دیندار بخار کہ ارقام فرمودہ بودند
 این ہر دو را بہ صاحبزادہ فتح علی خان ملاقات کنا بندہ، خاطر جمع
 نمودہ شد۔ و آنکہ مرقوم فرمودہ اند کہ مردمان بیرون جات ہر گاہ خطوط
 خواہند فرستاد۔ مبلغان بہ اوشان رسانیدہ، رسید گرفتہ، خواہم
 فرستاد۔ لہذا بہ موجب نوشتہ ان صاحب، بہ ہر یکے خط مرقوم شدہ
 ہر گاہ ان خطوط بہ ان صاحب برسند۔ اوشان را مبلغان دادہ، رسید
 نولیا بندہ، بفریاند۔

تفصیل مبلغان یک صد و شش روپیہ این است۔ محمد شاہ

ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ ساکن بتالہ ہفتہ روپیہ۔ میان
 غلام رسول ولد محمد شفیع ساکن بتالہ منزلور پنج روپیہ۔ مولوی عبدالرزاق
 ساکن پیشور ہشت و نیم روپیہ۔ گل محمد ساکن پیشور در کوٹلہ رشید خان
 پنج روپیہ۔ غلام رسول پدر عمر در خانہ گل محمد منزلور سہ روپیہ کہ از
 راہ فراموشی محمد شفیع پدر عمر مرقوم فرمودہ اند۔ امام مسجد گل محمد

دو روپيه - برادر عبداللہ دروم ساکن نزد توپہ متصل حفرون قاضي والہ
 ہشت و نیم روپيه - محمد عارف برادر کلان محمد کاشف ساکن
 ہشت نگر در محلہ پیرانگ ہشت و نیم روپيه - میان مسعود پیرزادہ
 ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی ہشت و نیم روپيه - ملا خواجہ محمد
 ساکن موضع ہند برکنارہ اباسند ہشت و نیم روپيه - محمد اکبر خان
 ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ دو روپيه - امام مسجد محلہ بابڑہ
 فضل محمد دو روپيه - ملا ولی محمد محلہ بابڑہ سید قام دو روپيه -
 الہ یار ساکن محلہ بابڑہ دو روپيه - ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب ساکن
 سوات ہشت و نیم روپيه - ملا سیف الدین ساکن سوات خام
 مرزا صاحب پنج روپيه - ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب ہشت
 و نیم روپيه - استاد ملا رحمت کہ در موضع الہ ڈنڈ می باشد دو روپيه -

۱۵۶

شرافت و کمالات دستگاہ حضرت میان جیو میان عبدالرزاق سلمہ
 از طرف مہجورالخدمت غلام حسن بعد از سلام سنت الاسلام
 آنکہ نوازش نامہ عالی بنام محمد شاہ ولد فلان کہ اینجانب واقف نیست کہ
 کہ کدام است و محض ہم پیری است۔ لہذا معروض خدمت گرامی میشود کہ مبلغ
 بیست و دو روپيه کہ نصف منہ یازدہ روپيه می شود منجملہ آنہا مبلغ ہفتہ
 روپيه بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن حضرت میان غلام قادر شاہ ساکن قصبہ
 بتالہ کہ متصل ہفت کروہ قصبہ کلانور در پنجاب واقع است و باقی پنج
 روپيه منجملہ روپيه بالا بنام عبدالرسول ولد میان محمد شفیع کہ در قصبہ بتالہ
 مسطور بخدمت حضرت میان محمد شاہ صاحب معزالیہ مشرف اند برسد۔ لکن

معرفت میان عبدالبنی صاحب کہ در مسجد محبت خان مدرس اند۔ چنانچہ میان گل محمد نور یاف جیو کہ در کوٹلہ رشید خان متصل مولوی محمد سلیم صاحب جیو با خوب وجه واقف اند۔ و این جانب را میان گل محمد مسطور از عبدالبنی مسطور ملاقات ہمہ کنائزہ بود، باو شان مبلغ فرلور بدید۔ چنانچہ میان عبدالبنی جیو بخدمت صاحبزادہ جیو در قصبہ بتالہ مذکور خواہد رسانید۔ چرا کہ میان عبدالبنی و ولایت شاہ و این جانب دست بیعت بخدمت فیض درجت حضرت پیر دستگیر میان غلام قادر مرہوم و مغفور ہستیم۔ لہذا بخدمت سامی مصدقہ دادہ می شود کہ تحقیق ثابت فرمودہ مبلغ بایشان بدیند۔ و رسید از ایشان بگیند۔ و دیگر آنکہ مبلغ مذکور از محمد شاہ ولد مدرس صاحب کہ بن ازو واقف نیستم کہ کدام کس است۔ ازو گرفتہ حوالہ میان عبدالبنی و ولایت شاہ کہ ہم پیر این جانب اند نمایند کہ حق بقدر رسد۔ و میان دیندار بخار بسیار تعقید نمودہ است کہ مبلغ مذکور از محمد حسین پراچہ نوشہرہ والہ گرفتہ بتشار الیہم برسانند۔ درین باب تاکید تمام نمایند۔ و این قبض از مہر شیخ الاسلام رقم شدہ است، محض غلط است و نا منظور است مبلغ واپس نمایند۔

۱۵۷

میر صاحب جیو سلمہ اللہ تعالیٰ
 میان صاحب مشفق فدویان کرم فرمای من سلامت
 فدوی لقا کمان (۱۵) آداب کورنشات بتقدیم رسانیدہ معروض رای
 می گرداند۔ فدوی را ہر وہم غلام دانستہ و شب و روز دعای در حق فدوی
 می نمودہ باشند و از دست بیزہ خدمتگاری فقیران بیخ نمی شود چرا

برگنه بیگانه و نوکری است - بنا بران بجانب فیض آب معروض می دارد که
 یک هفته وظیفه بران مبارک خوانند که ترقی و جمعیت فدوی گردد - ازان
 بنده هم خدمتگاری و غلامی فقیران بجاء آرد - امید که لطف فرموده یک هفته
 وظیفه در جمعیت فدوی بران مبارک بخوانند که جمعیت فدوی گردد و
 همیشه فدوی را غلام دانسته از والانها ممتاز می فرموده باشند -

۱۵۸

در گذر خان (۱۰)

برادران عزیز القدران امین و راز محمد و شاهسار و فتح خان و
 جمیع ادریس ساکنان (کذا) از این طرف عبدالله جان و علی محمد و سر فراز خان
 و دیندار و سجاد و امیر و حیدر خان و جمیع بر که علی خیل بعد از دعای سلام
 آنکه قبل ازین خبر یافته بودیم که بعضی از کسان ایشان مردم بازاری گشته
 آند - درین باب آنچه فهمیده بود بطرف بازاری جواب فرستاده که سرم از خود بود و شمایان
 نیز گفته فرستاده بودیم که با صلاح و مصلحت اینجانب دست داری نکند - داین عجب
 کار است که بدون خبر و صلاح مایان خونریزی کردند خوب نکردند حق بطرف خود داشتند
 اکنون از جانب خصم دعوی بر خود روا نمودند و گله مندی مایان نیز بدمه خود لازم داشتند -
 خرابی نگاهی بیانی خود نمایند و آنچه شده شد - باز خود را ملامت کنند خدا خواست
 صلاح کرده خواهد شد -

شاه صاحب مشفق مهربان از کترین شاه علی بعد از سلام سنت
 واضح رای عالی باد که بنده تا یوم تحریر حفرت و قبله و والده صاحبہ متعلقان
 خود بخیریت است. و فریت ذات با برکات از درگاه ایزد متعال بدام مطلوب
 است. باقی احوال متعلقان آن خداوند اینست. احوال افلاس بے سامانی
 فقر و فاقه چه بیان نمایم که در محنت مملکتی گنجد. و دیگر دفران محمدی بیگم و امامی بیگم
 فوت گردیدند. و درین عرصه پنج سال که صاحب از اینجا تشریف برده اند میان
 عزت اللہ صاحب از بریلی یکبار مقدار پانزده روپیہ فرج فرستاده بودند و یکبار متعلقان
 خود طلب ایشان کرده بودند لیکن بنده ایشانرا ننگداشت. بنا برین مقدمه که شاید مرضی
 آن صاحب نباشد تا حال آنجا هستند. و درین بے سامانی در گوشه عافیت نشسته
 بمرمت آن خداوند و عصمت خداوند گمانی ببری برند. و خانمان صاحب دعا می کنند. آنچه
 صاحب کردند کس ظالم به مظلوم نمی کند و ما که این کتخدانی بصاحب تجویز کرده بودیم
 دانستہ بودیم نام حضرات در میان بود بغریب صاحب جزادگی آن فریب خورده بودیم
 که شاید وفا خواهند کرد لیکن آنچه شرط بیوفائی را بود بطور اکتد. خوب یا بر خلق اگر
 رفت ترس خدا هم رفت. خدا از حق ایشان بخواهد پرسید و حق شرعی ایشان است
 حق شرعی را هم ترس خدا را فراموش کردند. از شان پیرزادگی بعید بود. هزار حیف.

ع چوکیزاد کعبه بر خیزد کجا ماند مسلمانان

حال هر چه شد، شد. برای خدا و به ارواح طیبات حضرات خود را تا اینجا باید رسانید
 و گرنه کار از دست میرود تا حال بهر نیکی که گذشت گذشت و حالا از ما هیچ نمی شود.
 کار از دست میرود و حرمت و ابرو در تغافل ماند خبر شرط است ابروی شما است.
 پیشتر مختار اند هر چه بجا طریقی بکنند. ما بری الذمه شدیم و از جانب سیدین بیگم
 که خوشندان شما است بعد از سلام مطالبه نمایند که سبحان الله ما با اختیار پیرزاد

شما نظر بناموس کریم و صاحب بناموس ما نظر نکردید - حیف به پرزادگی و نجابت
 که در عالم جوانی و بے سامانی گذاشته چنان رفتید که از پرچه کاغذ ہم یاد نکردید -
 چه جائے آنکہ فرج فرستادن و صاحب مختار اند - خبر شرط است تا حال ابرو شما
 را از نا ماند و طلامنی ماند - سویم روز مردار ہم حلال است - برائے خدا خود را
 در اینجا باید رسانید - و از جگوشی بزدگی بعد نیاز قبول باد و از معلقان بزدگی
 مطلق فرمایید و مردمان بنده بزدگی قبول باد - و از حاجی بیگم حویلی والی سلام قبول باد -
 و بیچ معلوم نیست که صاحب خود را کجا گم کردند - بیچ خبر لیسن و مردن
 آن خداوند اینجائی رسد - خوب بر نیجی که باشد خود را زود باید رسانید تا تسلی
 ایشان شود و گرنه ایشان هر دو مادر و دختر ازین جهان انتقال می کنند -
 و ملا نسیم این خط را بخدمت عالی خواهد رسانید - جواب این رود عنایت خواهد
 فرمود - زیاده حد ادب - و بخط بنده نظر نخواهند کرد نظر بطلب خواهند فرمود -

۱۶۰

بگرای خدمت بیان صاحب بیان ابوالحوالی سلمه اللہ تعالی
 الداعی بالجز البوسعید بعد سلام و سلامتی اینجا آنکہ فقیر در انجائے قرع
 قرصدار بقال و گا در سنده چہاچ بقال تعاقفا میکند - گا در بارہ ابو شیدی
 نمی دهد - لہذا رقوم در خدمت می گردد کہ از عمیر صاحب جو سلمه اللہ تعالی دور
 قرض برای اینجانب گرفته بفرایند - انشاء اللہ تعالی نقد ادا کرده زانجا
 خواهد رفت - والسلام مع الکرام -

۱۶۱

شاه لورخان جیو برخوردار سعادت مند سلامت

از طرف قاسم بیگ بعد دعای معلوم باد که احوال اینجا سبب است
 و فریت ایشان مطلوب شمارا بیست و دو روز شده که دفتر را برده
 رفته آید و آن در میان چنین وقفه تا بهار خطا نوساده همه های پرسند -
 باید که به دیدن خط فریت بفرستد در حسین قانم بودیم
 جدای خرابی و برادر و همشیرا همه برای فرزندی کز و والده را خون درم
 شده از خوردن و نوشیدن بند محتاج هم برای فرستادیم - بنا بران به زودی
 خبر دفتر باید فرستاد، و الا آن در عاقبت دامن گیر خواهد شد به حسین دعا
 برسد - شب و روز مرگردان می مانم - تصدق رسول خدا، دیر نکند که
 صورت لوثه بییم -

۱۶۲

فضیلت پناه کمالات دست گاه اخوند صاحب مهربان سلامت
 انقر اراده موافق وعده می داشت لیکن اراده الله سبحانه چنین
 بود که امروز و فردا یک کار به ظهور آمده انشاء الله تعالی بروز جمع دران
 کاری که باین مقرر است خواهیم کوشید - والسلام -
 پیر صاحب تسلیات مروض باد -

برادر عزیز گرامی قمر ملان تیر و لعل خان بغافیت باشند -
 از جانب عبدالعزیز خان بعد از سلام واضح باد الحمد لله والمنة که
 احوال اینجا بفضل الی مستوجب شکر - و خیریت آن برادران مشب و روز
 قرین حال خط در جواب فرستاده بود رسید و کیفیت سز در معلوم گردید و بعد
 ازین ماه دردی رس لعلش ^(کذا) ارقام یافته معلوم شد - یعنی که در سس سراع
 دارد هر گاه سراع بدست آید - همان وقت بما اطلاع دهید که از گرفته آید -
 و همواره بر الودی ^(کذا) اینجا لب لعل خان را می فرستاده باشد از خبر گری غافل
 نه شوید و اگر فتح خان آمده باشد، زود فریاد که موجودات مایان بران موقوف
 است - هر گاه می آید - موجودات ^(کذا) را که می شود واحد موجودات از سر کار
 رسد - یعنی که بمشار الیه بگویند در یک عالی سر کار که از اینجا در آمده شد
 در پست ابرام برد ^(کذا) اینجا لب قرآن شریف آن برادر و سراسر
 در جان یکجا بود الا هر دو مانده و کافی اسباب از نمک حرامی نوران دل در مان
 ماسد ^(کذا) و یعنی که صراسان اینجا لب از سا هر کار و غیره تحقیق کرده
 مفصل بنویسند که خاطر جمع و اینمغنی از سمت خود بعمل آید - حالا
 تلاش مبلغ با ^(کذا) هر گاه چیزی مبلغ که بدست آید در خصت گرفته
 برای بیماری و سر انجام در ^(کذا) خواهیم رسانید و حالا از بی اسبابی مسطور
 همان ^(کذا) اگر چیزی سس ... اسباب ... معلوم ... و این شکر
 کوره سکار در دیده کوشش برده بشب آشکار کرد باعث بهاری شد ^(کذا)

حاجی محمد رسول را معلوم باشد که غلاف حضرت مدینه که نزد محمد است
 اگر چهار پنج روپی می دهد البته فرید کرده بیا رند، توقف نکنند و برای میرزا محمد
 یک عدد عینک و یک عدد شیشه و کتاب موسی نامه و سفینه - الاولیاء
 فریده بیا رند - مبلغ خواهم داد - و برای میرزا محمد و نظرائه و سید احمد سید لوطی
 خود فریده بیا رند، تاکید کنید دانید -

اگر ملا خشمحال (خوش حال) می آید همراه آرند و اجناس که نزد شما
 است فروخته مبلغ آرند و بوری که در خانه اند و یک دیگر فریده فرور آرند
 و آنچه اجناس فروختنی باشد که آورده نمی آید - چنانچه پانگ و غیره و صندوق
 نیز همراه آرند -

خدمت میر صاحب جیو قبله دو جهان از جانب حاجی بی بی و والده میر محمد علی
 و میر احمد بنیگ رسانند - از جانب حاجی بی بی عابدہ خانم غرب خانم
 اللہ یار خان، محمد عظیم و مادر محمد عظیم زبیده و قبیلہ محمد طاهر جانی خانم،
 جبل بیگ خان صاحب مرزا خان جیو را سلام رسانند - نور نسواد خانم بنیگ
 رسانند -

قصص الانبیاء که نزد آن برادر است، خود همراه خود آرند -

افزون صاحب مهربان فیض بخش فیض رسان میر مناقب صاحب

و اخوند محمد سلیم صاحب ازین جانب همت تسلیمات و تعظیمات هر دو دست قبول باد بالنون والهاد - بعد از آنکه بنده محتاج دعای آن صاحبان است، بدعا یاد آورید - انشاء الله تعالی اگر خواست خدا بخیب خان هم بدی زودی آید - بدیدن صاحبان می رسم - از طرف مایین بملّا نظر سید بزدگی ما رسانید -

زیاده والسلام -

۱۶۶

میر صاحب مشفق مهربان سلامت

از جانب حاجی امان (امان) بعد سلام واضح بلا چون یک تمان قیمت سواد و روپیه مصحوب شاد محمد خان فرستاده بود صاحب نوشته بود که انشاء الله تعالی بعد آمدن ملا امان خان نوکری برخوردار حافظ عبدالرحیم کرده (کذا) - چون رفتن بنده یکایک جلوی بطرف آلوله شده است خدا دوپیر... انشاء الله تعالی روانه خواهم شد - دیگر... صاحب را نوکری اخوند حاضر (کذا) خیل... برای برخوردار... بهر که خواهد فرمود دو روپیه خواهد رسانید -

البته دو روپیه را روغن بیارند - از حافظ عبدالرحیم و حافظ یار محمد سلام بزدگی برسد - برای ساکو (کذا) فرمایش نموده اند - اگر اتفاق شود البته یک روپیه را برای اینجانب بیارند - زیاده چه -

از قاضی محمد اترق سلام برسد - اگر دو روپیه را روغن آرد فریده خواهد فرستاد -

دادا جی صاحب مشفق مهربان امیدگاہ قدردان سلمه ربیہ
از بندہ محمد عجب بعد عرض عبودیت و بندگی معروضی رای خورشید
می دارد - در اینجا خیریت است و خیریت آن مشفق مهربان لیل و نهار از
درگاہ رب المعبود خواہان و مستدعی است - بندہ بے رخصت آن صاحب
درین طرف آندہ بزبان مبارک فرمودند کہ از شمار حبیبیا (کذا) جاگر صاب
می دہانند - چون چار رسیدیم از رام خان زر و وصول نیافتم - بر خذر خان
(خضر خان) تنخواہ دادید - چنانچہ نزد خذر خان رسیدیم جواب دادند
کہ بہ بنارس بیاید از اینجا زر شمارا می دہانم - اگر چہ بہ بنارس ہم رفتیم
لیکن از اینجا ہم زر نورد و وصول نیافتم مبلغ یک صد و چہار روپیہ بر خذر خان
طلب این کسی بر آمد - بنا بران سہ ماہی شد - مبلغ مذکور از خذر خان
اللہ برار الیہ (۴) بگریزند - بالفعل در بندر سورت رسیدیم
برای ہمیں کار کہ در پیش است درین تردد ام - اکرام خان در سورت
سنیہ کہ در اوقات ہستند بہمان جا رفتہ خدمت آن مرشد جاودان
خواہند رسید - با ملا میان اخوند میان سلیم حیو کہ مدارات و لقمہ خواہند
فرمودہ گویا بر این بندہ عنایت فرمودند بیچ چیز از طعام یا پوشیدن پارچہ
سراخ اگر زمین خواہد امید رعایت مراعات خواہند فرمود - اگر خواہد شنید
کہ بر فرودار محمد سلیم مدارات و رعایت از ان مرگی نہ شدہ این نیاز مند
آزردہ خاطر خواہم شد - و از ملاقات ہم محروم - بر فرودار درگاہی خان
و ریل خان (۱) و رحیم دادقان و نظام خان (۲) و عظیم خان دعا برسد -

Marfat.com

خوبیاد خان و رسول خان و رضا خان و جمیع حاضران خورد و کلان سلام
برسد - بخدمت خذرفان (خرفان) و جمال خان و الوزخان و جمیع
یاران سلام برسد - ازین ملک رخصت شده از بنارس در بندر صورت
رسیده ام - در دلاری ایجا رسیده براد..... خواهیم کرد -

تعالق و معارف آگاه شاه نور الله در ولایتش از قدیم الایام به
این مخلص را بعداً خاص مستحکم بدرجه کمال دارند - چنانچه کارهای فردری در پیش
است که تفصیل آن رو برو آن معهربان شاه موصوف اظهار خواهند
نمود - امید که توجیه بلیغ نموده بموجب اظهار خطی به نجیب الدوله بهادر نولته
عنایت سازند - و درین مقدمه هر چند که سعی موفوره خواهند فرمود، کار متوقع
خواهد گردید و نیز رضاندی کمال این دوستدار است که عند الله اجر عظیم و
عند الرسول صورت جمیل خواهد شد -

افغان صاحب جناب بهائی حافظ نور جیو سلمه الله تعالی
بنده رکن الدین بعد ابراز لوازم نیاز سلامت مندی بتقدیم رسانده محمود
رای گردانیده می آید - محبت خان میرسد - باید که از حضرت صاحب قدس
گنبنده دهند و همیشه از مهربانی نامه سر فرازی فرموده باشند - زیاده چه -

عبداللہ خان جیوسلمہ اللہ تعالیٰ

صاحب و قبلہ مہربان مشفق قدر دان کرم فرماے نیاز مندان
از صوبہ کمال خان بعد از بزدگی و سراقندگی واضح راے شریف
باد از طرف ملا راکور و اخون ایمن بزدگی برسد۔
آدم را بخدمت شما فرستاده بودم۔ تا ہنوز نہ مبلغ رسید و

نہ آدم آمدہ۔

بندہ در این جا در آزار گرفتار بودم، و زخم دارم و چیزی
برائے خوردن و پوشیدن ندارم و قرض دار شدہ ام۔ مشفق خود
دانستہ، طلبیہ بودم و در مرادنگر سکونت دارم۔ و قرض شما نہ
خواہد ماند۔

بسبب قرض در بند افتادہ ام۔ عند اللہ و عند الرسول آدم معبر
شیخ اللہ یار را مکر بخدمت روانہ نمودہ تر صدکہ مبلغ چہار روپیہ
قرض بدست مشارالیه رسول دارند کہ بندہ خلاص شود۔
پس و پیش زود ادا خواہم کرد۔

ضرور ضرور آدم را چیزی دارہ زود رخصت فرمایند۔ سوائے
یک روز معطل ندارند کہ رہائی شود۔
و مدام مسنون احسان خواہم ماند و قرض شتاب ادا خواہد

شد۔
اگر آدم سابق را چیزی داده باشند اطلاع بخشد که درین
جا گرفته شود۔

و جواب این خط نوشته خیر اندیش را سر بلند دارند۔ زیادہ
ازین چه تاکید رود۔

ایام مخلص فوازی مدام باد۔
درین وقت نیکی باید کرد کہ تمام عمر احسان مند عوامیم
شد۔ و قرض واجبی ادا خواہد شد۔

والسلام۔

حضرت صاحب قطب الدین جیومد اللہ اجلالہم، مرشدِ حقیقی
 ربی، حقیقی سلامت۔

کمترین نھر الدین تعظیم و بندگی و قدوسی معروض بجانب ملازمت
 آن فیض نایب می گرداند از آن روزی که از خدمت فیض مویسبت آن قبلہ
 حاجات و کعبہ مرادات این غلام بہ اعتقاد تمام مہجور و دور گردیدہ
 شب و روز دل نیاز منزل بہ گرامی خدمت آن قدوة الکاملین در
 حضور می ماند۔ اما لاچار۔

باقی شب و روز ایدر ایدر بجانب این است کہ ہرگز ہرگز
 از لوازش و یاد دلی و دعا تغافل نخواہد فرمود۔
 این کمترین حلقہ بندگی در گوش دارد۔

و اگر در باب طلب این غلام ایمانے گردد تا قدم از سر ساختہ
 بہ گرامی خدمت مشرف شود۔ تا این چنین کرم نہ فرمایند دل از ظرف
 بر فاسدہ شود۔

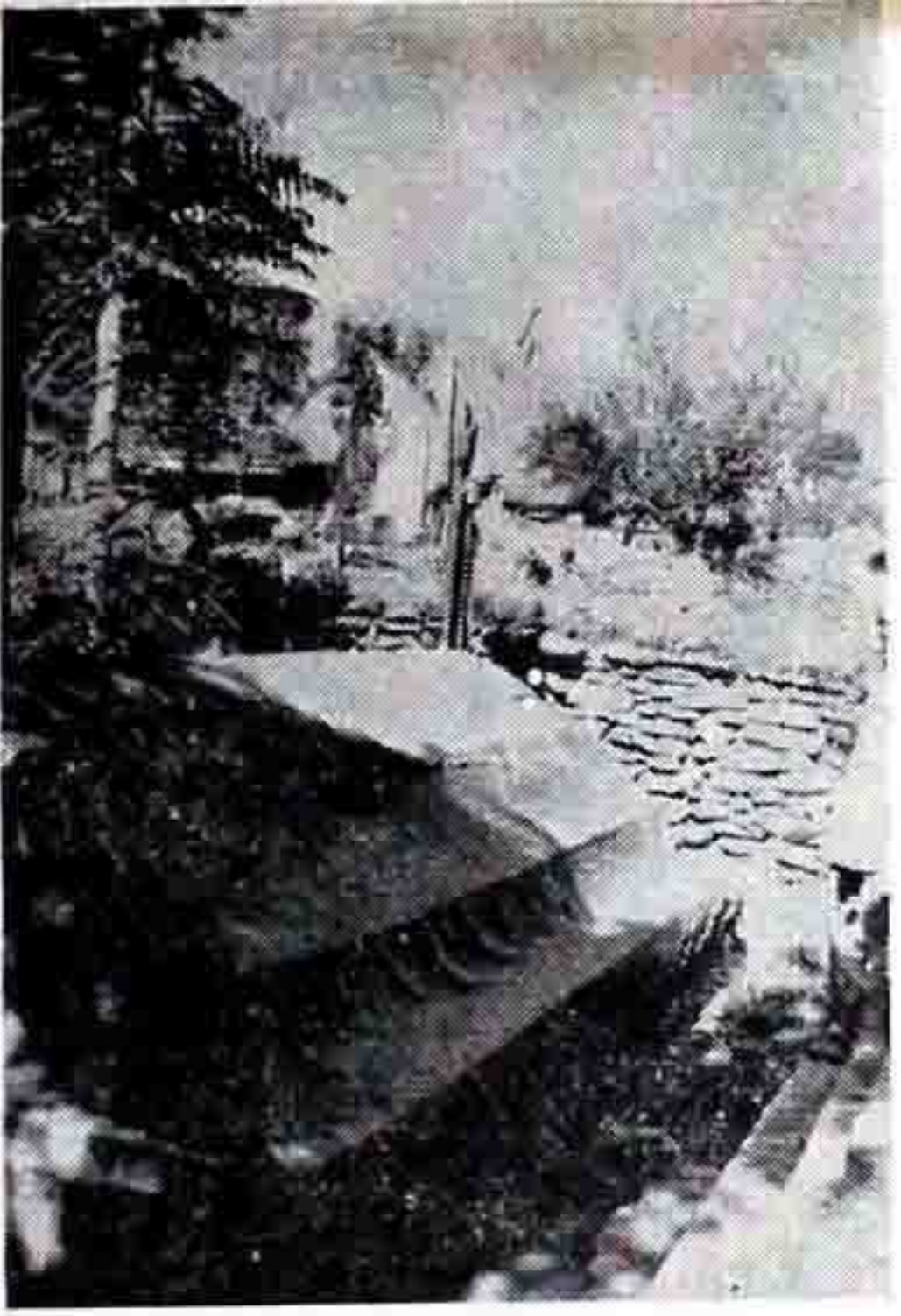
زیادہ بجز بندگی۔

وا از احمد خان سلام نیاز انجام و بندگی با تمام نیاز مندی
 مقبول فرمایند۔

مشفق مہربان عواطف و الطاف نشان ملا محمد فاروق

سلمہ الرحمان -

از خیر اندیش حاجی عبدالخالق بعد تسلیمات شوق آیات و
 آرزوے ملاقات بہجت سمات مشہود ضمیر منیر فینن تخمیری گرداند
 درین جا بسبب قحط غلہ و انداد وجوہ روزگار بر مردم قیامت
 و اوویلا می گذرد۔ چنانچہ اسباب گذران بندہ نیز علی ہذا القیاس
 بنا بران صاحب را مشفق و مری خود دانستہ متصدع می گردد۔
 پروانہ ہشت آنہ یومیہ این جانب بر ما نگیذہ کہ از مدت مدید
 بسبب ضعف پیری و ناسازی نزد فقراست، آن را درین
 رقمیہ ملفوف ساختہ در خدمت آن شفقت و رحمت دستگاہ
 ارسال داشتہ، امید از کمال خوبی ہا و آشنا پرستی ہاے آن صاحب
 این است کہ بفقیر زادہ بسیار توجہات و سعی کامل بذول داشتہ
 یومیہ بندہ جاری فرمایند کہ موجب غایت احسانها و باعث
 دعا ہاے بہبودی ہاے ظاہری و باطنی خواہد بود و دیگر ہر چہ مری
 باشد، ازاں ہم عدول نخواہد شد۔
 والسلام -

اوتھ (دیر) میں ملا محمد نسیم رحمۃ اللہ علیہ کا مزارِ اقدس۔

مزارِ حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان مرحوم، جو ملا نسیم کے مزار کے مشرق میں دو فٹ کے فاصلے پر ہے۔ مغربی جانب ملا محمد نسیم کے مزار کا ایک حصہ بھی نظر آ رہا ہے۔

تقریباً الفاضل لانت لانت

(۲)

باب نسیم

شتمن بر لبست و هشت مکتوبات بنام اخوند

مجله نسیم

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

بنام اخوند ملا محمد نسیم

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۵ھ) کے چار غیر مطبوعہ مکتوبات یہاں پیش کیے جاتے ہیں۔ پہلے مکتوب میں ملا محمد نسیم کے عنایت نامے کے پہنچنے کا ذکر ہے کہ اس کے ساتھ ایک تبیغ اور نافہ شک بھی موصول ہوا۔ دوسرے مکتوب میں ہے کہ ملا سردار کے ساتھ ملا محمد حنیف اور ملا زبردست بھی آئے تھے لیکن موخر الذکر دو حضرات دجن میں سے ایک ملا محمد نسیم کے خسر تھے (پانی پت سے رام پور چلے گئے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ حضرت منظر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ کی اہلیہ صاحبہ کئی سال تک پانی پت میں قیام پذیر رہیں اور اب پھر ماہ سے دہلی میں ہیں۔ یہ بھی ہے کہ مرزا شاہ علی (دا) (حضرت منظر کے بھتی) عرصہ ہوا فوت ہو چکے ہیں اور ان کے بڑے صاحبزادے میاں مدار میسرے پاس ہیں اور چھوٹے صاحبزادے میاں نظامی اپنی والدہ کے ساتھ عظیم آباد (پٹنہ) میں اپنے ماموں کے یہاں ہیں۔ صاحبزادی ایمنہ کا عرصہ ہوا نکاح کر دیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ شاہ علی کی دوسری بیوی سے جو بچہ تھا

۱۔ اردو مکتوبات کے صفحہ ۲۰۲ میں ہے کہ شاہ علی ان کا (اہلیہ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود فقیر کا طرف دار ہے

وہ اور اس کی ماں بھی فوت ہو چکی ہے۔ اسی مکتوب میں حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م سنہ ۱۲۴۰ھ) کے متعلق ہے کہ وہ مسند ارشاد پر متمکن ہیں اور ایک بہائم ان سے مستفیض ہو رہا ہے۔ اسی کے ساتھ یہ بھی ہے کہ حضرت قاضی صاحب کے بڑے صاحبزادے احمد اللہ المتوفی (سنہ ۱۱۹۸ھ) اور دوسرے صاحبزادے صبغۃ اللہ بھی عرصہ ہوا کہ فوت ہو چکے ہیں۔

تیسرے مکتوب کے آخر میں حضرت قاضی صاحب کی مہر سنہ ۱۲۱۶ھ کی لگی ہوئی ہے (۱) اور ملا سردار کے متعلق لکھا ہے کہ وہ دو سال سے یہاں ہیں اور بدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھ رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ مکتوب نمبر ۲ جس میں ملا سردار کی آمد کا ذکر ہے سنہ ۱۲۱۴ھ کا ہوگا۔ اسی مکتوب میں ہے کہ احمد شاہ دروانی (۲) کی مرتبہ ہندوستان پر حملہ آور ہوا لیکن اس سے مسلمانوں کو زیادہ ضعف ہو گیا، کیونکہ مسلمانوں کے سردار منتشر ہو گئے اور سکھوں نے لاہور کے علاوہ سرہند پر بھی قبضہ کر لیا اور وہاں کے مزارات کو بھی توڑ دیا۔ اب سنا ہے کہ شاہ امان اس طرف جہاد کی غرض سے آنے والا ہے۔

اس کے بعد ہی چوتھا مکتوب لکھا گیا ہوگا جس میں ملا سردار کا ذکر ہے کہ وہ دو سال تک یہاں رہے اور صاحبزادہ دلیل اللہ سے کتابیں پڑھیں۔ یہ بھی ہے کہ اب ملا سردار وطن جا رہے ہیں۔

۱۔ فارسی مکتوبات کے صفحہ ۲۳۰ میں ہے کہ قاضی صاحب ہمیشہ ہر آج پاس رکھتے تھے

۲۔ دروانی کو دروانی لکھا ہے۔

تاکہ شادی کریں، آپ انھیں توجہ دین۔ وہ چار مکتوبات یہ ہیں:

۱۷۳

الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علی خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین
 مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 سلامت۔ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت الاسلام و نیاز مندیہما
 و اشتیاق ملاقات بہجت آیات کثیر البرکات واضح رائے گرامی می گرداند۔
 الحمد للہ کہ فقیر معہ متعلقان بخیر و عافیت رست، و بہ دعائے ترقیات درجات
 و کثرت برکات صاحبان مشغول و از کثرت گناہان خالیف و باختر رسیدن
 عمر و ضایع شدن آن در امور لاطائل نام و پشیمان و بدستگیری کردن صاحبان
 بہ دعائے حسن خاتمہ و مغفرت ذنوب بلبتھی است اعینونی یا عباد اللہ
 الصالحین بالدعاء یغفر اللہ تعالیٰ لی و لکم ویرحمنا اللہ
 تعالیٰ و ایاکم۔ عنایت نامہ سامی معہ سب و نافرہ شک رسیدہ بر سر و چشم
 ہمام۔ حق تعالیٰ بہ این الطاف و مہربانی با سلامت دارد، و ملاقاتہائے
 مستوفی باہم در فردوس اعلیٰ و دارالوصول المعلیٰ بیسر آرد۔ و ما ذلک
 علی اللہ بعزیز، و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد البشیر
 المذہب و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی الملائکۃ المقربین
 و علی آل محمد و اصحابہ اجمعین و علی جمیع عباد اللہ الصالحین
 بر خود داران گرامی قدر محمد حبیب و غلام محمد و غیرہما و والدات شان و جمیع
 یاران طریقت و محبت سلام مطالعہ نمایند و بر شریعت و طریقت و
 محبت مشایخ مستقیم باشند۔

۱۷۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ تَعَالَى عَلَیْ
خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِیْنَ

اخون صاحب شفق مہربان اخون ملا محمد نسیم جیو سلمہ ربہ سلامت بعد از
سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت آیات مطالعہ فرمائند الحمد للہ
کہ فقیر بخیریت ست و محمد دلیل اللہ و محمد صفوۃ اللہ سپر مولوی احمد اللہ مرحوم بفضل
الہی بخیریت اند و مولوی احمد اللہ مرحوم و محمد صبغۃ اللہ مرحوم از مدتہا رحلت کردہ
بودند شنیدہ باشند بی بی صاحبہ والدہ مرشدہ اہلبیہ حضرت ایشان شہید رض
از چند سال در پانی پت تشریف می داشتند حالا از شش ماہ در شاہ جہاں آباد
تشریف می دارند۔ مرزا شاہ علی رامت مدید شد کہ رحلت کردند۔ دولہ گذشتہ
اند۔ یکے میان مداری در پانی پت در فقیر خانہ تشریف دارند۔ و میان نظامی سپر
خورد ایشان مع والدہ خود در عظیم آباد پٹنہ نزد خال خود بہتند و بی بی ایمنہ دختر
مرزا شاہ علی از مدتی نکاح کردہ دادند۔ دلہ خورشاہ علی کہ اہلبیہ دوم بود فوت
شدہ و مادر او ہم نیست و از یاران حلقہ میان محمد مراد صاحب و مولوی
غلام علی صاحب و میان عبدالباقی صاحب و میان محمد احسان صاحب بخیریت
اند۔ و میان محمد احسان در رام پور اند۔ و دیگر صاحبان در شاہ جہاں آباد۔ مولوی
غلام صاحب بر مسند ارشاد شمسہ اند۔ عالمی از ایشان مستفیدی شوند۔
مولوی محمد صدیق صاحب از مدتی رحلت کردہ اند، ملا محمد حنیف و ملا زبردست
و ملا سردار صوفیان آن مہربان بخیریت بے نہایت رسیدند و خط آن مہربان
سایندند از ادراک احوال تشریف بسیار خوشنودی حاصل شد۔ الحمد للہ

کہ بر سزا شاد شمسۃ عالم را منور بازند فقیر را در وقت صافی بہ دعای حسن
خاتمہ یادی آورده باشند و بودن چہار سپر و مسہ صبیہ و دو مستورات ہم معلوم
شد و ملا محمد حنیف و ملا زبردست از پانی پت بطرف رام پور روانہ می شود
راہ شاہ جہان آباد مچھوڑا رت، ارادہ شاہ جہان آباد نہ کردہ اند۔ اگر فرصت
می یابند برای مزار حضرت ایشان از رام پور بہ شاہ جہان آباد ہند رفت
والا ارادہ وطن خواہند کرد۔ عرضی دہلویانے مصلی و مسہ شک نافہ و یک
کاسہ چوبی و مسہ تسبیح زیتون کہ برای والدہ مرشدہ تحفہ فرستادہ بودید
ملا محمد حنیف نزد فقیر گذاشتہ روانہ رام پور شدند۔ عرضی واجناس تحفہ
نذکورہ ہر گاہ کہے معتبر روانہ دہلی خواہد شد بدست او فرستادہ خواہد شد
و دو تسبیح کہ بہ فقیر فرستادہ بودند رسید۔ ملا سردار چند روز در پانی پت نزد
فقیر ارادہ اقامت دارند۔ بعد ازین باید دید، از طرف محمد دلیل اللہ و محمد
صفوۃ اللہ سلام و نیاز مطالعہ فرمائید۔ محمد صفوۃ اللہ بفضل الہی کتابہا
سرف و نحو خواندہ است۔ حالا کتاب ہائے منطوق می خواند۔

۱۷۵

الحمد لله رب العالمین و صلی الله تعالی علی خیر خلقہ محمد

وآلہ واصحابہ اجمعین

افخوند صاحب مشفق مہربان افخوند ملا نسیم صاحب سلامت۔ از
فقیر محمد شاد اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت و اشتیاق ملاقات بہت واضح
رائے گرامی باد، دو سال شدہ کہ خط آن مشفق مصحوب سہ کس از طالب علم
کہ یکے از آنہا ملا سردار بود و یکے خسر شہا و یکے مرد دیگر رسیدہ بود و از ان
خط خبر صحت مزاج گرمی حلقہ دریافت شدہ بود و شکر الہی بجا آورده بود۔

حق تعالی باصحت و تندرستی و جمعیت ظاہری و باطنی مشغولی بہ طاعات و
 تزویج طریقہ علیہ احمدیہ مجددیہ حر سنا اللہ تعالیٰ بہ اسرار الہالی با دارادہ کس
 از انہایک دور زمانہ بہ طرف رام پور رفتند، ما را احوال شاہ معلوم نیست
 و ملا سردار از دو سال در این جا تشریف دارند، و بخریت ہستند، در تحصیل
 نسبت علیہ و خواندن ہدایہ و مشکوٰۃ مشغول اند، خبر بخریت ایشان بہ اقربا
 ایشان باید رسانید۔ فقیر مع توابع بخریت ارت لیکن از علیہ کفر تنگ دل
 سابق از مدتہا در ہندوستان اسلام ضعیف بود و مدتی کالت روافض
 و تشویش آسیب کھماں بود و از قریب دہ سال تسلط مرہٹہ است، ہر چند
 دو وجہ دنیا داری چندان اذیت نیست، اما ظہور رسوم کفر و مغلوبی مسلمانان
 در ولتہاں را بسیار ناخوشی دارو۔ بادشاہ اسلام و لشکر مسلمانان توفیق
 جہاد و اعلا کلمۃ اللہ ندارد، ظاہر با ہم در مسلمانان فرخاری است، سابق چند
 بار احمد شاہ در درانی خدایش پیامرزاہ در ہندوستان آمد، بہ مسلمانان ضعف
 تصدیع رسید و بیخ بندہ بیت نہ شد سرداران مسلمان بر ہم شدند و ملک لاہور
 و سر ہند در تسلط (۱) سکھان رفت۔ مزارات حضرات را شکستند و چہا چہا کردند
 بیخ تدارک نشد، حالا سموع می شود کہ شاہ امان بہ ارادہ جہاد این طرف
 می آید۔ خدا کند کہ مسلمانان تصدیع نہ کشند و کفار مستاصل شوند و غالبہ اسلام
 و عزت مسلمانان بہ ظہور آید۔ والسلام علیکم ورحمۃ اللہ۔

بہر: شاہ اللہ
 ۱۲۱۶ ھ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ

تَعَالَى عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحَابِهِ أَجْمَعِیْنَ

افزونده صاحب شفق مهربان افزونده ملامحمد نسیم صاحب از فقیر محمد ثناء اللہ
 پائی تہی بعد از سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت مطالعہ فرمایند
 الحمد للہ کہ فیقر بخیریت اہل سنت و خیریت سامی مدام مطلوب، حق تعالی شمار اسلامت
 دارد، و بہ مسند ارشاد متمکن دارد و مسلمانان را از برکات شما بہرہ ور دارد،
 بہ سبب بعد مسافت و عدم سلوک نامہ بران از طرفین در ترقیم خطوط ہم قصور
 ارت، ناچار دو سال کامل شدہ کہ ملا سردار و غیرہ سہ کس از طرف ...
 آمدہ بودند و نامہ گرامی رسانیدہ بودند۔ دو کس از ان برام پور رفتند باز بخدمت
 رسیدہ باشند جواب نامہ نامی بہ دست انہا فرستادہ بودم و شاید کہ بعد
 از ان ہم بہ دست کسے دیگر رونڈہ آن طرف خطے فرستادہ بودم شاید کہ رسید
 باشد۔ ملا سردار دو سال درین جا تشریف داشتند تحصیل نسبت باطنی
 ہم بہرہ در ارادہ الہی بود کردند و از کتب شریعت نزد برخوردار دلیل اللہ
 شرح وقایہ و بعضی ہدایہ و بعضی مشکوٰۃ شریف خواند، مردے خوب است
 فقیر را از نشان راحتے است و نسبت علمی دارد حق تعالی اورا از کشف و شہود
 نسبتے دادہ است، این ہم غنیمت است، این قدر دریافت می کند کہ این قدر
 وقت کہ این جا صرف شدہ را لگان نہ رفتہ۔ حالا شوق وطن اورا غالب آمدہ
 بخدمت شریف می رسد، انشاء اللہ تعالی سنت نکاح ہم ادا خواهد کرد۔ برآ
 کسب طریقت بخدمت شریف حاضر خواهد شد، برادر ہم قوم و ہم وطن

حقانی اولیٰ از طرف اولیاد و صاحب دین
 از غنیمت است اینقدر در این وقت که
 در اینقدر وقت که اینها در این وقت
 را بیکجا بزنند حاله نون و طای
 او را غافلند که در این وقت که
 میسر است از آنکه در این وقت که
 هم از او این که در این وقت که
 بگردد از این که در این وقت که
 بر این که در این وقت که
 ربط بر این که در این وقت که
 هم از این که در این وقت که
 نفوس کار او در این وقت که
 و نوجوب در تکمیل این که در این وقت که
 دارند حق بی این که در این وقت که
 نوجوب است این که در این وقت که
 همه در این که در این وقت که
 کند این که در این وقت که
 او در این که در این وقت که

عکس مکتوب از قاضی محمد ثناء الشیرازی پتی ، صفحه ۲

(شما) است و با فقیر ربطے پیدا کرده زیادہ از شفقت قدیم ہم قوی دہم ضعی
 بیاس خاطر فقیر شفقت بحال او منبذول فرمایند و توجہ در تکمیل مشارالیه
 مصروف دارند۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عین توجہات ساعی مشارالیه اجمع
 کمالات مجددی بہرہ نام نصیب کند اگر حیات من داد و فای کند و تقدیر
 مساعدت می نماید شاید کہ مشارالیه باز ہم بر اے ملاقات این عاصی بیاید و
 مشفق من در وقت خاص بعد تہجد در حق این عاصی دعا کند کہ
 اللہ تعالیٰ بقیہ عمر از معاصی و مظالم محفوظ دارد، و حسن خاتمہ نصیب گرداند
 کہ عمر باخیر رسید و مرگ بر سر آمد، و توشہ آخرت بدست نیاید، مگر آنکہ
 اکرم الاکرمین دستگیری نماید۔

۱۷۷

مکتوب اہلیہ حضرت مظہر بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب حضرت مظہر کی شہادت (۱۲۱۱۹۵) کے بعد لکھا گیا،
 اسی کے آخر میں حضرت مظہر کی اہلیہ کے بتنی صاحبزادے شاہ علی
 کا بھی ایک مختصر رقعہ ہے)

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی عبادہ الذین
 اصطفیٰ۔ اما بعد از اہلیہ حضرت شہید رضی اللہ عنہ انوی اعزی محمد نسیم صاحب
 سلمہ ربہ۔ بعد از دعا و سلام مطالعہ نمایند کہ تاریخ ششم مہادی الاولیٰ خطا
 رسید۔ مطالعہ آن موجب تسلی گردید، حق تعالیٰ آن برادر را راہ قوت ارشاد و
 علم ظاہری زیاد تر عنایت فرماید۔ ادا دو استعانت حضرات ہمراہ شمار مردم ارت

ذیرا کہ شمایا دگار آن جناب قدسی مآب اند، و انشاء اللہ تعالیٰ از دعوات ترقی درجات
غافل نیستم۔ و جمیع خورد و کلاں دعا و سلام مطالعه نمایند۔ والسلام علی من اتبع
الہدیٰ۔ و ملا عبد اللہ نیز دعا خیر مطالعه نمایند۔

رقعہ شاہ علی بنام حضرت نسیم

بعد حمد و صلوات از فقیر شاہ علی بعد از سلام سنت اسلام مطالعه نمایند
کہ مضمون رقیمہ واحد است و در ماہ ربیع الاول ملا نور محمد حیو نم فرض تپ دق از
دار الفنا بدار البقا رحلت نمودند۔ جز صبر چارہ نیت اناللہ وانا الیہ راجعون۔
و فقرہ را بقدر اشتیاق خود مشتاق دانند، و ملا عبد اللہ صاحب بسیار
بہ اشتیاق تمام سلام خوانند، ہر کہ باشد از خبر پرسیاں یک بیک را سلام
برساں۔ و سلام و الکرام۔

مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب ملا نسیم کی والدہ نے دہلی بھیجا ہوگا۔ حضرت مطہر کے
اپنے دو مکتوبات بنام ملا نسیم میں ان کی والدہ کے فوت ہونے پر تعزیت
ہے۔ وہ ۱۱۹۰ھ سے کچھ پہلے فوت ہوئی ہوں گی۔)
فرزند دل بند نور چشم قرۃ العیون، بے باں بلکہ ازجاں بہتر اعنی ملا محمد نسیم
سلامت باشم۔ ازین جانب مادر و خواہراں سلام مطالعه باد۔ بعدہ ازین جانب
تا تحریر علیضہ بجد انوردی بخیریت ست و خیریت و سلامتی آن فرزند شب و روز بلکہ

اَنَا فَا نَامِي خَوَامِكُمْ كَمَا أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى دَرَامَانَ خُودِ مَحْفُوظٌ بَلَدُ رَانَادِ - بِالنُّونِ وَالصَّادِ، بَعْدَهُ مَعْرُوضٌ
 أَنَّهُ شَمَائِلٌ أَلْفُ شَمَائِلٍ مَسْتَقِي بِرِخَيْرِيهِ وَالرَّاسْتَادَهُ رَوَانِ شَوَيْدِ بِمَجْ سَسْتِي وَكَامِلِي دَرِينِ
 كَارِ نُوْرِيْهِ - وَالرَّ شَمَائِلٌ چِرِي مَعْدَرْتِ خَوَانْدِ كِي كَتَبِدِ وَنَحْيِ آتِيْدِ، حَالًا بَايِدِ كِهْ خَطِ
 بَدَسْتِ آدَمِ اَعْتَبَارِي بَايِدِ فَرَسْتَادِ كِهْ تَسْلِي خَاطِرِ بَايَاں شُوْدِ - بَرَاے مَہِيں كِهْ اِيں جَا
 خَبَرِ حَلْتَشِ رَسِيْدَهْ بُوْدِ وَبَايَاں بَسِيَارِ كَرِيْمِ وَرَحْمَتِ چَشِيْدَهْ اَنْدِ، حَالًا بَا رُوْبْرَسَلَاتِ
 بَمَدِ اِيْنِرْدِي رَسِيْدِ، شُكْرِ اِيْنِرْدِي بَجَا اُوْرْ كُمْ وَبِمَجْ خَبَرِ سَلَامَتِ شَمَائِلِ چِرِي مَالِشِ
 بَفَرَسْتِيْدِ، بَسِيَارِ جَمِيْعَتِ نَاطِرِي شُوْدِ بَسَبَبِ دَرْمَانْدِ كِي - وَاَلْكَرْ حَالًا شَمَائِلِي آيِيْدِ
 بَايِدِ كِهْ مَلَا خَيْرِ مُحَمَّدِ رَا خَوَاهِ مَخَوَاهِ بَفَرَسْتِيْدِ - اَنْدِ كِ نُوْشْتَهْ زِيَادَهْ دَاشْتِدِ - وَدَعَاؤِ وَسَلَامِ اَز
 جَانِبِ مُحَمَّدِ بَنِي وَصَا جَزَادَهْ مُحَمَّدِ فَيَاضِ وَصَا جَزَادَهْ مِيَاں مُحَمَّدِ عَتِيْقِ وَ مِيَاں مُحَمَّدِ رَجَاةِ وَ
 مُحَمَّدِ تُوْكَلِ وَ عَلِي شِيْرِ وَ جَمِيْعِ صَا جَزَادُ كَانِ اَوْجِ مَطَالَعِهْ بَادِ -

۱۷۹

فَضَائِلُ وَ كَمَالَاتِ دَرْتِ گَاهِ حَقَائِقِ وَ مَعَارِفِ اُگَاهِ زَبْدَةُ السَّالِكِيْنَ قَدْوَةُ الْعَارِفِيْنَ
 طَهْرَةُ سُنَّةِ طَرَا شَرِيعَتِ بَلِيْلِ بُوْسْتَانِ مَعْرِفَتِ جَامِعِ الْمَعْقُوْلِ وَ الْمَنْقُوْلِ حَادِي الْفُرُوْعِ
 وَ الْاَسْوَلِ اَعْنِي صَا جِي اَخُوْنْدِ زَادَهْ حَيُوْدَامِ بَرَكَاةِ - اَزْ جَانِبِ اَحْقَرِ الْعِبَادِ عَاصِي رُوْيَا
 سِيْدِ غَلَامِ تَعْلِيْمَاتِ بَلَاغِيَاةِ وَ تَسْلِيْمَاتِ بَلَاغِيَاةِ بَلَكِهْ هِرْدُو دَرْتِ پَسْرَنْبَادَهْ بَرَانِ
 ذَاتِ سَامِي صِفَاتِ بَصْدِ عَزْ وَ نِيَازِ مَوْصُوْلِ وَ مَعْرُوضِ بَادِ -

بَعْدَ اَزْ دَعَاؤِ وَسَلَامِ خَيْرِيْتِ اِنْجَامِ وَ شَرَحِ شَوْقِ لِقَاؤِ مَلَاقَاتِ كِهْ حَدِ بَايَاں وَ
 بِيَاں نَدَارُو - مَعْرُوضِ أَنَّهُ اَلْحَمْدُ لِلَّهِ اِيْنِ عَاصِي دَرْ گَاهِ بِسَلَخِ شَهْرِ صَفَرِ دَاخِلِ خَانَهْ خُودِ
 لَمُ دِيْدَهْ وَ بَدِيْدِيْنِ دَرِيَا رْتِ حَضْرَتِ بِيْجِيْتِ اَلْمَدِيْنَةِ رُوْمِيَّةِ مِيَا رَا كِهْ مَشْرُفِ شَدْمِ - وَ جَمِيْدِ
 تَبَرِكَاتِ حَضْرَتِ مَلِكَةِ عَظِيْمَهْ وَ حَضْرَتِ مَدِيْنَةِ مَنُوْرَهْ زَادَهْ مَهْمَا لَلَّهِ تَعَالَى وَ تَكْرِيْمًا بَدَرْتِ

دارند و قیمه فرستاده ام خواهدی دهند۔ تبرکات مذکورہ برین موجب ست تبرک مک معظمہ
سرمہ ہشت روز در آب زمزم بنیادہ شد۔ کہ آب خوب جذب کند۔ ملک و شکر تری ایضا
بہ آب زمزم تر شدہ و ہر سہ چہار یا پنج مرتبہ داخل حضرت بیت اللہ شدہ و بہ در و دیوار
در عنق بیرون حضرت بیت اللہ و حجر اسود و کین یانی و عراقی و تحت المیزاب و بہ مقام ابرہیم
علیہ السلام و دو گنبد مولی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خصوصاً بر آن موضع شریف
کہ تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شدہ داخل و مساس شدہ۔ دہ زیارت حضرت
بی بی خدیجہ رضی اللہ عنہا نیز مشرف شدہ۔ تبرکات حضرت مدینہ منورہ۔ زائر کہ رسول اللہ
بہمراہ نان خوردہ اند۔ نان، خاک شفا، گرد فرش مواجہ رسول اللہ و روضہ مبارکہ
کہ در شان او حدیث وارد شدہ **مَا بَيْنَ بَيْتِي وَمِنْبَرِي رَأْوَضَةٌ مِنْ بَرَائِضِ
الْجَنَّةِ** و داخل پجرہ مبارکہ دو بار شویند۔ بہ بست و ہفتم رجب المرجب و بہ دوازدم
ربیع الاول کہ اہل مکہ معظمہ وجہہ و اہل بغداد و بصرہ و دیگر جوانب براسے یافتن می آیند
و بہتر از زلال رت، نزد دعاستون و بآب دوازدم ربیع الاول نیز خاک شفا و گرد
فرش مواجہ و روضہ مبارکہ مذکور شدہ اند ترکردہ ایم عجوۃ البنی کہ اسم آن خرباست
کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در ہمہ اجناس خرباس میں اختیار کردہ می خورد و ہمہ تبرکات
مذکورہ داخل در پجرہ مبارکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ غیر از چند خواجہ خاصہ دیگر
کس قدرت ندارند کہ بر آن جائے بروند۔ داخل شدہ اند و ہمہ پجرہ مبارکہ و بہ محراب
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و بہ منبر شریف و بہ آستانہ بی بی عائشہ صدیقہ و دیگر نمونہ
(نہ) آستانہ کہ جائے اجابت ست مساس و مالیدہ شدہ کہ ہمہ ہشت تبرک شدہ
سہ تبرک حضرت مکہ معظمہ و پنج تبرک حضرت مدینہ منورہ شدہ بدست دارند و قیمہ
فرستادہ شدہ۔ بہ صاحب مہربان خواهدی رسد۔ و خاک شفا و بالگرد فرش
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اگر بیمار و مریض باشد بقدر دانہ در آب انداختہ بدہید
و اگر آن مہربان می تواند ہم ہمیں طور بکنید۔
دیگر عرض ازاں مولانا آن ست کہ در حق بندہ ہمیشہ دعا کردہ باشند

که اللہ تعالیٰ ایمان این فقیر سراپا تقصیر خطا نہ کند۔ و از محبت دنیا دل بندہ سر و کند
و محبت خود در رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم این فقیر چنان مشغول دارند کہ یکدم از ذکر و
فکر خالی نباشم۔ و شب و روز بہ عبادت و ریاضت و کار آخرت مشغول باشم۔
و باز بہرہا ایمان و خیریت آخرت بر آن مواضع شریف بندہ مشرف شود و در
جوار رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در حضرت جنت البقیع مدفون شوم۔ و خبر خیریت
و سلامتی خود بدست دارندہ رقیمہ ارسال نمایند۔ و این فقیر از غلامان خود بدعا
خیر کہ خاص انتفاع آخرت باشد در حق بندہ ہمیشہ کردہ باشند۔ والسلام
باقی ایام بکام خود باد۔

احقر العباد سید غلام

۱۸۰

بوالغنی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوة والسلام
علی سید المرسلین وعلی آلہ واصحابہ اجمعین

عرض داشت بندہ کترین غلام و کترین عقبہ لوسان جناب فضیلت و ثناء
پناہ، حقایق و معارف آگاہ غواص بحر عرفان نائب حضرات خواجگان عمدة الاقبا و زبدة
الاصحاب و محدومی مشفق اعنی حضرت اخوندزادہ صاحب جیوسوئہ، اللہ تعالیٰ مع من
یحب عن الآفات والبلیات و مع اللہ المستفیدین بطولہ بقائہ و دوام الفیوضات
ہمیشہ بر جادہ شریعت علی مصدرہا الصلوٰۃ والسلام و ارشاد طریقہ عالیہ نقشبندیہ
علی صاحبہا الرضوان والاکرام متمکن بودہ کامیاب دارین باشند۔ اینکہ احوال
فقیر ذرہ نظیر مستوجب حمدت و صحت و تندرستی آن ذات یابریکات از درگاہ
نجیب الدعوات مسؤل و مطلوب است۔

ازین جانب بعد از تعظیبات بندگی و تسلیمات سرافکنندی معروض راے
 عالی می گردانند که تبرکات مدینه منوره و کعبه شریفه نزد حقیر امانت آن (بزرگ) می
 بود بدست ملا عبدالقدیر و ملا دلی محمد فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد
 مگر آنکه قصد مصمم فقیر چنان است که بزیارت و در خدمت آن صاحب حاضر
 می شوم. اما به سبب خدمت خانه و آزار بدنی که آنکس است مانده شدیم. اگر
 مهربانی حق جل و علا می شود پس از صحت بخدمت خواهیم رسید. و بر جمع یاران
 آن جا سلام معروض باد. و در حق فقیر در اوقات مخصوصه دعا کرده خواهد شد
 زیاده والسلام - ۵

اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم

چون قمری طوق برگردن نشان بندگی دارم

شفاق آن قدر که ز تقریر عاجزم : چون گنگ خواب دیده ز تعبیر عاجزم

ازین جانب فراموشی محال است : دزان جانب نمی دانم چه حال است

هر شب دعای کنم بر خاک می مالم جبین

جمع کن باد و ستان یا جامع المتفرقین

مگر آنکه هفت تابی مسواکها و دوسه تابی شانها و سه تابی تبیج بدست

شار البیهاں فرستاده شد امید که رسیده خواهد شد. و از جانب بر خوردا

محمد پیر حقیر غلام آن (صاحب) تعلیم مع السلام قبول فرمایند. و از جانب محمد

مشرف و عبدالقدوس جدید برادر محمد بصر تعظیبات و تسلیمات به حضرت

اخوندزاده صاحب جیو و جمیع مستفیدان معروض باد. - ۵

برگ سبزه تحفه درویش : چه کند بے نوا همیں دارد

عبدالقدوس بنده درگاه

هو الغنی

هر صبحی که سجده بنام خدا کنم
اول دعای دولت جمع شما کنم

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيد المرسلين وعلى

آله واصحابه الطيبين الطاهرين

عرض داشت کمترین بندگان و کهنترین خدمتگاران بجناب فضائل و فواضل
پناه حقایق و معارف آگاه عمده السالکین قدوة العارفين اخوندزاده صاحب جو
سله الله تعالى عن الآفات مع احبابه و متع الله المقبتين بدوام بقائه همیشه
برسند تدریس و ارشاد متمکن بوده کامیاب دارین باشند. آنکه سرفراز نامه آن
سامی در اسعد زمان و اطیب اوان رسید، بسیار خرمی و خورسندی حاصل گردید.
ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیحات سرفلندی معروض رای خورشید
ضیای می گرداند. احوال این حدود تا حالت تحریر بخیر است و صحت و تندرستی مزاج
شریف عنصر لطیف مدام مطلوب مرغوب است. و آنچه آن مهربان نوشته بود اند.
که عدم اطلاع در مرض طویل شیوه برادری و مروت نبوده راست است. اما بسبب
گرمی و رمضان و دوری منزل پریشانی و حرج آن سامی صلاح نبود. مخدوما!
صاحب! خط فرحت نمط که معصوم فضیلت پناه عبد القدير اخوند صاحب و ملا
ولی محمد اخوند صاحب در باب عذر و معذرت فرستاده بودند. در زمره قبول
بالرأس و العین افتاد. مسرت و فرحت حاصل آمد. که موجب سرفرازی دینی
و دنیوی گردید. چرا که این جانب را معلوم است که غم و اندوه شریک است. و جدائی
متصور نیست و نخواهد شد و در اوقات مخصوصه بدعای سلامتی ایمان این
فقر را یاد آرند. امید که مقرون با حاجت است. و از جانب جمیع باران

و مستفیدان این جانب تعظیمات و تسلیحات بر حضرت اخوندزاده صاحب جیو
 دیاران و مستفیدان آن جا معروض باد۔ والسلام علی من اتبع الهدی و
 التزم متابعت المصطفیٰ علیہ من الصلوٰۃ افضلها ومن التسلیحات اکملها
 و علی آلہ اجمعین۔ زیادہ ایام بکام باد۔۔۔۔۔ سکونت۔۔۔۔۔ صاحبہ درودہ دو آب است

محب اللہ
 عبدہ

۱۸۲

(مکتوب محب اللہ و محمد قدوس)

بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الاکبر ہو اللہ الہادی والرشاد
 حضرت مستعان قطب الاقطاب قافلہ سالار شاہ راہ طریقت والی
 مالک حقیقت ہادی سرگشتگان بادیہ ناسوت دریائے خون خواہ قسیم جسیم
 و سیم نسیم شفیع مطاع بنی کریم۔

کشف الدجی بجماله

بلع العلیٰ بکمالہ

صلوا علیہ و آله

حسن جمع خصاله

تاج شاہی لؤلؤ لالائے تو

قبا بادشاہی رارت بر بالائے تو

عوض این اوست کہ دریں باخیر و خیریت است۔ و غیر و غیریت آن جناب
 عالی متعالی از درگاہ رب العزت مدام مطلوب است۔ علی الخصوص فقیر محب اللہ
 و فقیر محمد قدوس بدعا و منتظر است۔ امید است کہ از خاطر عاظم شرف فراموش
 نہ خواهد شد۔ زیادہ دعا و سلام بے نہایات مرسل و مقبول باد۔ خدہ کیگی
 کہ پیر تدبیر و نواہی دانہ رسی تتر شوچہ داد نیادہ پرے رب
 دے ستا جمال لوی۔ دیگر بندگی جناب بی بیان صاحبان و صاحبزادگان

ترجمہ پتو: کیا ہوا جو میں آپ سے دور ہوں۔ آپ کی روشنی مجھے پہنچتی ہے۔ جب تک یہ دنیا
 ہے اللہ تعالیٰ آپ کے جمال کو قائم رکھے۔ (آمین) (از ناقل)

اعنی علامہ محی الدین معروض باد۔

سیدالسادات حضرت مستغان میان محمد معین شاہ صاحب جیوسلمہ ربہ و
میان محمد نور و ملا محمد نعیم و ملا آخوند سیف الدین و ملا حاجی و میان صاحب معلم کو دکان
و میان محمد کاظم و ملا رحمت و شاہ لطف اللہ خاں۔ و ملا جان محمد و ملا محمدی و ملا عبد القیوم
و ملا ولی محمد و جمیع یاران صحبت و طریقت دعا و سلام بلا نہایت باد۔

۱۸۳

ہو الکیرم

حضرت اخوندزادہ جیو ۶

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم محمد و آلہ اجمعین الطیبین الطاہرین
عرض داشت ہندہ کترین بحباب زبدۃ العارفین قدوۃ السالکین سعادت و
شرافت پناہ حقایق و معارف آگاہ مجمع الحسنات و منبع الفیوضات مجتہد صفات
قدسی آیات سلمہ اللہ تعالیٰ عن جمیع الامراض الظاہری و الباطنی بحمال شفاہ و متع اللہ
المستفیدین بطول بقاءہ و صونہ اللہ تعالیٰ عما لایلیق بحرمۃ انبیائہ و رزقہ اللہ تعالیٰ
الدرجۃ العالیہ۔ بیکرۃ اصفیائہ ہمیشہ بر مسند تدریس و ارشاد متمکن بودہ سلامت
باشند۔ از جانب دعا گوئی خمس الاوقات خدمت گاران ستودہ صفات بعد از تجلیات
وافرہ و تعظیمات منکاشرہ معروض راے مہر انجلاے می گردانند احوال فقیر ذرہ نظیر موجب
حمد است صحبت و سلامتی آن ذات شریف عنصر لطیف ندام مطلوب و مرغوب ارت
اگر از خدمت دوم بدل شرمندگی دارم : دلے قمری صفت ہستم کہ طوق بندگی دارم
گاے گاے بہ بوسہ ام بنواز : تاکہ گردم ز عمر بر خوردار

بیت افغانی

لائے تمام ذرہ بادشاہ دے : ذرہ بادشاہ تختہ و کوزہ اومہ
پیارا میرے دل کا بادشاہ ہے - میں بادشاہ کو تخت سے کیوں اتاروں گا

مخبر افغانی

ہتھہ یا رچہ خیسٹہ دے تر آفتاب : فتح بہ کلدہ را سر کنڈ کما لہ نقاب
وہ یار جو آفتاب سے زیادہ حسین ہے - چہرہ نقاب سے کب کھولے گا
بتیانہ پہ ذرہ زہیر کما م بے حجاب : یو سبب اوکھی مے مسبب الاسباب
جدائی نے دل سے بے اندازہ مغموم کیا - ایک سبب اے مسبب الاسباب بنا دے

چہ تمام ملاقات ووشقی لہ احباب

کہ میری ملاقات دوستوں سے ہو جائے

در لغہ مد وے پہ دنیا کین پیدا شو : اوکھ وے پہ ہسے شان مذخوے

افسوس میں دنیا میں پیدا ہی نہ ہوتا - اگر ہوتا تو ایسا نہ ہوتا

لکہ حہیم وہ ہجراں پہ لبوسوے : خوبد کمر زم پیدا ہسے اور اولوے

جیسا میں ہوں جدائی کے شغلوں سے جلا ہوا - کب تک میں جلا ہوا پھروں گا

چہ سینہ م درست عمر تنو کلبا یہ

جو میرا سینہ تمام عمر کیا ہوا

مکر در خدمت صاحبزاد ہا و در خدمت والدہ ہا حقیقی و معنوی تعظیفات

و نبدگی قبول باد - تانیا در خدمت صوفیان خالقہ و طالب علمان درس السلام دعای

من لکیم قبول باد -

فقیر محب اللہ

بندہ گاہ
عبدالقدوس

۱۸۲ مَنْ لَهُ الْمَوْتَى فَلَهُ الْكَلْبُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي زين البنين بحبيبه المصطفى ومن على المؤمنين
بنبيه المحبتي عليه الصلوة وعلى آله البررة التقى والنقى
عرض داشت كترين غلامان و كہترين عتبه بوسان محب السد و عبد القدوس
جناب زبده الفضلار و عمدة الاتقياء مظہر اسرار ربانی محبوب سبحانی حضرت
افندزادہ صاحب جیو ہمیشہ بر مسند ارشاد و تدریس متمکن بوده کامیاب دارین
باشند۔

بعد از تعظیمات بندگی و تسلیمات سرفلندی معروض راس ہر انجلائے می گردانند

احوال فقیر ذرہ نظیر تا حالت تحریر مستوجب حمد است۔ وصحت و سلامتی آن
ذات شریف عنصر لطیف مدام مطلوب و مرغوب است ثانیاً این کہ سفر از نامہ
آی منبع الغبوضات کہ نامزد این مسکین بے تمکین نموده بودند۔ بہ ورود آن
مسیح و سرور گردید۔ چون دریں وقت سموع گردیدہ کہ طائر روح صاحبزادہ
فضل احمد پنجرہ حواس را در ہم شکستہ و جناب قدس پرواز کردہ از اصغارا این
معنی این جانب را عزت بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔ لاکن بحکم کریمہ انالند
وانا لہ را ہون۔ سوئے از صبر و رضا چارہ و گذرنیت حق جل و علا در حق آن
صاحبان و مایان مقبول الشفاعت سازد۔ ثالثاً آنکہ یک ہفتہ شدہ کہ خادمہ
آن صاحب تسلیم بحق جل و علا کردہ خلق گردا گرد برائے تعزیت می آیند و با خود
روضہ منورہ و مرقد مطہرہ را خلل ظاہر شدہ بکار چونہ برائے ساختن روضہ شریفہ

کہ صاحبزادہ فضل احمد معصومی المعروف "حضرت جیو صاحب" کی وفات

۱۲۳۱ھ میں ہوئی تھی۔ اس لئے یہ مکتوب ۱۲۳۱ھ کا قرار پاتا ہے۔

این جانب مشغول است - بنا بر آن در آمدن فقیر نزد آن صاحب توقف افتاده -
 زیاده والسلام والا کرام - و از جانب خاکسار غلام آن گلزار عبدالقدوس
 جدید به زبده العارفین و اسوة السالکین جو و نبر محمدومی استادی صاحب جیو
 و محمد نسیم و ملا شاپرت و سید غلام و حافظ کرم و محمد کاشف و ملا نصرت و جمیع
 اشنایان و طالب العلمان تعظیمات و تسلیمات قبول باد - و در حق فقیر
 دعای سلامتی ایمان کند که فقیر هم می کند - والسلام علی من اتبع الهدی -

۱۸۵

هو القادر

قبله برحق و کعبه مطلق دام اقباله
 از کمترین عاجزان میر محمدی بعد از عرض بندگی آنکه در مدت هفت و
 هشت ماه که از نزد مرزا قادر بخش که در شهر آمده ام اگر به میر صاحب میر فتح علی خان
 نسیم نان هم میر آمده یک پارچه بمن هم می دادند و سواے (او) درین شهر با هیچ کس
 تعلقه ندارم، و شعار بنده سوال کردن نیست - و چونکه آن قبله را بجای حضرت
 خواجه بهار الدین صاحب می دانم عرض می نمایم که اراده بنده در اجیر شریف
 هرت، و درین جا مریدان و آشناهای (بے) حد بزرگ من هستند - چنانچه پیشتر
 من درین جا بودم خبر گیری می کردند - الحال از فاقه میرم پس باز قصد کرده ام
 که بروم و زاد خراج ندارم امید که اگر دست رس باشد - چیزے راه خراج هر چه توفیق
 باشد بدینند که جان بخشی خواهند نمود - و اگر نزد آن قبله نباشد پس از برای من
 این قدر مریدان و معتقدان آن قبله هستند اگر همه با یک یک تنگه بدینند خراج
 راه اجیر خواهد شد - و سواے این دو صورت اگر در بھرت پور کسی از خواجه سرائیان
 نواب وزیر آشناے یا خادم آن قبله باشد یک خط سفارشی نوشته بدینند که ایشان
 را تا اجیر رساند ازین سبب عزم کرده ام که اکثر آدمان خواجه سرائی نزد شاه قطب الدین

بہ ناگوری روند۔ درین خط ہم باید نوشت کہ ایشان را تا اجیر رساند بندہ بہر صورت
بیخ چار تنکہ از کسے گرفتہ تا بھرت پور برسیم۔ ہر چہ بخاطر شریف دستگیری باید
نمود کہ اگر شما نخواہند کرد بہ کہ گویم، و عار دارم کہ بہ مزار اقا درخش باز نویسیم

۱۸۶

..... کہ بدون از حوصلہ تحریر و تقریر است معروض
می دارد۔ سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ مرقوم
قلم فیض رقم گردیدہ بود، پرتو ورود فرمود۔ از مطالعہ آن جنابین افتخار بر فلک بود
الحمد للہ علی ذالک حمد اکثر، کہ منظور نظر عالی گردید۔ این خادم دیرینہ را از در
تصنیف و تالیف کارے نیت، لیکن آن شخص رسالہ در فضل ذکر جہر ادعا
نمودہ کنایہ طعن جناب عالی حضرت مجدد الف ثانی رضی اللہ عنہ و بہ بیان
محمد اعظم قدس سرہ نمودہ بود۔ لہذا نسبت غلامی کہ جناب اقدس حضرت مجدد
و اخلاصی کہ بروح پر فتوح میان محمد اعظم قدس سرہ دارد تاب نیاوردہ بریں معنی
اور القابیر بیخ و شمش کہ در تحقیق معانی قرآن مجید بمطالعہ دارد و کتب دیگر را کہ ملاحظہ می نماید
ازاں استنباط نمودہ در رد او نوشتہ۔

و این فقیر شب و روز غمظن موت می باشد و ہر سال در بدن خود تغیرے می یابد دندان

ہمہ رحمت - چند کہ باقی ملاحظہ طاقت خوردن ندارد.....

۱۸۵ - ۱۸۶ - ۱۸۷ - ۱۸۸ - ۱۸۹ - ۱۹۰ - ۱۹۱ - ۱۹۲ - ۱۹۳ - ۱۹۴ - ۱۹۵ - ۱۹۶ - ۱۹۷ - ۱۹۸ - ۱۹۹ - ۲۰۰ - ۲۰۱ - ۲۰۲ - ۲۰۳ - ۲۰۴ - ۲۰۵ - ۲۰۶ - ۲۰۷ - ۲۰۸ - ۲۰۹ - ۲۱۰ - ۲۱۱ - ۲۱۲ - ۲۱۳ - ۲۱۴ - ۲۱۵ - ۲۱۶ - ۲۱۷ - ۲۱۸ - ۲۱۹ - ۲۲۰ - ۲۲۱ - ۲۲۲ - ۲۲۳ - ۲۲۴ - ۲۲۵ - ۲۲۶ - ۲۲۷ - ۲۲۸ - ۲۲۹ - ۲۳۰ - ۲۳۱ - ۲۳۲ - ۲۳۳ - ۲۳۴ - ۲۳۵ - ۲۳۶ - ۲۳۷ - ۲۳۸ - ۲۳۹ - ۲۴۰ - ۲۴۱ - ۲۴۲ - ۲۴۳ - ۲۴۴ - ۲۴۵ - ۲۴۶ - ۲۴۷ - ۲۴۸ - ۲۴۹ - ۲۵۰ - ۲۵۱ - ۲۵۲ - ۲۵۳ - ۲۵۴ - ۲۵۵ - ۲۵۶ - ۲۵۷ - ۲۵۸ - ۲۵۹ - ۲۶۰ - ۲۶۱ - ۲۶۲ - ۲۶۳ - ۲۶۴ - ۲۶۵ - ۲۶۶ - ۲۶۷ - ۲۶۸ - ۲۶۹ - ۲۷۰ - ۲۷۱ - ۲۷۲ - ۲۷۳ - ۲۷۴ - ۲۷۵ - ۲۷۶ - ۲۷۷ - ۲۷۸ - ۲۷۹ - ۲۸۰ - ۲۸۱ - ۲۸۲ - ۲۸۳ - ۲۸۴ - ۲۸۵ - ۲۸۶ - ۲۸۷ - ۲۸۸ - ۲۸۹ - ۲۹۰ - ۲۹۱ - ۲۹۲ - ۲۹۳ - ۲۹۴ - ۲۹۵ - ۲۹۶ - ۲۹۷ - ۲۹۸ - ۲۹۹ - ۳۰۰ - ۳۰۱ - ۳۰۲ - ۳۰۳ - ۳۰۴ - ۳۰۵ - ۳۰۶ - ۳۰۷ - ۳۰۸ - ۳۰۹ - ۳۱۰ - ۳۱۱ - ۳۱۲ - ۳۱۳ - ۳۱۴ - ۳۱۵ - ۳۱۶ - ۳۱۷ - ۳۱۸ - ۳۱۹ - ۳۲۰ - ۳۲۱ - ۳۲۲ - ۳۲۳ - ۳۲۴ - ۳۲۵ - ۳۲۶ - ۳۲۷ - ۳۲۸ - ۳۲۹ - ۳۳۰ - ۳۳۱ - ۳۳۲ - ۳۳۳ - ۳۳۴ - ۳۳۵ - ۳۳۶ - ۳۳۷ - ۳۳۸ - ۳۳۹ - ۳۴۰ - ۳۴۱ - ۳۴۲ - ۳۴۳ - ۳۴۴ - ۳۴۵ - ۳۴۶ - ۳۴۷ - ۳۴۸ - ۳۴۹ - ۳۵۰ - ۳۵۱ - ۳۵۲ - ۳۵۳ - ۳۵۴ - ۳۵۵ - ۳۵۶ - ۳۵۷ - ۳۵۸ - ۳۵۹ - ۳۶۰ - ۳۶۱ - ۳۶۲ - ۳۶۳ - ۳۶۴ - ۳۶۵ - ۳۶۶ - ۳۶۷ - ۳۶۸ - ۳۶۹ - ۳۷۰ - ۳۷۱ - ۳۷۲ - ۳۷۳ - ۳۷۴ - ۳۷۵ - ۳۷۶ - ۳۷۷ - ۳۷۸ - ۳۷۹ - ۳۸۰ - ۳۸۱ - ۳۸۲ - ۳۸۳ - ۳۸۴ - ۳۸۵ - ۳۸۶ - ۳۸۷ - ۳۸۸ - ۳۸۹ - ۳۹۰ - ۳۹۱ - ۳۹۲ - ۳۹۳ - ۳۹۴ - ۳۹۵ - ۳۹۶ - ۳۹۷ - ۳۹۸ - ۳۹۹ - ۴۰۰ - ۴۰۱ - ۴۰۲ - ۴۰۳ - ۴۰۴ - ۴۰۵ - ۴۰۶ - ۴۰۷ - ۴۰۸ - ۴۰۹ - ۴۱۰ - ۴۱۱ - ۴۱۲ - ۴۱۳ - ۴۱۴ - ۴۱۵ - ۴۱۶ - ۴۱۷ - ۴۱۸ - ۴۱۹ - ۴۲۰ - ۴۲۱ - ۴۲۲ - ۴۲۳ - ۴۲۴ - ۴۲۵ - ۴۲۶ - ۴۲۷ - ۴۲۸ - ۴۲۹ - ۴۳۰ - ۴۳۱ - ۴۳۲ - ۴۳۳ - ۴۳۴ - ۴۳۵ - ۴۳۶ - ۴۳۷ - ۴۳۸ - ۴۳۹ - ۴۴۰ - ۴۴۱ - ۴۴۲ - ۴۴۳ - ۴۴۴ - ۴۴۵ - ۴۴۶ - ۴۴۷ - ۴۴۸ - ۴۴۹ - ۴۵۰ - ۴۵۱ - ۴۵۲ - ۴۵۳ - ۴۵۴ - ۴۵۵ - ۴۵۶ - ۴۵۷ - ۴۵۸ - ۴۵۹ - ۴۶۰ - ۴۶۱ - ۴۶۲ - ۴۶۳ - ۴۶۴ - ۴۶۵ - ۴۶۶ - ۴۶۷ - ۴۶۸ - ۴۶۹ - ۴۷۰ - ۴۷۱ - ۴۷۲ - ۴۷۳ - ۴۷۴ - ۴۷۵ - ۴۷۶ - ۴۷۷ - ۴۷۸ - ۴۷۹ - ۴۸۰ - ۴۸۱ - ۴۸۲ - ۴۸۳ - ۴۸۴ - ۴۸۵ - ۴۸۶ - ۴۸۷ - ۴۸۸ - ۴۸۹ - ۴۹۰ - ۴۹۱ - ۴۹۲ - ۴۹۳ - ۴۹۴ - ۴۹۵ - ۴۹۶ - ۴۹۷ - ۴۹۸ - ۴۹۹ - ۵۰۰ - ۵۰۱ - ۵۰۲ - ۵۰۳ - ۵۰۴ - ۵۰۵ - ۵۰۶ - ۵۰۷ - ۵۰۸ - ۵۰۹ - ۵۱۰ - ۵۱۱ - ۵۱۲ - ۵۱۳ - ۵۱۴ - ۵۱۵ - ۵۱۶ - ۵۱۷ - ۵۱۸ - ۵۱۹ - ۵۲۰ - ۵۲۱ - ۵۲۲ - ۵۲۳ - ۵۲۴ - ۵۲۵ - ۵۲۶ - ۵۲۷ - ۵۲۸ - ۵۲۹ - ۵۳۰ - ۵۳۱ - ۵۳۲ - ۵۳۳ - ۵۳۴ - ۵۳۵ - ۵۳۶ - ۵۳۷ - ۵۳۸ - ۵۳۹ - ۵۴۰ - ۵۴۱ - ۵۴۲ - ۵۴۳ - ۵۴۴ - ۵۴۵ - ۵۴۶ - ۵۴۷ - ۵۴۸ - ۵۴۹ - ۵۵۰ - ۵۵۱ - ۵۵۲ - ۵۵۳ - ۵۵۴ - ۵۵۵ - ۵۵۶ - ۵۵۷ - ۵۵۸ - ۵۵۹ - ۵۶۰ - ۵۶۱ - ۵۶۲ - ۵۶۳ - ۵۶۴ - ۵۶۵ - ۵۶۶ - ۵۶۷ - ۵۶۸ - ۵۶۹ - ۵۷۰ - ۵۷۱ - ۵۷۲ - ۵۷۳ - ۵۷۴ - ۵۷۵ - ۵۷۶ - ۵۷۷ - ۵۷۸ - ۵۷۹ - ۵۸۰ - ۵۸۱ - ۵۸۲ - ۵۸۳ - ۵۸۴ - ۵۸۵ - ۵۸۶ - ۵۸۷ - ۵۸۸ - ۵۸۹ - ۵۹۰ - ۵۹۱ - ۵۹۲ - ۵۹۳ - ۵۹۴ - ۵۹۵ - ۵۹۶ - ۵۹۷ - ۵۹۸ - ۵۹۹ - ۶۰۰ - ۶۰۱ - ۶۰۲ - ۶۰۳ - ۶۰۴ - ۶۰۵ - ۶۰۶ - ۶۰۷ - ۶۰۸ - ۶۰۹ - ۶۱۰ - ۶۱۱ - ۶۱۲ - ۶۱۳ - ۶۱۴ - ۶۱۵ - ۶۱۶ - ۶۱۷ - ۶۱۸ - ۶۱۹ - ۶۲۰ - ۶۲۱ - ۶۲۲ - ۶۲۳ - ۶۲۴ - ۶۲۵ - ۶۲۶ - ۶۲۷ - ۶۲۸ - ۶۲۹ - ۶۳۰ - ۶۳۱ - ۶۳۲ - ۶۳۳ - ۶۳۴ - ۶۳۵ - ۶۳۶ - ۶۳۷ - ۶۳۸ - ۶۳۹ - ۶۴۰ - ۶۴۱ - ۶۴۲ - ۶۴۳ - ۶۴۴ - ۶۴۵ - ۶۴۶ - ۶۴۷ - ۶۴۸ - ۶۴۹ - ۶۵۰ - ۶۵۱ - ۶۵۲ - ۶۵۳ - ۶۵۴ - ۶۵۵ - ۶۵۶ - ۶۵۷ - ۶۵۸ - ۶۵۹ - ۶۶۰ - ۶۶۱ - ۶۶۲ - ۶۶۳ - ۶۶۴ - ۶۶۵ - ۶۶۶ - ۶۶۷ - ۶۶۸ - ۶۶۹ - ۶۷۰ - ۶۷۱ - ۶۷۲ - ۶۷۳ - ۶۷۴ - ۶۷۵ - ۶۷۶ - ۶۷۷ - ۶۷۸ - ۶۷۹ - ۶۸۰ - ۶۸۱ - ۶۸۲ - ۶۸۳ - ۶۸۴ - ۶۸۵ - ۶۸۶ - ۶۸۷ - ۶۸۸ - ۶۸۹ - ۶۹۰ - ۶۹۱ - ۶۹۲ - ۶۹۳ - ۶۹۴ - ۶۹۵ - ۶۹۶ - ۶۹۷ - ۶۹۸ - ۶۹۹ - ۷۰۰ - ۷۰۱ - ۷۰۲ - ۷۰۳ - ۷۰۴ - ۷۰۵ - ۷۰۶ - ۷۰۷ - ۷۰۸ - ۷۰۹ - ۷۱۰ - ۷۱۱ - ۷۱۲ - ۷۱۳ - ۷۱۴ - ۷۱۵ - ۷۱۶ - ۷۱۷ - ۷۱۸ - ۷۱۹ - ۷۲۰ - ۷۲۱ - ۷۲۲ - ۷۲۳ - ۷۲۴ - ۷۲۵ - ۷۲۶ - ۷۲۷ - ۷۲۸ - ۷۲۹ - ۷۳۰ - ۷۳۱ - ۷۳۲ - ۷۳۳ - ۷۳۴ - ۷۳۵ - ۷۳۶ - ۷۳۷ - ۷۳۸ - ۷۳۹ - ۷۴۰ - ۷۴۱ - ۷۴۲ - ۷۴۳ - ۷۴۴ - ۷۴۵ - ۷۴۶ - ۷۴۷ - ۷۴۸ - ۷۴۹ - ۷۵۰ - ۷۵۱ - ۷۵۲ - ۷۵۳ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۵۸ - ۷۵۹ - ۷۶۰ - ۷۶۱ - ۷۶۲ - ۷۶۳ - ۷۶۴ - ۷۶۵ - ۷۶۶ - ۷۶۷ - ۷۶۸ - ۷۶۹ - ۷۷۰ - ۷۷۱ - ۷۷۲ - ۷۷۳ - ۷۷۴ - ۷۷۵ - ۷۷۶ - ۷۷۷ - ۷۷۸ - ۷۷۹ - ۷۸۰ - ۷۸۱ - ۷۸۲ - ۷۸۳ - ۷۸۴ - ۷۸۵ - ۷۸۶ - ۷۸۷ - ۷۸۸ - ۷۸۹ - ۷۹۰ - ۷۹۱ - ۷۹۲ - ۷۹۳ - ۷۹۴ - ۷۹۵ - ۷۹۶ - ۷۹۷ - ۷۹۸ - ۷۹۹ - ۸۰۰ - ۸۰۱ - ۸۰۲ - ۸۰۳ - ۸۰۴ - ۸۰۵ - ۸۰۶ - ۸۰۷ - ۸۰۸ - ۸۰۹ - ۸۱۰ - ۸۱۱ - ۸۱۲ - ۸۱۳ - ۸۱۴ - ۸۱۵ - ۸۱۶ - ۸۱۷ - ۸۱۸ - ۸۱۹ - ۸۲۰ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۳ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۶ - ۸۲۷ - ۸۲۸ - ۸۲۹ - ۸۳۰ - ۸۳۱ - ۸۳۲ - ۸۳۳ - ۸۳۴ - ۸۳۵ - ۸۳۶ - ۸۳۷ - ۸۳۸ - ۸۳۹ - ۸۴۰ - ۸۴۱ - ۸۴۲ - ۸۴۳ - ۸۴۴ - ۸۴۵ - ۸۴۶ - ۸۴۷ - ۸۴۸ - ۸۴۹ - ۸۵۰ - ۸۵۱ - ۸۵۲ - ۸۵۳ - ۸۵۴ - ۸۵۵ - ۸۵۶ - ۸۵۷ - ۸۵۸ - ۸۵۹ - ۸۶۰ - ۸۶۱ - ۸۶۲ - ۸۶۳ - ۸۶۴ - ۸۶۵ - ۸۶۶ - ۸۶۷ - ۸۶۸ - ۸۶۹ - ۸۷۰ - ۸۷۱ - ۸۷۲ - ۸۷۳ - ۸۷۴ - ۸۷۵ - ۸۷۶ - ۸۷۷ - ۸۷۸ - ۸۷۹ - ۸۸۰ - ۸۸۱ - ۸۸۲ - ۸۸۳ - ۸۸۴ - ۸۸۵ - ۸۸۶ - ۸۸۷ - ۸۸۸ - ۸۸۹ - ۸۹۰ - ۸۹۱ - ۸۹۲ - ۸۹۳ - ۸۹۴ - ۸۹۵ - ۸۹۶ - ۸۹۷ - ۸۹۸ - ۸۹۹ - ۹۰۰ - ۹۰۱ - ۹۰۲ - ۹۰۳ - ۹۰۴ - ۹۰۵ - ۹۰۶ - ۹۰۷ - ۹۰۸ - ۹۰۹ - ۹۱۰ - ۹۱۱ - ۹۱۲ - ۹۱۳ - ۹۱۴ - ۹۱۵ - ۹۱۶ - ۹۱۷ - ۹۱۸ - ۹۱۹ - ۹۲۰ - ۹۲۱ - ۹۲۲ - ۹۲۳ - ۹۲۴ - ۹۲۵ - ۹۲۶ - ۹۲۷ - ۹۲۸ - ۹۲۹ - ۹۳۰ - ۹۳۱ - ۹۳۲ - ۹۳۳ - ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۶ - ۹۳۷ - ۹۳۸ - ۹۳۹ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۲ - ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۵ - ۹۴۶ - ۹۴۷ - ۹۴۸ - ۹۴۹ - ۹۵۰ - ۹۵۱ - ۹۵۲ - ۹۵۳ - ۹۵۴ - ۹۵۵ - ۹۵۶ - ۹۵۷ - ۹۵۸ - ۹۵۹ - ۹۶۰ - ۹۶۱ - ۹۶۲ - ۹۶۳ - ۹۶۴ - ۹۶۵ - ۹۶۶ - ۹۶۷ - ۹۶۸ - ۹۶۹ - ۹۷۰ - ۹۷۱ - ۹۷۲ - ۹۷۳ - ۹۷۴ - ۹۷۵ - ۹۷۶ - ۹۷۷ - ۹۷۸ - ۹۷۹ - ۹۸۰ - ۹۸۱ - ۹۸۲ - ۹۸۳ - ۹۸۴ - ۹۸۵ - ۹۸۶ - ۹۸۷ - ۹۸۸ - ۹۸۹ - ۹۹۰ - ۹۹۱ - ۹۹۲ - ۹۹۳ - ۹۹۴ - ۹۹۵ - ۹۹۶ - ۹۹۷ - ۹۹۸ - ۹۹۹ - ۱۰۰۰

ذات والا صفات ابوالبرکات مجمع الکملات منبع المروت معدن الجود و
 الاحسان مظهر اسرار ارشادات موضع اسرار ربانی مخزن الوار ربانی مرشد حقلانی
 مرفق صدقانی عمده الفضلاء الکرام زبده العرفاء العظام بخوند زاده جیو محمد
 نسیم ادام اللہ برکاتہ و قیوضاتہ۔

معروض بعد از ادائے نیلیمات سرافلندگی و تعظیم بندگی آن رت
 کہ این جانب تا الحال موجب حمد است و مستوجب شکر است۔ خیر و خیریت است
 ولیکن از احوال شما اطلاع ندارم و من شمایان را از درگاه ذوالجلال جو یا نسیم
 کہ اللہ تعالیٰ آن ذات مشاؤون الیہ (را) در حفظ و امن خود نگاه دارد۔ و بر
 شریعت محمدی مستقیم دارد۔ و بر طریقیت حقیقت محکم دارد، از دعا فراموشی ندارد
 و فراموشی از این جانب محال است۔ و زان جانب بھی دائم چه حال است
 زیادہ از سلام ایام بکام باد۔ امید است کہ این کمیٹہ الیٰ بصناعت و کم بہت
 را بدعا ریا دارند۔ و دیگر معروض آنکہ مایان طریقہ شریفہ عالیہ شغل دارم۔ لیکن
 حضرت جیو محمد غلام حسن در طریقہ عالیہ قادر یہ اجازت داده و ضرور لفتہ کہ در
 شب دوشنبہ و جمعہ چہر کنید بنا بر امتثال امر بعضہ اوقات شغل این طریقہ کردم
 پدہ ایم کہ نفع بسیار دارد مر طالبان را۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مجنبت شریف صاحب کمالات عالیہ و مقامات سامیہ حضرت ملا محمد نسیم
 جو سلمہ اللہ تعالیٰ۔ بعد از سلام نیاز گزارش می نماید، الحمد للہ ہذہ تاسینزدیم
 محرم بجزبت است۔ و سلامت و عافیت ذات سامی صفات با جمیع توابع

سندعی است، بنده را ضعف مرض که در هر سال بواسیر دموی نمود نمود
ضعف مضاعف شد، نظر به این نا تو اینها در عالم اسباب امید حیات نه مانده
الا أن یشاء اللہ سبحانہ فانه یفعل بالضعیف ما یتخیر فیہ القوی - امید که دعا
کنند اما اگر حیات باقی است صرف در یاد الهی گردد و حسن خاتمه حاصل شود
والرغم به آخر رسید مرگ بر کلمه توحید و عفو و عافیت شود آمین - به استماع افاده
و استفاده که طالبان بسیار به توجهات شریف به نسبت و آگاهی رسیده هدایت
ستفیدان می نماید دل بسیار خوش است - اللهم زد فرزد - درین جا به سبب
اختلافات مجمع العقاد نیافت - چند کس در حلقه می آیند و هدایت متفرع
بر استدارت، درین وقت ضعف و سستی و پیری همتی شدن سخت
منعذراست، الکریم آنچه در و می بگنجد آن دید، ملا محمد اعظم چند روز
ابن جان شریف داشته خدمت شریف می رسد - بحال ایشان توجه فرمایند
ایشان از مخلصان آنحضرت اند - حاجت تحریر و تفریب نسبت - غمان و آشکار
است - اگر مناسب دانند، کلام ضعف و سستی و سستی نسبت
باطنی ایشان را بنشانید - در خدمت شریف نیز حاضر بخواهند شد - و اوقات
به توجهات شریفه بدل جمعی بخواهند برد - بلکه توجه و همت بحال ایشان مبذول
دارند - که در خلوت و نسبت خود در اجتماع طالبان ترقبات پیدا نمایند - این است
انچه بخاطر فقیر آمده امید است که بهین معروض لبند خاطر عاظر آید - والسلام
بخدمت حضار مجلس شریف و صاحبزادای بزرگ عنش سلمه اللہ تعالی سلام
و التماس دعا -

شک عنایتی رسید خبر اکرم اللہ تعالی خبر الجزاء - کتاب تحفه اثنا عشریه وجه
تخریر آن بسیار گران شده است - بدو چند روپیه شش روپیه رسیده دو توله شک
بر اجرت تحریر کتاب که به شش روپیه فروخته می شود فریبه به ستم یا آن که فروخته خواهم
خورد و دستها بجز این چنین کتاب و کرم و کس که این را دارد سر، مرادوی
اسحاق (کذا) -

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام
على رسول محمد وآله الطيبين وصحابة الأكرمين أمة الطاهرين إلى
يوم الدين

بعد السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته، کہ سنت اہل اسلام است
ولعباد از تعظیبات بلاغیبات و تلبیحات بلاغیبات کہ نشانه خاکساران است
بموقف عرض رسانیده می آید، بنظر اخلاق کرمیانه آن ذات مجتهد صفات
الگرچه از حد ادب بیرون است۔ حافظ شیرازی گفته است۔
آنانکہ خاک را بنظر کمیایا کنند، آیا بود کہ گوشه چشمی بما کنند
و امانکہ چشم سرخ بصدحلیہ واکندند۔ فاسق ولی کند مگس، ہما کند
رفتہ بہ طہیب و لغتمش در دہنہاں، گفنا بغیر دوست بر بند دہاں
گفتم غذا، گفتم از خون جگر، گفتم پر سیر، گفتم از ہر دو جہاں
يَا مُتَخَلِّقًا بِأَخْلَاقِ اللّٰهِ تَعَالَى الْعَفْوُ الْعَفْوُ الْعَفْوُ۔ حاصل
الكلام آن کہ فرد
تو ابر رحمت، آن بہ کہ گاہے، کنی بر حال لب تشنه نگاہے

زیادہ از حد ادب بیرون است۔
و لفظہ کمترین خادمان محمد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حق حق نحمدہ و نصلی علی نبیہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین
 حقایق و معارف اگاہ سند ابن طریقہ عالیہ مولوی محمد سلیم حبیب اللہ
 تعالیٰ - از فقیر سید الدین احمدی النقشبندی السمرندی القاروقی
 الحسینی الحسینی بعد از سلام علیک کہ سنت النبی صلی اللہ علیہ الصلوٰۃ
 والسلام است - واضح باد کہ ہمہ برادران ملک رسیدند و این جانب
 از حب وطن دریں ملک افتادہ است، و بہ سبب وابتگان
 آنچہ تکلیف می گذرد، بخدا روشن است، مرزا صاحب و دیگر
 خلفاء حضرات دریں ملک کہ بودند البتہ خدمت می فرمودند - الحال
 کسے نیست کہ یک دام بدید - اگر نظر بحضرات عالی شان از
 خاصان آن ملک چیزے جمع نموده خیراں جانب بگیرند،
 ثواب عظیم خواهد شد -

دور دستاں راز بہت یاد کردن بہتر است

ورنہ ہر نخلے بہ پائے خود تھری افسکند

زیادہ -

ملکوت غلام حسن

اللہ سبحانہ و تعالیٰ شانہ

بہوارہ باوجود مسعود مسعود کمالات و عرفان آمود و معارف آگاہ، تورع و
 القاء دستگاہ مجموعہ خوبی با جامع کمالات، مصدر جنات منبع الفيوض و البرکات
 مقبول جناب حضرات قدسی درجات اخوی مکانی ملا محمد نسیم زید بر گانہ،
 را دیدہ باطن فیض موطن بکمال الجواهر معرفت کمال بہوارہ با شغاب جنبانی
 لایزالی مبرا ز حیطہ وہم و خیال است۔ منور و قرین گرداناد۔ بالنون و السناد
 ازین درویش اشتیاق اندیش بعد از سلام مسنون و روحیات مستورہ بہ اجابت
 مقرون مشہود آئندہ لہذا بحسب سبب نہ احوال داو شاع این درویش مستویب حمد
 است۔ والمسئول عن اللہ تعالیٰ عافیتکم و صحتکم و سلامتکم و علو درجانتکم درین وقت
 آدم البشار درین جا آمد انجا ز تحت مدار موضوع ^{است} اخذ بہ استماع خبر
 خیریت ذات سامی این درویش کہ غلام حسن نام از حد بسیار خرسندی ارادہ داد
 بیکم اللہ تعالیٰ خیر الجزاء۔ این نشانی بہتہ معرفت و شناسائی طرفین می نگارد۔
 اول آنکہ یک وقتی من الاوقات از جناب مقدس الاقطاب قطب الاقطاب
 محم خیرہ قدس رب الارباب پیر و مرشد حضرت مرزا صاحب ام قدس اللہ
 تعالیٰ روح الاقدس در ہنگام گذشتن ایام برسات لبشما امر شدہ بود کہ
 مزار فالین الانوار سید نور محمد قدس سرہ کہ از سبب کثرت برسات تبدیل
 سورت مرقد ایشان شدہ بود بہتہ تعمیر و مرمت آن لبشما امر شدہ چنانچہ این
 درویش نیز بہ ہمراہ شمارفتہ و سنگ و کلوخ جمع نمودہ بہ اتفاق ہمہ بیکر مزار
 شریف مرتب نمودیم و بعد از آن یک جا از آن جا عمود نمودہ بر بارت مرقد
 شریف حضرت نظام الدین قدس سرہ آمدہ در فاتحہ خوانی مانند ہم خدمت

شریف شما بزودی فاتحہ خواندہ روانہ شدند و این درویش در عقب
 شما فاتحہ خواندہ بہ چستی و زودی در راہ آمدہ ملاقی شد۔ این نشانے ہم یاد آور
 فرمائید۔ دویم این است کہ در ہنگام سکونت و حیات حضرت پیر و مرشد مرزا
 صاحبی ام قدس سرہ و روحہ مکان خلد بنیان ایشان بہ مقدار بی یک صد
 و چند عدد روپیہ پیش بندہ و ان گروی بود، چون جناب حضرت ایشان ازیں
 دارالفنار رحلت فرمود بحسب تقاضا بی بی صاحبہ جناب حضرت ایشان
 را در آن جا دفن نمودند۔ بعد از ارتحال خادمان و مریدان را بندہ و ان
 مذکوران بجهت طواف مرقد منور ایشان و زیارت نمی گذاشتند و می گفتند
 کہ این مقام گروی مایان است۔ تا حساب و معاملت گروی بمایان نہ بند
 بجهت زیارت نہ خواہیم گذاشت، مخلصان و مریدان بسیار بہ تنگ آمدند۔
 آخر الامر این ماجرا را مولوی محمد نعیم بہراچی در پورب استماع نمود۔ مبلغ را بقدر
 وسعت و امکان جمع نمود، روانہ این طرف شد۔ این درویش در ان ایام در
 رام پور بود۔ ملاقات طریقین پسر آمدہ و واقعات را اظہار نمودہ قدرے
 مبلغ کہ بہ نزد این درویش بود تسلیم مولوی مذکور نمودم۔ مولوی در شاہ جہان با
 آمدہ ان مکان سعادت انجام را از بندہ و ان حلاص نمودہ و قدرے از ان حجرہ
 چوبہا فروخت صورت مرقد منور حضرت ایشان قدس سرہ مرتب نمودند۔ الحمد للہ
 و الشکر للہ سبحانہ۔ و بی بی انخال در پانی پت اقامت دارند۔ بیانیچہ مولوی شاہانہ
 دو روپیہ در ماہہ می دیند و یک روپیہ ملا مراد می دیند و پیر علی فوت شدہ
 شنیدہ باشند۔ و دو پسر ایشان بودند۔ یکے مداری نام کہ او محض ناقابل و دیو
 اطوری باشد۔ و دویم پسر ایشان والدہ خود را ازیں جا بجمتہ تفرقہ المعاش
 برداشتہ بجهت پورب نزد قاری خود برودہ۔ و میان عبدالمحفیظ و سیال بہادر
 فوت شدہ اند۔ در روضہ مقدسہ ایشان قدس روحہ تدفین یافتہ اند۔ و محمد
 احسان در توای خوردہ بطرف رام پور آمدہ بودند۔ نواب فیض اللہ خان مبلغ

سه رویه به او نشان داده بود باز لطف پورب رفته اند - و این درویش در قصبه
 امرود به سکونت می داشت - از سبب زود تاخت مردم فرنگی و مرسته قصبه
 مذکور خراب شده بود - از آن این درویش از آنجا برخاسته آمده در راه پور
 سکونت نمود - در آن جا به توجیهات حضرات قدسی درجات در پیش این درویش
 بعضی مردم آن جا داخل طریقت شدند و بسیار محفوظ و شاکر گشتند چنانچه
 از آن جمله پسران مولوی عبدالرزاق که مرد فاضل و متقی بوده بیعت نمودند
 به اراده الله سبحانه تعالی - به موجب قسمت آب خورد - این درویش تا درین
 ملک رسیده درین جا بعضی مخلصان مستفید شده اند - چون خبر شما مروض
 شد بسیار خرسندی رویداد - امید که جواب این مکتوب بزودی فکمی و
 ارسال دارند که انتظاره بدرجه اتم و اکمل است - چون این درویش
 بے سرو سامان درین ملک رسیده حبت و حوسے حالات ایشان در دل بسیار
 بود - در ربیع الاول وارد این ملک پشاور گردیده ام - از احوالات شما
 متفحص می بودم - شخصی شاه نعمت الله نام به این درویش اظهار نموده
 که میان محمد نسیم از راه نرتوپ به طرف دهلی شریف بردند - به سبب لاچارگی
 صبر نمودیم - درین وقت که آدم شما درین جا آمده و از احوالات ایشان بیان
 نمودیم به همین لب تشنگی گویا که نکا اجمیات رسیدند - شکر خداوندی بجا آورده
 شد - چون محض بے سرو سامان و بے خرج بودیم طاقت رسیدن خود بخیریت
 شما ملحوظ نه شد - هر چند که آدم شما باوت شد که شمار اسوار نموده می بریم
 الان درین وقت طاقت معلوم نه شد - به اشتیاق مالا بطان حالت گشت
 خداوند کریم ارحم الراحمین است به هر قسم که خواهد ملاقات دوستان مخلصان
 مایه خواهد آورد

بجای خودی و زودت بخ نمود

بجه مشغول کنم دیده و دل را که بدام بی دل ترمی طلبیده دیده ترمی جوید
 بر خند که بے سرو سامان از آن طرف آمدیم - فاما احوال و اوضاع این ملک

و بے سرو سامانی این دیار چون معلوم شد پشیمانی روئداد که چہرہ در پی ملک
آمده ام - باز خواطر بہ ہماں طرف ہندوستان مائل است - فاما اشقیان
ملاقات ایشان از حد متجاوز است - این چند کلمات و نشانی ہا کہ
نگارنش آمدہ قطرہ است از بحر محیط ہر گاہ آن جامع المتفرقین موافقت

فیما بین میسر آورد - راز ہا نیکہ در دل و دلچیت بنا دہ اند بہ معرض
اظہار خواهد آمد - زیادہ چہ قلمی گردد - والسلام

مگر این کہ از احوال و اوضاع میان غلام علی واقف اند کہ چہ

قدر مرد قابل و ہشیار اند - از شاہ جہان آباد تباہی خوردہ در رامپور

رسیدند - یا در این درویش نوشتہ اند و خط او شان رسیدہ

و قاصد ابوردار صاحبزادہ فتح علی خان مخصوص بہ طرف این درویش

فرستادہ در ان نوشتہ اند کہ بھیتہ پاس خاطر شما مبلغ پانزدہ

روپے نواب صاحب بوجہ در ماہیتہ میان غلام علی نمودہ اند - بسیار

فخر سندی حاصل گردید - این درویش در پشاور در کوئلہ رشید خاں

کہ مشہور است سکونت دارد - اگر کرم بخشی فرمائید این

نشانی معتبر است -

والسلام والسلام والسلام

۱۹۲

مکتوب غلام حسن

برادر عزیز القدر ملا نسیم بجائزیت باشند

از غلام حسن بعد ادعیہ وافیہ مطالعہ باد - مبلغ ہشت و نیم روپے بنام شما نزد انخون عبدالرزاق پیشوری فرستادہ ام بگیند
در سید مرقوم سازند - ملا سیف الدین بعد سلام مطالعہ نمایند مبلغ
پنج روپیہ بنام شما نزد انخون عبدالرزاق فرستادہ ام بگیند و رسید
بدہند - و مبلغ ہشت و نیم روپیہ بنام ملا تیمور نزد انخون (عبدالرزاق)
مطور فرستادہ ام خبر بہ او شان برسانند - جمیع یاران طریقہ
سلام رسانید - و آرزوست کہ حق تعالیٰ باز سبب سازد کہ ملاقات
میسر آرد -

مگر آں کہ ملا رحمت را کہ ہمہ سادہ ما کردہ بودند چون در
موضع الہ ڈنڈ منزل کردیم بہ استاد ظاہری ملا رحمت ملاقات
کردیم - چنانچہ مبلغ دو روپیہ بنام استاد ملا رحمت فرستادہ ایم از
انخون عبدالرزاق گرفتہ بہ او شان رسانند -

رقیمہ غلام حسن این خط از رام پور در سوات
بہ موضع او چون متصل چلدرہ بملا نسیم برسد -

مکتوب اخوندزاده عبداللہ

عرض داشت کمترین فدویان قدم بوس درویشان فقیر
 حقیر اخوندزاده عبداللہ بجناب حضرت شیخ پناہ خفایق
 آگاہ اخوندزاده جیو در آن وقت کہ از دلی شریف روانہ شدہ
 بود۔ در راه چنین التماس شد کہ اللہ تعالیٰ اگر موئے مبارک بخیر و
 عافیت بہ وطن رساند، این حقیر را بعد از چند مدت بیک جزو از
 اشعار شریف بنوازند۔ حضرت ایشان در جواب فرمودند کہ اگر
 اللہ تعالیٰ مایان را بمع اشعار شریف بوطن رساند، سوال شمارا
 بجا خواہم آورد۔ فی الحال ہر گاہ کہ مرضی صاحب است اگر بدرت
 عامل رقیمہ مہربانی فرمایند۔ فہو المقصود، و اگر فرمایند برادر را
 می فرسیم یا خود بدرت حاضر خواہم شد۔

زیادہ بخیر باد

۱ مولانا محمد نسیم علیہ الرحمہ

۲ این موئے مبارک در خانقاہ اویچ (ریاست دیر) ہنوز محفوظ است

مکتوب عبداللہ

مرنی کامل و شفق مکمل محقق دقایق و محرم اسرار ربانی مظهر موصفت
 و دردا ت نسحانی، زبده السالکین عمدة المتورعین قدوة العارفين اعنی
 اخوند صاحب محمد نسیم جیو سلامت۔ از جانب کمترین قدمبوسان عبداللہ
 بعد از تحفہ سلام خیر الکلام و آرزوی ملازمت سرا سر سعادت کہ
 شیوہ نیاز مندی است معروض آن کہ دریں وقت بخدمت سامی
 معروض داشتہ کہ بعضے سخنان از جناب حضرت قبلہ ادبہانی حضرت
 صاحب حضرت جیو معلوم و مفہوم شدہ است بہ بعضے سخنان بہ فہم
 فقیر نمی آیند۔ پس ایشان مرنی کامل اند۔ امید کہ آن سخنان نامعلومہ
 برائے طالبان فقیر ارسال فرمائید۔ کہ ایشان بجای حضرت جیواند کہ
 این کار فیض رسائی طالبان خواهد شد۔ و از توجہات بحق فقیر می فرمودہ
 باشند و فقیر نیز از دعای صاحب فارغ نیست، خاطر شریف فرمودہ
 باشند۔ مگر معروض می دارد کہ از کتاب خانہ یک جلد کتاب از کتابا
 حضرت شیخ جیو یعنی جلد اخیر از مکتوبات ضرور ضرور مہربانی فرمودہ عنایت
 سازند کہ جلد اول بدست آمدہ برائے جلد اخیر بسیار در کار است
 مہربانی می فرمودہ حوالہ آدم این جانب فرمائید۔ زیادہ چہ عرض نماید
 از جانب اخون نعمت خان و محب اللہ خان و ملا قلندر و
 تمامی یاران حلقہ تعظیمات بعد اشتیاق قبول باد۔
 زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۹۵

مکتوب بشارت اللہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدہ و نصلی جناب معظم و مکرم مرکز دائرہ عرفان و محیط کربہ ایقان ادا
اللہ فیضانہم۔ مفتقر الی اللہ شری النفس کثیف الطبع۔ منبع خواہش و ہوا
و از خدمت گاری اقدس جدا و سرگشتہ باد بیہ ریخ و عناد تنہائی۔ وغریق بچہ جدائی
امید و ارتوجہ و عنایت و راجی اشقیقت و کرامت مدبر و سیاہ بشارت اللہ
عفی عنہ و کان اللہ ادا اب و لوازم عبودیت و انکسار و مراسم کورنش و تسلیمات
غلامی و اضطراب مودی ساختہ التماس می نماید از زبانی اخون سعد اللہ
صاحب سلمہ و ملا محمد اعظم صاحب سلمہ نظر عنایت سالی بحال حضرت مولوی
نعیم اللہ صاحب مرحوم مصروف است۔ ازین جهت بندہ ہم عرضی نموده
کہ در حق این فدوی در اوقات مخصوص و امور اتی مر جو یاد داشتہ
و عافریا بند کہ اللہ تعالیٰ در غلامی حضرت صاحب سیدی و مرشدی و مولی
لبیب القلوب و الارواح و سیلتی الی وصول اللہ حضرت شاہ شامان
غلام علی صاحب مد ظلال کما الہم راسخ داشتہ و ترک ہمہ داده و توفیق
رفیق عنایت نموده براسے خود کند، قولاً و عملاً و فعلاً دیگر بس تمنائے
و گرنہ نیست و ہمیشہ یاد فرما باشند و از پارہ کاغذ دریغ نہ فرمایند
زیادہ حد ادب۔

و باقی احوال فدوی زبانی اخون محمد اعظم و ملا سعد اللہ معلوم خواہد
شد۔ و بہ صاحبزاد ہائے عالی مراتب و حضار مجلس شریف بعد اداب
سلام التماس دعا۔

مکتوب حاتم

بعرض خادمان حضرت صاحبی خدایگانی قبله دو جهانی معدن فضل و کرم
 منبع تفضل و شریعت صاحبی خدایگانی جیو مدظله العالی - از بنده کترین
 حاتم بعد لوازم بندگی و کورنشآت که ذریعه افتخار نیازمندان است
 بجا آورده می رساند - کترین شب و روز انتظار و دعای خیر جناب سالی
 بوده است - امیدوارم که مرثده خیر خیریت مزاج شریف و از صاحبزاده
 قلمی و مرحمت فرمایند - که باعث جمعیت و طمانیت خاطر ازین خواهد شد
 بنده از گوشه خاطر فراموش نه فرموده همواره دعا خیر در حق بنده می
 فرموده باشند - ورنه روز محشر دست بد امان فیض تو امان نسای
 خواهد داشت - امیدوارم که دعای خیر همواره در حق بنده می فرمود
 باشند - که باعث جمعیت خاطر ازین خواهد شد -

زیاده حد ادب

Marfat.com

مکتوب محمد نصیر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 الحمد لله على سبحانه والشكر على اعطائه فيضانه
 مکتوب جناب ارشاد مآب قدوة السائلین زبدة العارفين لیکانه
 حضرت صمدیت مقرب لیاط احدیت مقبول بارگاہ بے چوں زینت بخش

تحریر یافت ۵

آرزو دارم کہ خاک آن قدم تو تیراے چشم سازم دم بدم
 کترین عقیدت گزین خلفہ طالب علم اداب تعظیبات معتقدانہ و مراسم کورنشائت
 نیازمندانہ بجا آورده بموقف عرض حاشیہ بوسان لیاط فیض مناظر الجمن
 ہدایت موطن آن قبلہ ارباب تحقیق و توحید کعبہ اصحاب تدقیق و تحریر مخزن
 لطایف النبیہ معدن معارف قدسیہ، کریم الاخلاق عمیم الاشفاق حضرت
 پیر دستگیر مد اللہ ظلل اجلالہ و افضالہ می رساند کہ اگرچہ حکم سرت مولوی
 نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بساکیں دولت از گفتار خیزد
 اس فدوی جان نثار از مدت بسیار آرزوے پائے بوس ناصیہ سایان فیض
 نشان کہ اگر عیب وجود و فروغ بخش پیشانی سجود دست فوق الحد دارد
 ز بس بہ مکتب عم عشق لاغری کردم تنم بہ کاغذ مسطر کشیدہ می ماند
 لیکن قطع مسافت بہ سبب کم ہمتی دشوار ساختہ از حصول این دولت محروم
 دینی سورت بہ مقتضای فیض آن قبلہ انام امیدوارم کہ اگر آفتاب بوجہ
 خاص دربارہ ذرہ بے مقدار تابہ بر آئینہ از گرداب اضطراب مناسخ خلاص باد

مصرع

یک نظر فرما کہ مستغنی شوم ز این جنس

پیوسته خورشید پر ایت بر اوج «سعادت» و دریای عنایت موج در موج
باد - توئی مقصود اگر مشغول غم $\frac{1}{2}$ توئی معبود اگر نزدیک دیرم
ز بے صفا عمارت کہ در تماشا $\frac{1}{2}$ دیدہ باز نہ گرد و نگاه از دیوار

پشتوہ دسحر بادہ معنیرہ دہ عاشق چیری

اذا لقیته حبیبی فقل له خبری

فرما نظر دلہ) شما شاد و درست جہاں کہ نہ دی

الی جنابك قد مال دایما بصری

فقیر محمد نصیر

ترجمہ پشتو: اے باد سحری خوشبو عاشق کی طرف : لا جب تو میرے محبوب سے
ملے تو اس کو میرا احوال پہنچا۔ آپ کی نظر عنایت کافی ہے اگرچہ سارا جہاں
نہ ہو۔ اس لئے کہ میری نظر صرف آپ کی طرف متوجہ ہے۔

عشیت پناہ عطاوت دست گاہ افونڈزادہ صاحب سلمہ اللہ ربہ
 ازین جانب خادم الفقراء محمد غلام سلام مالا کلام مقرون بہ صحت باشند
 بعدہ عرض آنکہ عجب انصاف است کہ در غازی استقامت کردند و
 شب گذرانیدہ بایان و عیال بایان از خادمان آن صاحب باشند اگر
 تقصیر نمودم توبہ کردم۔ برائے خدا اللہ از ان جانب استقامت در دیدہ
 کو ہی اختیار کردہ کہ بخدمت آن صاحب مشرف شوم۔

زیادہ

برادر عزیز افونڈزادہ حبور السلام و خداے تعالیٰ شمارا از مال
 آفات دارین محفوظ دارد۔ و در حق ما و عارض خیریت خاتمہ و خیریت دارین
 عنایت نمائید۔ بعدہ معلوم آن کہ پیش شما حبیب است و حال آن
 است کہ در این جا ضرور در کار است۔ پس باید کہ ہمراہ آدم نفرسید کہ
 ماجور دارین شوید۔ ایام بکام باد۔

انوار اسرار فیض اقدس از باطن منور مقدس عالی جناب ارشاد
 مآب شیخ الانام مقتدا کے طوائف اسلام منبع علوم روحانیہ مجمع فیوض سبحانی
 مرشد کامل اکرم قدوہ مشایخ عرب و عجم اعنی اخوندزادہ کہ اسمہا کے شہادت
 معلوم است جیو بعافیت سلامت باشید۔ ازین جانب بعد از
 تعظیبات دودستہ و تسلیمات پیوستہ آن کہ ازین جانب مقرون
 بخیریت و خیر خیریت صاحب جمع خورد و کلاں مدام از درگاہ رب المعبود
 مطلوب است۔ مرام آن کہ مایان خدمت گار شہما ہستیم و شہما فراموشی
 دعاری فرمایند و اشتیاق ملاقات صاحب بیاری داریم و لیکن
 راہ مایان نیست و صاحب مرحمت رفتن این جانب نہ فرمایند (غی فرمایند)
 و مایان را پائے رفتن کوتاہ است۔ چہر امتعدیان براہ شستہ اند۔
 امید کہ خدمت گار صاحب قدیم (را) از دعار رحمت مجبور
 نفرمایند۔

تمت بالتحقیق

مکتوب حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب بنام مرتب

(حکیم صاحب مرحوم نے مندرجہ ذیل مکتوب اپنے دست مبارک سے نقل کیے ہوئے مکتوبات کے مجموعے کے آغاز میں لکھ کر شامل فرمایا تھا یہاں بزرگاً درج کیا جا رہا ہے)

جناب محترم مکرم شفقہ مہربانم حاجی الطرمین الشریفین مجمع الفضائل ڈاکٹر علامہ
خان صاحب، صدر شعبہ اردو سندھ یونیورسٹی حیدرآباد سندھ زید فضلہ و عنایتہ
اسلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ خیریت جانین نیک روزی یاد۔

ورود گرامی نامہ کے وقت احقر بوجہ بیماری لاحقہ شرف تبر آباد ہی سے
مخروم ہو کر جیل کو ماور کیا۔ سفر حج سے خیریت واپسی مبارک ہو۔ سال بسال آپ کا
حج و زیارت روضہ اطہر سے مشرف ہونا نعمت الہی ہے۔ آپ کے طفیل۔ خدای عالم
احقر کو بھی نصیب فرمائے۔ اے بسا آرزو کہ خاک شدہ ویا نصیب۔

حسب الارشاد مکتوبات موجودہ نور محل مسجد صاحبزادگان اپوج خود
نقل کر کے حاضر خدمت گرامی کر رہا ہوں۔ اگرچہ پرانہ سالی کی کمزوری سنگ راہ تھی
مگر نقل مطلوب کے لیے کوئی اور قابل اور لائق نہ پا کر باوجود کم فرستی و کمزوری
تعمیل ارشاد کی کوشش کی گئی جو محض فضل و توفیق الہی تھی اور جناب کی نیک نیتی
و اخلاص اور فیض رسانی کی برکت۔

اجرت تحریر کی ضرورت نہیں اور نہ بھیجنے کی تکلیف فرمائیں کہ یہ اپنا ہی
کام ہے اور آپ ہی ہمیں امداد نشر و اشاعت کی دے کر، سرفراز و مہزون فرمائے
ہیں۔ جزاکم اللہ غیر الجزا فی الدارین۔ امید ہے سید سے سناؤ فرمائیں گے والسلام
علی من اتبع الهدی۔

۳۸۹

احقر محمد میر آغا جان علیہ السلام، اپوج ریاست دیر مغربی پاکستان لاہور

بیتهم و نذیر به لهن لعلن یغفروا ۱۰۵۰ ازین که در کتاب است

تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب

اِشَارَةٌ

تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب

تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب

تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب
تفصیل در این باب است که در کتاب آمده است و در این باب

فہرستِ اعلام

الف

احمد سعید ۲۲	آصف علی ۲۲
احمد شاہ ابدالی (درانی) ۵، ۷	ابراہیم مٹلا ۱۵
۵۲، ۵۸، ۶۰، ۷۰، ۷۲، ۸۸	ابوالبرکات سید حسن قادری
۱۲۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۵۵	پشوری ۱۳
۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۹	ابوالحسن زید فاروقی ۱
احمد علی شاہ نقشبندی ۲۲	ابوالعوالی ۱۲۵، ۲۲۱، ۲۲۲
احمد کبیر ۲۲	بو الفتح ۷۵، ۱۶۴، ۱۶۶
احمد، میر ۲۲۲	۱۷۰، ۱۸۳، ۱۹۳، ۱۹۳
احمد خواجہ ۱۸۲	ابوالقاسم خاں ۳۲، ۱۲۶، ۱۳۳
ارشاد حسین فاروقی ۲۲	ابوسعید ۲۲، ۲۲۱
ارشاد خاں، نواب ۲، ۴، ۸	احسان حسین فاروقی ۲۲
۳، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۷	احمد اللہ ۱۹، ۱۰۲، ۱۰۷
۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۴، ۶۵	احمد حاجی ۱۱۳
۸۲، ۸۵، ۸۸، ۸۹	احمد حسین ۲۲
۱۶۵، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۵	احمد خان ۵۸، ۶۲، ۲۰۷
ارشاد خاں ۷، ۴۹، ۸۵، ۱۰۵	۲۰۸، ۲۲۰

الديار ٢١٤	١٨٩، ١٨٥
الديار خان ٢٢٢	ارشاد علي ١٤٣، ٢٢
الديار شيخ ٢٢٨	اسد الله ٨٦
امام الدين احمد خان ٤٤٠، ٤٦	اسد الله بيگ ١٦٢
٢٠٤، ١٤٥، ٨٥، ٤٢، ٤٩	اسلم خان ١٢١
امام الدين، اخوند ملاً ٢٢	اسلم اخون، ملاً ٢٢
امام من ٤٦	اسماعيل، مير ١٢٥، ١٩٢
امام بيگم ٢٢٠	اسماعيل، ميرزا ١٤٩
امان الله ١٢٣	اصالت محمود خان ١٣٩
امان الله، اخون ١٤، ١١٣، ١١٤	اعظم علي خان ٥٣
امان، حاجي ٢٢٥	افضل ١٢٢
امان خان، ملاً ٢٢٥	افضل خان (افضل الدوله) ٢٩، ٤
امان، شاه ٢٣٥	٣١، ٢٨، ٢٨، ٢٩، ٥٢، ٥٣
اماني بيگم ١٣٠	٥٣، ٥٢، ١١٥
امداد حسين ٢٢	اکرام الله ١٤٢، ١٤٨
امرناقه ١٤٠	اکرام الدين ١٨٣، ١٩٦
امير ٢١٩	اکرام الدين احمد، حافظ ٢٢
امير ناصر ١٢٩	اکرام خان ٢٢٤
امين ٢١٩	اکرم ٤٤

بشارت اللہ ۲۶۵	امین احمد انظر، شاہ ۲۲
بندے علی خان ۱۷۰	امین الدولہ (امین الدین خان)
بہادر ۲۱، ۲۵۹	۶۳، ۷۵
بہار، مٹلا ۱۷، ۲۰۵	امین محمد خان ۷۲
بہار الدین، خواجہ ۲۵۲	امینہ ۱۹، ۸۱
بہار الدین، میر ۱۳۷	آناسمل، لالہ ۶۷، ۶۸، ۷۲، ۷۳
بہرام بخش ۵، ۵۳	انور خان ۲۱۹، ۲۲۷
بہرہ مند شاہ ۱۷۰	اولیا، مٹلا ۱۵
بیان ۲۵	ایزد بخش ۱۱۲
بیتو ۶۶	ایمن، اخون ۲۲۸
پ	ایمنہ ۲۳۴، ۲۳۷
پتو ۱۰۸	ب
پیرجان، سید ۱۲، ۱۳	باز خان ۲۲
پیر علی (شاہ علی) ۱۶، ۱۹، ۲۱، ۳۶	باز خان، میر ۱۰۱
۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۱، ۴۲، ۴۶	بحر الدین ۱۳
۶۸، ۶۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۷	بختاور خان ۶۰، ۲۱۵
۸۱، ۸۵، ۸۶، ۹۹، ۱۳۲، ۱۳۳	بخشی سردار خان ۸۸
۱۵۸، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۷	برکت اللہ ۱۴۴
۲۲۰، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۴۱	بساون رائے بیدار ۱۴۸، ۱۴۹

ج	۲۵۹، ۲۲۲
جانجاناں (دیکھیے منظر)	پیر محمد ۹۱
جان عالم خاں ۱۲۹، ۱۳۰	ت
جان محمد، مُلا ۱۶، ۲۲۹	تیمرخاں ۱۶۱
جانی خانم ۲۲۲	تیمور، مُلا (ملا تیر) ۱۴، ۱۵
جاکتو ۱۶۲	۱۸، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۶۲
جلال الدین، حکیم ۱۶۲	ث
جلیل، مُلا ۱۶	ثنا اللہ پانی پتی، قاضی (سنا اللہ)
جمال احمد مجددی ۲۲	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۱
جمال خاں ۲۲۷	۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۸
جنگی خاں ۲۰۶	۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۶، ۴۷، ۴۹
جہانگیر، مُلا ۲۲	۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۸
جیون، سید ۱۵۱	۶۲، ۸۷، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۷
جیون مل ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۲۲
چ	۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸
چنورام ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۸۲	۱۲۵، ۱۵۳، ۲۳۲، ۲۳۵
چتر مل ۹۹، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۲	۲۳۴، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۵۹
ح	ثنا اللہ سنبلی ۴، ۹، ۷۵
حاتم ۲۶۶	۷۹، ۸۳، ۸۴، ۱۸۷

حقیقت رائے ۱۵۹	حاجی ۱۴۱
حکمت اللہ ۸۱، ۲۰۱	حاجی، مُلا ۲۲، ۲۲۹
حکومت رائے ۱۵۵	حاجی بیگم ۲۲۱
حمایت اللہ خاں ۱۲۷، ۱۲۸	حافظ رحمت خاں (حافظ) ۵
حمزہ ۱۹۶	۹۶، ۹۱، ۸۸، ۷۶، ۶۲، ۵۸
حمزہ، سید ۲۰۶	۱۸۴، ۱۸۳، ۱۷۰، ۱۳۲، ۹۷
حمزہ، میر ۱۶۴	۲۰۸، ۲۰۵
حمزہ خاں ۱۲۵	حافظ شاہ محمد ۲۱۲
حنیف اللہ صدیقی ۱	حافظ شیرازی ۲۵۶، ۶۸
حیدر خاں ۲۱۹	حبیب احمد ۲۲
خ	حبیب اخوند، مُلا ۲۲
خادم حسین ۱۶۷	حبیب الرحمن خاں ۲۲
خازی محمد، مُلا ۱۷، ۲۰۵	حبیب اللہ، شیخ ۹۹
خدیجہ بنت بکر الدین ۱۳	حجت اللہ ۱۰۳
خضر خاں ۲۲۷، ۲۲۷	حجن ۸۱، ۱۰۳
خلیق انجم، ۱، ۴، ۳۳، ۷۹، ۸۷	حسام الدین ۱۸۳، ۱۹۶
۸۹، ۱۰۲، ۱۰۷، ۱۲۰	حسن خاں، مُلا ۱۲۳
خلیل احمد سرہندی ۲۲	۱۲۴ ۸۹، ۸۶ سید
خلیل الرحمن سواری ۲۲	حشمت خاں، سید ۸۶، ۸۹
	حفیظ الدین ۱۰۵

خواجہ بادشاہ نقشبندی ۱۳۷

خواجہ محمد، مُلا ۱۷، ۲۱۷

خواص، مُلا ۲۲

خوشحال، مُلا ۲۲۴

خیر الدین حسین، میر ۱۳۱

خیر علی، میر ۱۳۹

خیر محمد، مُلا ۱۶، ۲۲۳

د

دائم علی سرہندی ۲۲

درانی (دیکھئے احمد شاہ ابدالی)

درگاہی خاں ۲۲۶

دلیل اللہ ۱۲۶، ۲۳۵، ۲۳۷

۲۳۸، ۲۴۰

دونڈیا خاں ۲۷۰

دونڈے خاں ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰

۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰

دیندار (میاں دیندار) ۲۱۴، ۲۱۸

۲۱۹

دین محمد ۲۷۰

س

راز محمد ۲۱۹

راگھو (رگھوناتھ راؤ مرہٹہ) ۲۰۴، ۲۰۸

رام پرشاد ۱۵۵

رائے بہادر سنگھ ۱۴۰

رحمت اللہ، شیخ ۴۶، ۴۸، ۷۱

۷۴، ۸۳، ۹۹

رحمت اللہ کشمیری ۵۲، ۵۴

رحمت خاں (دیکھئے حافظ رحمت

خاں)

رحمت، مُلا ۱۶، ۱۸، ۲۱۷، ۲۱۹

۲۶۲

رحم خاں ۱۰۰، ۱۲۵

رحم داد (رحیم داد) ۵، ۳۱

۳۲، ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۵۷، ۵۸

۸۷، ۸۸، ۱۲۰، ۲۲۶

رحیم الدین ۱۸۲، ۱۸۴

رحیم خاں ۸۶

رحیم خاں خانزادہ ۶، ۲۸، ۵۵

سجاد ۲۱۹	۲۱۱۴، ۵۷
سراج احمد مجددی ۲۲	رحیم دار (دیکھتے رحم دار)
سراج شاہ بونیری ۲۲	رسول خان ۲۲۶
سراج، مٹلا ۲۲	رشد علی خان ۲۲
سردار، مٹلا ۱۶، ۲۳۴، ۲۳۵،	رشید النبی مجددی ۲۲
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰	رضا ۷۷، ۷۸
سرفراز خان ۲۱۹	رضا خان ۲۲۶
سعد اللہ، اخون ۱۷، ۲۶۵	رفیع، مٹلا ۲۲
سعد اللہ خان ۲۲، ۹۶	روح الامین ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸
سکندر خان، خواجہ ۸۲	روشن خان ۱۶۳، ۱۸۷، ۲۰۶
سلیم، اخوند میان ۲۲۶	روف احمد رافت ۲۲
سنار معصوم ۹۰	ریحان حسین ۲۲
سید احمد ۶۶	زبردست، مٹلا ۱۶، ۲۳۴،
سید احمد، اخوند ۲۲	۲۳۷، ۲۳۸
سید جیون ۱۵۱	زبیدہ ۲۲۳
سید حمزہ ۲۰۶	سی
سید غلام ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۲۳۵	سیا لم شاہ ۱۸۵
سید قاسم خان (دیکھتے قاسم علی)	سبحان شاہ ۱۷۹، ۲۰۵
سید بیگم ۲۲۰	

شجاعت علی ۱۰۵

سیف الدین احمدی سرہندی ۲۵۷

شہبوراے ٹھاکر ۵۹

سیف الدین، اخوند ۲۲۹

شیخ محمد ۱۰۸

سیف الدین، مُلّا ۱۵، ۱۷، ۱۸

شیر محمد ۱۲۸

۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹

ص

سیف اللہ ۱۱۴، ۱۵۷، ۱۵۸

مش

صالح خاں ۱۰۵

شادی رام ۹۹

صالح محمد ۹۳

صالح محمد، مُلّا ۱۷

شادی لعل ۱۵۸

صبغۃ اللہ ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹

شاہت، مُلّا ۱۷

صدر الدین، مُلّا ۲۲

شاہتار ۲۱۹

صدر المشائخ (فضل عثمانی) ۱۳

شاہ علی (دیکھئے پیر علی)

صفوة اللہ ۱۹، ۲۳۷، ۲۳۸

شاہ محمد ۶۷، ۷۲، ۷۳

صفی القدر ۲۲

شاہ محمد پیر مجذوب ۲۲

صفی اللہ، خواجہ ۱۳

شاہ محمد خاں ۲۲۵

ض

شاہ مدار ۴۳، ۵۹

ضابطہ خاں ۳۲

شاہ نذر ۶۷، ۷۲

ضیاء الدین حسین ۱۳۵

شاہ نور ۶۹

ضیاء المشائخ (محمد ابراہیم) ۱۳

شاہ نور خاں ۲۲۲

ضیاء النبی مجددی ۲۲

شاہ ولی اللہ ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵

عبدالحفیظ ۲۱، ۹۳، ۲۵۹ -

عبدالحمید، شیخ ۵۷، ۲۱۱

عبدالحمید ۱۸۳

عبدالخالق، حاجی ۱۷، ۲۳۱

عبدالرحمن خان ۱۷۶

عبدالرحمن، خواجہ ۱۳، ۱۲

عبدالرحمن شیخ ۲۵، عبدالرحمن، ملا ۲۲

عبدالرحیم، حافظ ۲۲۵

عبدالرحیم، ملا ۱۷، ۱۲۱

عبدالرزاق ۹۲، ۹۳، ۱۷۰، ۲۰۵

۲۱۵، ۲۱۷، ۲۶۰، ۲۶۲ -

عبدالرزاق، شاہ ۱۲ -

عبدالرزاق قریشی ۱، ۲، ۵، ۸، ۱۰

۱۱، ۳۳، ۴۶، ۵۸، ۶۲، ۷۶، ۸۷

۹۹، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۱۱، ۱۱۵، ۱۱۶

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۲ -

عبدالرزاق، ملا ۱۲، ۱۷، ۲۲

۲۳، ۲۴ -

عبدالرسول ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷ -

ظ

ظفر، ملا ۲۲۵

ظفر علی ۴، ۶، ۹، ۳۳، ۳۴، ۳۷، ۴۷

۶۹، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۶

۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۲، ۹۳، ۱۰۰

۱۶۳، ۱۷۶، ۱۸۹، ۲۰۵ -

ظہور الحسن مجددی ۲۲

ع

عابد خانم ۲۲۲

عارف خان ۱۹۱

عاشوری، میر ۹۶

عالم خان، ملا ۹۰

عباس علی امر وہوی، حافظ ۲۲

عبدالاحد (شاہ گل)، المتخلص و حجت

عبدالباقی ۱۹، ۲۱، ۲۳

عبدالباقی، خواجہ ۱۳

عبدالجبار ۹۲

عبدالجلیل ۲۹، ۵۲، ۵۴، ۵۵

عبدالجلیل، ملا ۹۲

عبدالہادی، میر، ۶، ۷، ۸، ۲۸، ۲۹، ۳۰	عبدالرشید مجددی ۲۲
۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲	عبدالستار جان ۱۴
عبداللہ اخون سواتی ۲۲	عبدالغزیر خان ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
عبدالغنی، خواجہ ۶	عبدالعلی، سید ۵۱، ۵۲
عرفان، ملا ۲۲	عبدالغفور پشاوری ۲۲
عزت اللہ ۲۲۰	عبدالقدوس ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
عزت اللہ ابن راسخ ۵۱	۲۵۰، ۲۵۱
عزت اللہ شاہ ۱۳	عبدالقدیر اخوند ۱۶
عزیز اللہ خاں ۱۱۵	عبدالقدیر، ملا ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹
عزیز خاں روہیلہ ۱۱۷	عبدالقیوم ۱۹۶
عصمت اللہ شاہ ۵۶	عبدالقیوم، شاہ ۱۳
عظیم خاں، ۲۲۶	عبداللہ ۱۹۶، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸
علامہ الدین مجددی ۲۲	عبداللہ انصاری ۷۶
علی حسن، سید ۱۳۰	عبداللہ جان ۱۴، ۲۱۹
علی اصغر، میر (میر ماکھو) ۱۰، ۱۱	عبداللہ جان فاروقی ۱۳
۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸	عبداللہ خاں ۲۰۸، ۲۱۸
علی خاں ۱۳۵	عبداللہ، ملا ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
علی رضا خاں ۴۷، ۴۸، ۵۱	۲۶۳، ۲۶۴
علی شاہ، سید ۱۵، ۳۷	عبدالنبی ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۸

۲۲۳، ۱۶	علی شیر
۱۳۱	علی محسن، میر
۲۱۹	علی محمد
۲۰۸، ۱۱۴	علی محمد خان
۱۷۰	علی نذر
۸۷، ۸۶، ۸۰، ۵	عماد الملک
۱۱۴	عمر خان
۱۱۸، ۹۳، ۹۲	عمر، ملا
۲۲۰	عنایت اللہ
۵۴، ۴۴	عنایت خان
۱۰۵	عنایت غوث
	غ
۶۹	غالب علی خان
۸۲، ۸۱، ۶۱، ۶۰	غلام امام
۲۰۷، ۱۹۱	
۲۰، ۱۸، ۱۷، ۱۰، ۴	غلام حسن
۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸	
۱۰۲، ۱۰۱، ۸۷، ۸۱، ۷۹، ۷۳	غلام محمد
۲۱۷، ۲۱۵، ۲۱۱، ۱۴۵، ۱۰۳	
۲۴۲، ۲۵۸، ۲۵۴	غلام حسن، شاہ
۱۳	غلام حسین
۱۰۵	غلام حسین
۱۵	غلام حسین، شیخ
۱۸	غلام حسین تقانیسری
۹۷	غلام حسین خاں
۱۹۴، ۱۴۵، ۱۰۵، ۱۸	غلام رسول
۲۱۶، ۱۹۵	
۵۹، ۲۳، ۴، ۴	غلام عسکری خاں
۹۷، ۹۵، ۸۲، ۸۰، ۷۹، ۷۴	
۲۱۰، ۲۰۷، ۱۰۲	
۳۰، ۲۲، ۲۱، ۱۹، ۱۸	غلام علی
۲۶۱، ۲۳۷، ۲۳۵، ۸۷، ۸۳	
۲۶۵	
۲۱۷، ۱۸	غلام غوث
۲۰۶	غلام فرید
۲۱۶، ۲۱۱، ۱۸	غلام قادر شاہ
۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸	
۱۴۵، ۷۳، ۶۸، ۶۷	غلام محمد
۲۳۶، ۱۹۶، ۱۸۳، ۱۵۴	

فتح محمد ۱۴۳۰	غلام محمد (حضرت جی) ۱۳
فخر الدین ۲۰۷	غلام محمد معصوم ثانی ۱۳
فخر الدین ۲۵	غلام محی الدین ۱۳، ۳۳
فدا احمد مجذوی ۲۲	غلام مصطفیٰ ۱۲۶، ۹۹، ۲۲
فدا محی الدین ۱۳	۱۷۸، ۱۳۷
فرحت اللہ ۱۶۲	غلام مصطفیٰ خاں ۱۷۹، ۱۷۷، ۱۷۶، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۲، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱
فصیح اللہ خاں ۲۳	غلام نبی ۲۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸
فضل احمد معصومی ۱۳، ۱۶، ۲۳، ۲۵۱	غلام نبی، شاہ ۱۳
فضل عثمان (دیکھئے صدر المشائخ)	
فضل عمر (دیکھئے نور المشائخ)	فاروق، ملاً ۱۷، ۲۱۱، ۲۳۱
فضل قیوم ۱۳	فتح اللہ ۱۸۳، ۱۹۶
فضل محمد ۲۱۷	فتح اللہ حافظ ۲۱۰، ۲۱۲
فقیر اللہ ۱۲۷	فتح اللہ، خواجہ ۱۲۱
فیض اللہ خاں ۲۱، ۸۸، ۹۱، ۱۷۷	فتح اللہ، مرزا ۱۴۲
۲۵۹	فتح خاں ۱۱۳، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳
فیض اللہ، خلیفہ ۱۵۲، ۱۶۲	۲۱۹، ۲۲۳
۱۸۸، ۱۸۷، ۱۶۵	فتح علی ۱۸۳، ۱۹۶
فیض اللہ، ملاً ۱۷، ۹۲	فتح علی خاں ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۶۱
...	فتح علی خاں، میر ۲۵۲

محمد ۶۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۸۸	پچھن سنگھ ۱۲۲
محمد ابراہیم خان ۲۲	لعل خان....
محمد احسان احمدی ۱۴۱، ۱۹، ۸، ۱۴	لطف اللہ خان، شاہ ۲۲۹
۲۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱	لطف اللہ، شاہ ۱۵، ۱۶
۶۲، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۹۷	م
۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۳۷، ۲۵۹	مبارک النساء ۱۹۹
محمد اسماعیل جان ۱۴	مجدالدولہ ۵، ۸۸، ۱۲۶
محمد اشرف ۲۲۵	مجدد الف ثانی ۱۴۲، ۲۱۱، ۲۵۳
محمد اعظم، اخون ۱۷۰	مجیدین ۸۱
محمد اعظم (خلیفہ حاجی محمد افضل) ۱۶۲	محب اللہ ۱۶، ۲۳، ۸۶، ۲۳۸
محمد اعظم، ملا ۱۵۵، ۲۶۵	۲۵۰، ۲۵۱ -
محمد افضل ۱۶۱	محب اللہ (پسر محمد طاہر) ۱۹۸
محمد افضل خان ۱۳۵	محب اللہ خان ۵، ۳، ۴۸، ۴۰
محمد اکبر ۱۷	۱۲۵، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۶۲
محمد اکبر خان ۲۱۷	محب اللہ، ملا ۱۳۸
محمد اکرم، شیخ ۲۰۶	محببت خان ۲۲۷
محمد امیر شاہ قادری ۱۱	محبوب ۷۲
محمد امین پشاوری ۱۳	محبوب علی، حافظ ۱۱۷
محمد امین شیخ ۶۵	محسن، ملا ۵۸، ۶۲

محمد نور ۲۳، ۷۷، ۸۲، ۸۵	محمد خاں، میر ۱۲۵
۱۷۵، ۹۳	محمد خاں (ہمشیرزادہ دوند خاں)
محمد بشیر خاں ۳۵، ۳۰، ۱۵	۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۰۰، ۹۰، ۷۴، ۵
محمد بصیر ۲۲۶	محمد دلیل اللہ.....
محمد بصیر ۱۶	محمد درجات ۱۶، ۲۲۳
محمد پُرسا، خواجہ ۱۲	محمد ذاکر ۲۱۱، ۲۱۳
محمد (پسر عبدالقدوس) ۱۶، ۲۲۶	محمد رسا، شاہ ۱۲
۲۵۶	محمد رسول ۲۲۲
محمد توکل ۱۶، ۲۲۳	محمد رضا ۵۱، ۵۲
محمد جیو ۲۳۶	محمد رفیع ۹۹، ۱۷۵
محمد حسن جان ۱۴	محمد روشن ۱۵۲
محمد حسن خاں خانزادہ ۶، ۲۸	محمد سرور، حافظ ۲۰۸
۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴	محمد سرور خاں ۶۱، ۶۲
محمد حسین پراچہ ۱۸، ۲۱۸	محمد سلیم ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶
محمد حسین جان ۱۴	محمد شاکر ۷۴، ۷۷، ۱۵۴
محمد حنیف جان ۱۴	محمد شاہ ۱۸، ۲۸
محمد حنیف، ملا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۷	محمد شاہ پیشوری ۲۱۶
۲۳۸	محمد شاہ خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۴، ۱۶۴
محمد خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۴، ۱۶۴	محمد شاہ خاں باجوڑی ۲۲
۱۹۱، ۱۶۵	محمد شاہ ولد غلام غوث ۱۶، ۲۱۷
محمد خاں آفرینزی ۶	

محمد عظیم ملاً ۱۲

محمد علی ۱۸۹، ۹۳، ۹۱، ۶۹

محمد علی بیگ ۱۰۱، ۶

محمد علی خاں ۱۶۶، ۱۷۲

محمد علی، میر ۲۲

محمد عمر، خواجہ ۱۵

محمد عمر مجددی ۲۲

محمد عنایت خاں بونیری ۲۲

محمد غلام ۲۶۹

محمد غوث، سید شاہ ۱۳، ۱۲

محمد فاروق ۷۰

محمد فضل اللہ، شاہ ۱۳

محمد فقیہ الدین خاں ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۲

محمد فیاض ۲۲۳، ۱۶

محمد قدوس ۲۲۸

محمد کاشف ۲۱۷، ۱۷

محمد کاظم ۲۲۹، ۱۶

محمد کلیم ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۰، ۷

محمد اشرف ۱۶

محمد شریف ۱۳

محمد شعیب ۵۶، ۵۵، ۲۶

محمد شفیع ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸

محمد صادق، خواجہ ۱۳

محمد صالح ۱۷۷

محمد صبغۃ اللہ ۱۹

محمد صبغۃ اللہ، خواجہ ۱۳

محمد صدیق ۲۳۷، ۱۹

محمد صدیق خواجہ ۱۳

محمد طاہر ۲۲۲، ۱۹۸

محمد عارف ۲۱۷، ۱۷

محمد عبید اللہ، خواجہ ۱۲

محمد عتیق ۲۲۳، ۱۶

محمد عجب ۲۲۶

محمد عظیم ۲۲۲، ۲۰۶، ۸۶

محمد عظیم، حافظ ۱۲

محمد عظیم فرید آبادی، شیخ ۱۶۲

محمد حسین، میرزا، ۱۷۰۹، ۱۷۳، ۸۵	محمد نسیم، اخوند ملاً، ۱۰۲۰، ۳۰
۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مجیب ۵۷	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد محسن، حافظ ۵۷	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مراد، ۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مرتضیٰ خان، ۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مسرور ۶۳	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مشرف ۲۲۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد منظر ۲۲	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد معصوم ۱۸۳، ۱۹۶	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد معصوم، خواجہ ۱۲، ۱۳	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد معبر شاہ ۲۲۹	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد مقیم ۱۰۵	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد میر ۱۰۵	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد میر آغا جان، ۲۰۱، ۲۵۳	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد نبی، ۱۶، ۲۲۳	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد نور ۲۱۴، ۲۲۹	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد وجیہ الدین (شیخ مٹھا) ۱۳۶، ۱۳۷	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد ہاشم جان ۱۲	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمدی ۷۲، ۸۱، ۸۵، ۱۰۱، ۱۰۲	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
محمد یار خان ۱۲۵	۱۷۰۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶

۲۸، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۱، ۲۰، ۱۹	محمدی بیگم ۲۲۰
۳۴، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۱، ۳۰، ۲۹	محمدی، مُلا ۱۶، ۲۲۹
۵۷، ۴۸، ۴۶، ۴۳، ۴۰، ۳۹، ۳۸	محمدی، میر ۲۵، ۲۵۲
۷۹، ۷۸، ۷۶، ۷۵، ۶۵، ۶۴، ۵۸	محمد یوسف، حافظ ۲۱۰، ۲۱۱
۹۲، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۴، ۸۳، ۸۲	محمد یونس ۵۱
۱۰۴، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۱، ۹۴، ۹۵	محمد خاں، خواجہ ۸۲
۱۱۲، ۱۱۰، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۴، ۱۰۳	محمد، خواجہ ۵۲، ۵۵
۱۳۱، ۱۳۰، ۱۱۹، ۱۱۷، ۱۱۵، ۱۱۴	مدار، شاہ ۲۳، ۵۹
۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۲۳۷، ۲۳۶، ۷۷، ۲۱، ۱۹	مداری ۱۹، ۲۱، ۷۷، ۲۳۶، ۲۳۷
۳۳۱، ۳۳۰، ۳۲۹، ۳۲۸، ۳۲۷، ۳۲۶	مراد، غازی شاہ ۱۲
۱۲۳، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷	مرزا خاں ۲۲۴
۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱	مرلی دھر ۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۲۹، ۱۵۵، ۱۵۴
۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹	۱۵۷، ۱۵۸ -
۱۸۳، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۶۱، ۱۵۹	مرید حسین ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴ -
۱۹۹، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۱، ۱۸۵	مسرور ۲۰۷ -
۲۵۳، ۲۴۱، ۲۳۴، ۲۱۷، ۲۰۹	مسعود پیرزادہ ۱۷، ۲۱۷
۲۵۹، ۲۵۸، ۲۵۷	مشتاق رائے ۲۲، ۱۷۶
۱۸۷	منظہر، میرزا جان جاناں ۱، ۲، ۳
۱۸، ۱۳، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵	معبر شاہ جیو، سید ۱۶

نعمت خان ۱۶، ۵۳، ۲۸	معین الدین، خواجہ (خواجہ بزرگ)
نثار علی خان ۱۲۵	۱۴۴، ۱۴۸، ۲۰۳ -
نجابت روہیلہ ۳۹، ۲۸، ۱۵	معین خان ۱۹۶
نجابت علی ۱۰۵	مغلو ۱۴۱
نجف خان ۷	مکھو ۱۶۲
نجیب الدولہ (نجیب خان) ۵	منصب خان ۱۳۸
۳۱، ۳۲، ۳۸، ۵۲، ۵۸، ۶۵	منظور ۶۷، ۶۲، ۷۷
۶۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۷۷	منور علی ۱۰۵
۸۱، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۱۱۱	موسیٰ خان، خواجہ ۸۲
۵۸، ۵۷، ۵۵	موسیٰ خان دھبیدی بید ۸۰
۷۷، ۷۵، ۷۴	موسوی خان ۵۹، ۷۱، ۷۷
۱۸۵	مولوی (جلال الدین رومی) ۲۶
نصرت الدین ۲۲۸	مہربان، ملا ۹۲، ۹۴ -
نصرت اللہ خان ۹۶	میرزا محمد ۶۷
نصرت، ملا ۱۷	ن
نصرت یار، شیخ ۲۰۶	ناد علی ۱۲۵
نصری، ملا ۹۰، ۱۷	نامدار، حافظ ۲۱۲
نصیر احمد، سید ۱۲۹	نامدار خان ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳
نظام الدین ۵۷	نانک چند ۷۲، ۷۸، ۱۵۳، ۱۵۴

نور المصطفیٰ ۱۶۰	نظام الدین اولیا ۲۵۸
نور النصار ۲۲۲	نظامی ۱۹، ۲۳۲، ۲۳۷
نور الہدیٰ ۱۶۰	نظر احمد (نذر احمد) ۲۲۲
نور خاں، شاہ ۲۲۱	نعمت اللہ ۲۱۱، ۲۱۲
نور محمد ۱۶	نعمت اللہ، شاہ ۲۶۰
نور محمد بدایوانی، سید ۲۰، ۲۵۸	نعمت خاں ۱۳
نور محمد قندھاری، اخون ۱۴	نعمت خاں اخون ۱۷، ۲۶۲
نور محمد مٹلا ۱۵، ۱۶، ۲۲۲	نعمت، مولوی ۱۱۲، ۱۳۲، ۲۱۱
و	
وحید الدین خاں ۱۷۴	نعیم اللہ ۴، ۱۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵
ولایت شاہ ۱۸، ۲۱۸	نعیم اللہ بہرائچی (محمد نعیم بہرائچی)
ولی اللہ، شاہ ۳۳، ۸۳، ۱۴۰	۲۵۹، ۱۰۴، ۲۱، ۲۰، ۸
ولی اللہ میر ۱۹۳	نعیم اللہ، سید ۱۰۴
ولی النبی ۲۲	نور الدین حسین ۶۰
ولی محمد، مٹلا ۱۶، ۲۱۷، ۲۳۶	نور العلی ۱۶۰
۲۲۷، ۲۲۹ -	نور اللہ ۲۹، ۱۹۱
ولی نظر (ولی نذر) ۷، ۹۱، ۹۲	نور اللہ، شاہ ۲۲۷
ی	
یار علی خاں ۷، ۷۰ -	نور اللہ میر ۱۹۱
	نور المشائخ (فضل عمر، مٹلا شور)
	بازار ۱۳

۲۶۳، ۲۶۳	یار محمد، حافظ ۲۲۵	
۲۶۲ اوچوں	یحییٰ، شیخ (حضرت جی صاحب)	
بابڑہ ۱۷	یوسف خان، سید ۱۴۰	
باجوڑ ۲۱	یونس، خواجہ ۱۵	
بٹالہ ۲۱۸، ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸		
بھراپوں ۱۶۲	اماکن	
بدایوں ۱۳۳	آنولہ - ۹۵، ۹۲، ۹۰، ۷۰، ۳۷، ۷	
بڈھانہ ۳۱، ۲۹	۲۲۵، ۱۴۰، ۹۶	
بریلی ۲۲۰، ۲۱۷، ۹۱، ۸۶، ۲۰۶	اترچھینڈی ۲۲	
بسولی ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱	اجمیر ۲۵۳، ۲۵۲	
بصرہ ۲۲۲	ارکات ۲۲۶	
بغداد ۲۲۲	اکبر آبادی ۲۵، ۲۹	
بکر ۶	الہ آباد ۹۲	
بمبئی ۱	الہ ڈنڈ ۲۱۷، ۲۱۶، ۲۱۵، ۲۱۴، ۲۱۳، ۲۱۲، ۲۱۱، ۲۱۰، ۲۰۹، ۲۰۸، ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۴، ۲۰۳، ۲۰۲، ۲۰۱، ۲۰۰، ۱۹۹، ۱۹۸، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۵، ۱۹۴، ۱۹۳، ۱۹۲، ۱۹۱، ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۸۶، ۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۳، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۶، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۲، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۶۲، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۵۶، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۲۳، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱	الہ ٹرپہ ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰
بنارس ۲۲۷	انوجہ ۱۵	
بندرا بن ۱۵۶	اوجھیا نی ۹۴	
بنگال ۱۱۹، ۱۷۱	اوتج ۲۱، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱	

چکدرہ ۲۶۲	بھرت پور ۲۵۳، ۲۵۲
چوک ناصر خان	بھکر ۱۵۱
حصار ۳۴	پانی پت ۱، ۱۹، ۲۱، ۲۹، ۳۱، ۳۵
حضروں قاضی والا ۲۱۷	۲۲، ۲۴، ۲۹، ۵۰، ۵۳، ۵۵
حیدر آباد سندھ ۱۳	۵۴، ۵۸، ۶۹، ۷۴، ۸۸، ۱۱۶
خوجہ ۱۵۷	۱۲۲، ۱۲۴، ۱۳۵، ۱۷۳، ۲۳۴
خیر پور ۱	۲۳۸
درگاہ شاہ ابوالخیر ۱	پٹنہ (دیکھئے عظیم آباد)
دکن ۲۰۴	پرانگ ۲۱۷
دو آبہ ۱۲۱	پشاور ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۲۲، ۲۳، ۲۴
دہلی (شاہجہاں آباد) ۱، ۱۴، ۱۹	۲۰۴
۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۶	پنجاب ۲۱۷
۳۷، ۴۳، ۴۸، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳	پیلی ۹۱
۵۴، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۸، ۶۹	پیلی بھیت ۲۴، ۲۶، ۴۷، ۱۴۷، ۱۸۲
۷۸، ۸۹، ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۳	سنگی ۱۳
۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۸۱	تھانہ ۱۳
۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۴، ۲۰۴، ۲۰۶	تھانیسر ۱۳۶
۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۴	جموں ۳۱
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱	جدہ ۲۴۴
	پاند پور ۱۱۴
	چٹلی قبر ۱

سوات ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۱۷	دھولان ۹۹
سورت ۲۲۷، ۲۲۷	دیر ۲۰۱، ۱۴۰، ۲۶۳
سونی پت ۸۸	ڈاسنہ ۱۴۹، ۱۵۳
سہسپور ۱۴۵	رام پور ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
سہسوان ۶۶	۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲
شاہ آباد ۱۹۱	روہیل کھنڈ ۴
عظیم آباد (پٹنہ) ۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۷، ۱۲۹	ریواڑی ۱۳۰
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۶، ۱۴۹، ۱۴۳، ۲۳۴	سرائے چودھری ۲۰۶
غازی آباد ۹۶	سرائے ہندوان ۱۵۵
فرخ آباد ۵۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۹۷	سرحد ۲۱۱
فرخ نگر ۹۹	سرولی ۹۰، ۹۲، ۱۰۱
فرید آباد ۲۰۶	سرہند (سہرند) ۱۲، ۱۴۹، ۱۵۲
قندھار ۱۳	۲۳۵، ۲۳۹
کابل ۱۳	۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۴
کٹرہ محمد یار خان ۶۰، ۶۶	۴۴، ۴۹، ۵۳، ۶۰، ۶۱، ۸۲، ۸۳
کرولی ۱۰۲، ۱۰۳	۹۳، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۴۸
کلا نور ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۷	۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵
کنج پورہ ۴۷، ۵۲	۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳
کوٹلہ رشید خان ۲۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۱۹	سندھ ۱۳۰

میرٹھ ۹۹، ۱۲۹، ۱۵۳، ۲۲۸

ناگور ۲۵۳

نجیب آباد ۶۷

نرتوپہ ۲۱۲، ۲۱۷، ۲۶۰

نور محل، خانقاہ ۱، ۲، ۳، ۴

نولہتہ ۵۴

پالسی ۳۴

ہرتاری ۵۱، ۵۲، ۵۴

ہرداس پور ۱۰۱

ہشت نگر ۱۷، ۲۱۷

ہند ۱۷، ۲۱۷

ہوتی ۱۷، ۲۱۷

...

کوٹہ بونڈی ۱۱۷

کول ۸۷

گرھی ۲۱۷

گرھی حضرت خیل ۱۳

گلا وھی ۱۰۴

گمبٹ ۱

لاہور ۲۳۹، ۲۳۵، ۶۰، ۵۸

لکھنؤ ۱۳۰، ۱۷۱، ۲۱۷

مالا کنٹ ۱، ۱۳

محلہ فضل حق ۱۳

محلہ کاکا جمدار ۱۲

مدرسہ غازی الدین خان ۱۰۴

مدینہ منورہ ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۳

مراد آباد ۴۵، ۱۳۹

مراد نگر ۲۲۸

مسجد محبت خان ۲۱۸

مرشد آباد ۹۵، ۱۱۹

منظر نگر ۳۱

مکہ معظمہ ۲۲۸، ۲۲۷، ۲۲۳

فہرست کتب و رسائل

۱۶۸ شمائل ترمذی	۴۹ احمد شاہ درانی (نصیر احمد جامعی)
۱۶۲ عمدہ، تفسیر	۹۱ اخبار الصنادید
۱۶۸ عوارف	۱۶۲ بحر موج، تفسیر
۱۶۲ غنیۃ الطالبین	۱۶۸، ۱۶۲ بیضاوی، تفسیر
۱۶۶ قرآن مجید	۱۶۸، ۱۶۲ جلالین، تفسیر
۲۲۴ قصص الانبیاء	۱۶۲ حسینی، تفسیر
۲۲ کاملان رام پور	۱۶۸ حصن حصین
۲۲، ۱۰، ۸، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰، ۸، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰، ۸، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۱۳۲ حیات حافظ رحمت خان
۸۲، ۸۰، ۷۸، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۲۵۳ رسالہ در فضل ذکر حیر ۱۶۲، ۲۵۳
۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	رسالہ فضل ذکر خفی ۲۵
۲۱۱، ۱۹۴، ۱۵۱، ۱۴۶، ۱۳۰، ۱۱۹	رسالہ اردو کراچی (بابت جولائی ۱۹۶۷ء)
۶۴ ماثر الامرا جلد اول	اکتوبر ۱۹۶۷ء
۱۶۸، ۱۶۲ مدارک، تفسیر	۱۶۲ رشحات
۸۹، ۸۷، ۸۰، ۷۹، ۳۳، ۱۱، ۱۰، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۸۷ رقعات کرامت سعادت
۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۱۱۶ سفر نامہ پولیر
۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۲۲۴ سفینۃ الاولیاء
۲۲۰، ۱۶۸، ۱۱۶، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، ۰	۲۳۰ سفینہ خوشگو ۱۶۹ شرح و قایمہ

معمولات منظریہ ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳

۱۰۴، ۱۱۹، ۲۱۱ -

مقامات منظری ۲، ۴، ۱۴، ۱۵

۱۹، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۳، ۵۷، ۶۴

۸۳، ۸۴، ۸۷، ۹۴، ۹۸، ۹۹

۱۰۱، ۱۰۴، ۱۶۲، ۲۱۱ -

مکاتیب میرزا منظر (مجموعہ مجتبی مرتبہ

عبدالرزاق قریشی) ۱، ۳۲، ۳۴

۳۸، ۴۶، ۴۸، ۵۷، ۶۴، ۷۷

۸۷، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۶

۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۲

۱۳۹ -

موسیٰ نامہ ۲۲۴

نیشاپوری، تفسیر ۱۶۲

وقائع عبدالقادر خانی ۲۲

ہدایہ ۱۶، ۲۴۰ -

==

کتابیات

(سلسلہ مقدمہ و حواشی)

احمد ابوالخیر: ہدیہ احمدیہ، مطبوعہ، مخزن کتب خانہ خاص، انجمن ترقی اردو کراچی
احمد علی خاں شوق: تذکرہ کاملانِ رام پور، ہمدرد پریس دہلی ۱۹۲۹ء۔
الطاف علی بریلوی: حیات حافظ رحمت خاں، نظامی پریس، بدایوں، ۱۹۳۳ء
خلیق انجم، ڈاکٹر: مرزا مظہر جانجانا کے خطوط، مطبوعہ الجمعية پریس، دہلی ۱۹۶۲ء
رحمان علی: تذکرہ علمائے ہند۔ اردو ترجمہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۱ء
رؤف احمد رافت: درالمعارف، ملفوظات شاہ غلام علی، مطبوعہ
نادری پریس دہلی۔

رؤف احمد رافت: جواہر علویہ، مطبوعہ نول کشور گیس پرنٹنگ پریس، لاہور۔
عبد الرزاق قریشی: مکاتیب میرزا مظہر، مطبوعہ اجمل پریس بمبئی، ۱۹۶۶ء
عبد اللطیف: ہسٹری آف پنجاب (انگریزی)، مطبوعہ دہلی ۱۹۶۴ء۔
غلام حسین طباطبائی: سیر المتاخرین، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۸۹۶ء
غلام سرور لاہوری: خزانۃ الاصفیاء، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۹۱۴ء
غلام علی، شاہ: مقامات مظہری، مطبوعہ مطبع احمدی ۱۲۶۹ ہجری۔
فقیر اللہ علوی: مکتوبات، مطبوعہ کتب خانہ اسلامی پنجاب لاہور۔
محمد امیر شاہ قادری: تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، مطبوعہ اتحاد پریس لاہور
عبد القادر خاں: علم و عمل جلد اول (اردو ترجمہ و قائلع عبد القادر خانی
مرتبہ محمد ایوب قادری) مطبوعہ کراچی ۱۹۶۶ء۔

محمد حسن کرتھوری: مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور۔

نصیب اختر = شاہ عالم ثانی کے عہد کا دہلی دربار طبع اول کراچی،
۱۹۶۷ء (سفر نامہ پولیر)۔

نصیر احمد جامعی = احمد شاہ درانی، مطبوعہ پنجاب پریس لاہور، ۱۹۶۹ء
نعیم اللہ بہرائچی = معمولات، مظہریہ، مطبوعہ مطبع نظامی کانپور، ۱۹۶۱ء

——————

(نوٹ :- مزارات کی تصاویر، ترکی کے جناب.....
Ahmed Tuncer Akalin کے شکر یہ کے ساتھ ان
کے تصویری کتابچے "SERHEND" سے اخذ کر کے پیش
کی جا رہی ہیں)۔

پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب کی مرتبہ کتاب

وقائع عبدالقادر خانی

——————

مولوی عبدالقادر رامپوری (۱۷۹۵ء - ۱۸۲۹ء) اپنے زمانے کے نامور عالم اور فاضل تھے۔ انھوں نے تحصیل علم کے بعد انگریزی حکومت کی ملازمت اختیار کی۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ انگریز شمالی ہند میں اپنی حکومت کو مضبوط سے مضبوط تر کر رہے تھے۔ مولوی عبدالقادر نے اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں لکھے تھے۔ اس کتاب میں روہیل کھنڈ، بنگال، دہلی اور راج پوتانہ، جے پور، جودھ پور وغیرہ کے متعلق نہایت نادر معلومات ملتی ہیں۔ دراصل اس دور کی علمی و ثقافتی تاریخ ہے آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس نے اس کتاب کا اردو ترجمہ دو جلدوں میں شائع کیا ہے اور یہ کتاب پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب نے نہایت محنت اور قابلیت سے مرتب کی ہے۔ قیمت بیس روپے

وقائع نصیر خانی

مولوی عبدالقادر کے پوتے مرزا نصیر الدین برلاس نے اپنے دادا کی تقلید

میں اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں نیکنہ انگلشٹری کے نام سے لکھے تھے اس کتاب میں جنگ آزادی ۱۸۵۷ء سے متعلق بعض اہم معلومات ملتی ہیں۔ پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب نے اس کتاب کا مصنف کا تحریر کردہ تلمیحی نسخہ حاصل کر کے اس کا اردو ترجمہ کیا ہے۔ حسب ضرورت حاشیہ بھی لکھی ہیں۔

یہ کتاب وقائع عبدالقادر خانی کے جلد دوم میں بطور ضمیمہ شامل ہے۔

ملنے کا پتہ :- پاک اکیڈمی ۱۲۱/۱ وحید آباد کراچی ۱۸۔

[Faint, illegible handwritten text in Urdu script, possibly bleed-through from the reverse side of the page.]